

VERGETEN KENNIS: WAT ZEVENTIENDE- EN ACHTTIENDE EEUWSE MEDICINALE RECEPTEN ONTHULLEN OVER DE IMPACT VAN BOTANICA OP DE GENEESKUNDE IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN.

Lien Vandenbroucke

Studentennummer: 01807741

Promotor: prof. Steven Vanden Broecke

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad Master of Arts in de geschiedenis

Academiejaar 2024-2025

Dankwoord

Met veel waardering en dankbaarheid kijk ik terug op het proces van het schrijven van mijn thesis. Ik wil een aantal bijzondere mensen noemen die een onmiskenbare bijdrage hebben geleverd aan mijn reis.

Allereerst wil ik mijn promotor bedanken. Dankzij uw deskundige begeleiding en waardevolle feedback heb ik niet alleen mijn onderzoeksvaardigheden kunnen verbeteren, maar ook mijn kritische denkvermogen kunnen aanscherpen. Uw openhartigheid en toewijding hebben mij geholpen om dieper in mijn onderwerp te duiken. Mijn dank gaat ook uit naar de lezers van mijn thesis. Jullie constructieve kritiek en suggesties hebben mij geholpen om mijn werk naar een hoger niveau te tillen.

Een speciaal woord van dank is op zijn plaats voor de medewerkers van de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Gent. Jullie ondersteuning en assistentie waren essentieel in het toegankelijk maken van waardevolle bronnen en materialen. Het was een genoegen om met zo'n toegewijd team samen te werken.

Daarnaast wil ik mijn ouders uit de grond van mijn hart bedanken. Jullie onvoorwaardelijke steun en aanmoediging hebben me door de uitdagende momenten heen geholpen. Jullie geloof in mij en mijn capaciteiten heeft me altijd gemotiveerd en versterkt.

De reis van het schrijven van deze thesis was lang, maar tegelijkertijd ongelooflijk boeiend. Ik heb veel geleerd, bibliotheken bezocht en in diverse bronnen gesnuisterd. Het was geweldig om mijn interesse in de wetenschappen, mijn fascinatie voor planten en mijn passie voor geschiedenis te kunnen bundelen in dit onderzoek.

Dit project heeft me niet alleen academisch verrijkt, maar heeft ook mijn persoonlijke ontwikkeling gestimuleerd. Ik ben dankbaar voor alle ervaringen en inzichten die ik heb opgedaan.

Dank aan iedereen die op enige manier heeft bijgedragen aan deze bijzondere ervaring. Jullie impact zal ik altijd koesteren.

Inhoudsopgave

1	AFKORTINGEN	4
2	LIJST MET FIGUREN	5
3	LIJST MET TABELLEN	6
4	INLEIDING	7
4.1	BRONNEN	12
4.1.1	<i>Toelichting brontypes</i>	12
4.1.2	<i>Selectiecriteria</i>	13
4.1.3	<i>Lijst met bronnen</i>	14
4.2	METHODOLOGIE	18
4.2.1	<i>Comparatieve analyse</i>	18
4.2.2	<i>Identificatie van de verschillende planten.....</i>	18
4.2.2.1	Geografische herkomst en cultivatie van medicinale planten: een analyse op basis van 'Plants of the world online'	18
4.3	STRUCTUUR.....	23
4.3.1	<i>Historiografisch overzicht: een nuancering van oude en lang onbetwiste visies</i>	23
4.3.2	<i>Zichtbare effecten van de achttiende-eeuwse globalisering van botanica: casestudie van medicinale recepten</i>	24
5	HISTORIOGRAFISCH OVERZICHT: EEN NUANCERING VAN OUDE EN LANG ONBETWISTE VISIES.....	26
5.1	DE GROEIENDE IMPACT VAN DE ACHTTIENDE-EEUWSE GLOBALISERING VAN BOTANICA	26
5.2	EEN LEEMTE IN BELGIË MAAR EEN BRON VAN KENNIS IN EUROPA	29
5.2.1	<i>Geneeskunde en de afwezigheid van botanica in de studie over de Zuidelijke Nederlanden</i>	29
5.2.1.1	De grote overzichtswerken van de twintigste eeuw.....	30
5.2.1.2	Van naslagwerken naar specifiekere studies geschreven door historici	33
5.2.2	<i>Botanica en medicinale planten in de rest van Europa.....</i>	35
5.2.2.1	Medicinale planten en hun belang in de Atlantische Wereld.....	35
5.2.2.2	Een moeilijke integratie van exotische planten in Italiaanse farmacopeeën	37
5.2.2.3	De Gouden Eeuw van botanica in de Republiek	38
6	ZICHTBARE EFFECTEN VAN DE ACHTTIENDE-EEUWSE GLOBALISERING VAN BOTANICA: CASESTUDIE VAN MEDICINALE RECEPTEN	41
6.1	EMPIRISCH ONDERZOEK NAAR DE EVOLUTIE VAN MEDICINALE RECEPTEN IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN	41
6.1.1	<i>Medicinale receptenboeken en huishoudboeken: Een blik op de geneeskunde in de zeventiende en achttiende eeuw</i>	41
6.1.1.1	Huishoudelijke geneeskunde in de zeventiende en achttiende eeuw: geneesheren en apothekers	42
6.1.1.2	De belangrijkste medicinale planten, hun gebruik en herkomst	43
6.1.1.2.1	De 10 belangrijkste medicinale planten uit de zeventiende eeuw	43
6.1.1.2.2	De 10 belangrijkste medicinale planten van de achttiende eeuw: een toestroom van exoten.....	48
6.1.1.3	Algemene trends en evolutie van medicinale ingrediënten en recepten	53
6.1.1.3.1	De historische evolutie van plantaardige ingrediënten in medicinale recepten	53
6.1.1.3.2	Een onderzoek naar medicinale planten en plantidentificatie in de zeventiende en achttiende eeuw	58
6.1.1.3.3	De geografische ontwikkeling en evolutie van medicinale planten in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw.....	60
6.1.1.3.4	De populariteit van alcohol en suiker	65
6.1.1.3.5	De incorporatie van dierlijke en chemische stoffen	67
6.1.1.3.6	De invloed van financiële ongelijkheid en heersende epidemieën op de geneeskundige praktijken	71
6.1.1.4	De drijfveren achter verandering: van nieuwe ziektes, theorieën en relaties tot dokters, apothekers en leken	78
6.1.2	<i>Persoonlijke archieven: van leken tot adel.....</i>	81
6.1.2.1	De volksgeneeskunde uit familiearchieven.....	82
6.1.2.2	De belangrijkste medicinale planten, hun gebruik en herkomst	83
6.1.2.2.1	De zes belangrijkste planten voor de zeventiende-eeuwse families 17 ^{de} eeuw.....	83

6.1.2.2.2	De vijf belangrijkste planten voor de achttiende-eeuwse families: een terugkeer naar inheemse flora.....	87
6.1.2.3	Algemene trends en evolutie van medicinale ingrediënten en familierecepten	93
6.1.2.3.1	Evoluties in plantaardige remedies: Een vergelijkende analyse van familiearchieven.....	93
6.1.2.3.2	De evolutie van zoetstoffen en alcoholische dranken.....	99
6.1.2.3.3	De geografische ontwikkeling en evolutie van medicinale planten in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw.....	100
6.1.2.3.4	De incorporatie van dierlijke en chemische stoffen.....	104
6.1.2.3.5	De invloed van sociale status, persoonlijke voorkeuren en generationele aandoeningen op de familiale geneeskundige praktijken	107
6.1.2.4	De drijfveren achter verandering: van bewezen effectiviteit tot generationele aandoeningen	112
6.2	EEN VERGELIJKENDE ANALYSE VAN GENEESKUNDIGE PRAKTIJEN IN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW	114
6.2.1	<i>Recepten en samenleving: de evolutie van geneeskundige praktijken in historische bronnen.....</i>	114
6.2.2	<i>De Ontwikkeling van medicinale kennis in de Zuidelijke Nederlanden: Een analyse van oorzaken en implicaties.....</i>	120
7	CONCLUSIE.....	124
8	BIBLIOGRAFIE	126
8.1	ONUITGEGEVEN BRONNEN	126
8.2	UITGEVEN BRONNEN	127
8.3	DATABANK	127
8.4	LITERATUUR	127

1 Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief Brussel
CGHAR	Culinaire, geneeskundige, huishoudelijke en ambachtelijke recepten in het Frans (o.m. voor likeuren, inkten, verven...)
GIC	Generale Keizerlijke Indische Compagnie
VOC	Verenigde Oost-Indische Compagnie

2 Lijst met figuren

- Figuur 1. Het gebruik van planten als ingrediënten in de zeventiende eeuw in huishoudboeken.
- Figuur 2. Het gebruik van planten als ingrediënten in de achttiende eeuw in huishoudboeken.
- Figuur 3. Een vergelijking van het gebruik van de tien meest voorkomende medicinale planten in recepten uit de achttiende eeuw met hun toepassing in de zeventiende eeuw in huishoudboeken.
- Figuur 4. Het gebruik van lokale en uitheemse planten in huishoudboeken.
- Figuur 5. Geografische evolutie van medicinale planten in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw.
- Figuur 6. Het gebruik van planten als ingrediënten in de zeventiende eeuw in familiearchieven.
- Figuur 7. De ratio van de zes meest voorkomende planten op basis van de zes meest voorkomende aandoeningen in familiearchieven.
- Figuur 8. Het gebruik van planten als ingrediënten in de achttiende eeuw in familiearchieven.
- Figuur 9. De ratio van de zes meest voorkomende planten op basis van de elf meest voorkomende aandoeningen in familiearchieven.
- Figuur 10. Verandering in het gebruik van lokale en uitheemse planten in medicinale recepten tussen de zeventiende en achttiende eeuw in familiearchieven.
- Figuur 11. Geografische evolutie van medicinale planten in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw.

3 Lijst met tabellen

- Tabel 1. Gegevens van de gebruikte farmacopeeën: Titel, Auteur, Publicatie (Plaats, uitgeverij en datum), Oorsprongelijk doel, Beweaargeschiedenis en Extra informatie.
- Tabel 2. Gegevens van de gebruikte Medicinale en Huishoudkundige boeken: Titel, Auteur, Publicatie (Plaats, uitgeverij en datum), Oorsprongelijk doel, Beweaargeschiedenis en Extra informatie.
- Tabel 3. Gegevens van de gebruikte familiearchieven: Titel, Auteur, Publicatie (Plaats, uitgeverij en datum), Oorsprongelijk doel, Bewaargeschiedenis en Extra informatie.
- Tabel 4. Voorbeeld Databank voor Comparatieve Analyse, Gegevens: Type en titel boek, het Recept, Jaartal, Planten, Andere Materialen, Originele Naam en Gebruikte deel van de plant
- Tabel 5. Gebruikte classificatie aandoeningen, gebaseerd op McBride e.a., Exchange of medicinal plant information in California missions California missions,
- Tabel 6. 17de-eeuwse medicinale en huishoudboeken: De top tien meest gebruikte planten, hun aantallen, hun gebruik en hun afkomst.
- Tabel 7. 18de-eeuwse medicinale en huishoudboeken: De top tien meest gebruikte planten, hun aantallen, hun gebruik, hun afkomst en voorkomen in de 17de eeuw
- Tabel 8. Verdwenen en bijgekomen planten tussen de 17de en de 18de eeuw, gebaseerd op excel databank.
- Tabel 9. Geografische oorsprongen medicinale planten in de 17de en 18de eeuw opgedeeld per voorkomen in België en weergegeven per continent of werelddeel.
- Tabel 10. Lijst van dierlijke en menselijke productenuit de 17de en 18de-eeuwse medicinale recepten.
- Tabel 11. Lijst van chemische stoffen uit de 17de en 18de-eeuwse medicinale recepten.
- Tabel 12. Overzicht aantal ingrediënten en aandoeningen in de 17de en 18de eeuw per categorie.
- Tabel 13. Overzicht van de zes populairste planten in de zeventiende eeuw.
- Tabel 14. Overzicht van de zes populairste planten in de achttiende eeuw.
- Tabel 15. Absolute cijfers plantaardige ingrediënten gefocust op medinale planten opgedeeld volgens de herkomst van planten.
- Tabel 16. Verdwenen en bijgekomen planten tussen de 17de en de 18de eeuw, gebaseerd op excel databank.
- Tabel 17. Geografische oorsprongen medicinale planten in de 17de en 18de eeuw opgedeeld per voorkomen in België en weergegeven per continent of werelddeel.
- Tabel 18. Lijst van dierlijke en menselijke producten uit de 17de en 18de-eeuwse medicinale recepten.
- Tabel 19. Lijst van chemische stoffen uit de 17de en 18de-eeuwse medicinale recepten.
- Tabel 20. Overzicht aantal ingrediënten en aandoeningen in de 17de en 18de eeuw per ziektecategorie.

4 Inleiding

Er heerst in onze huidige Westerse maatschappij een sterk vertrouwen in de moderne geneeskunde, die vaak gepaard gaat met scepticisme tegenover traditionele en plantaardige remedies. Dit is echter niet altijd het geval geweest. De Westerse geneeskunde heeft door de eeuwen heen een evolutie doorgemaakt om te komen tot waar we nu staan. Al millennia lang worden de medicinale eigenschappen van planten gebruikt om kwalen en wonden te behandelen.¹ Tegenwoordig zijn deze planten nog steeds de basis voor verscheidene natuurlijke geneesmiddelen en behandelingen. Planten uit Zuid-Afrika worden bijvoorbeeld gebruikt bij de behandeling van huidkankers. Terwijl het chemotherapie-medicijn Paclitaxel of taxol, afkomstig uit *Taxus* planten, zoals *Taxus brevifolia*, een rol speelt bij oncologische behandelingen. Morfine, een bekend pijnstillend geneesmiddel is bovendien rechtstreeks afgeleid van opium verkregen uit de slaapbol (*Papaver somniferum*), beter bekend als de bolpapaver.²

Ondanks het grote belang van medicinale planten in de moderne geneeskunde krijgt dit onderwerp in het historisch onderzoek vaak onvoldoende aandacht.³ Mijn bachelorproef heeft aangetoond dat botanica (de studie van planten) en geneeskunde in de achttiende eeuw sterk met elkaar verweven waren. Twee belangrijke factoren droegen hiertoe bij. Ten eerste was de geneeskunde tot diep in de achttiende eeuw gebaseerd op Galenus' humorenleer, waarbij het lichaam werd gezien als bestaande uit vier humoren: zwarte gal, gele gal, flegma en bloed, die elk eigenschappen bezitten die overeenkomen met de vier aardse elementen. Zo was zwarte gal (melancholische) koud en droog zoals aarde, gele gal (cholerische) warm en droog zoals vuur, flegma (flegmatische) koud en vochtig zoals water en bloed (sanguïstische) warm en vochtig zoals lucht. Binnen dit theoretisch kader werden ziekten toegeschreven aan een onbalans tussen deze humoren. Remedies werden ontwikkeld om dit evenwicht te herstellen, wat resulteerde in de beschrijving van de medicinale eigenschappen en toepassingen van planten in herbaria, farmacopeeën en kruidenboeken volgens de humorenleer. Op het einde van de achttiende eeuw deed de chemische farmacie stilaan zijn intrede waardoor er steeds meer mineralen en metalen in geneeskundige recepten en praktijken werden gebruikt.⁴

¹ M. Grieve, *A modern herbal: the medicinal, culinary, cosmetic and economic properties, cultivation and folk-lore of herbs, grasses, fungi, shrubs, & trees with all their modern scientific uses* (New York: Dover Publications, 1971), 13.; Da-Cheng Hao, Xiao-Jie Gu en Peigen Xiao, *medicinal plants: chemistry, biology, and omics*, Woodhead Publishing Series in Biomedicine 73 (Amsterdam: Elsevier/Woodhead Publishing, 2015), ix.

² Hao, Gu en Xiao, *Medicinal plants*, 1-136.; Namrita Lall, *Medicinal plants for holistic health and well-being* (Londen: Academic Press, 2018), 1-11.; Lall, *Medicinal plants for holistic health and well-being*, 13-75.; Hao, Gu en Xiao, *Medicinal plants*, 217.; René Devisch, *Weaving the threads of life: the Khita gyn-eco-logical healing cult among the Yaka* (Chicago: University of Chicago press, 1993), 25-26.

³ Londa L. Schiebinger, *Plants and empire: colonial bioprospecting in the Atlantic world* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2004); Timothy D. Walker, 'Portuguese Parallels. Comparing Analogous Efforts toward Codifying Indigenous Medicinal Knowledge in Seventeenth- and Eighteenth-Century Brazil.', in *Toward an Intercultural Natural History of Brazil*, door Mariana França (New York: Routledge, 2023), 32-52, <https://doi.org/10.4324/9781003362920-3>.

⁴ Christian Cannuyer, *Specerijkelijk: de specerijenroutes* (Brussel: ASLK, 1992); Robert Halleux, Carmélia Opsomer en Jan Vandersmissen, eds., *Geschiedenis van de wetenschappen in België van de Oudheid tot 1815* (Brussel: Gemeentekrediet,

Ten tweede kende de vroegmoderne tijd twee periodes van exponentiële groei in het aanbod van (medicinale) planten. De ontdekking van Amerika in de zestiende eeuw opende nieuwe horizonten voor Europa, met zowel economische opportuniteiten als de introductie van exotische ziektes en innovatieve plantaardige remedies. Dit leidde tot technologische vooruitgang in maritieme zeevaart en botanica waarvan ook de farmacie en geneeskunde de vruchten plukten. Door verdere intensivering van contacten met lokale bevolkingen en de koloniale expansie breidde het arsenaal aan exotische planten nog verder uit in de achttiende eeuw.⁵

Deze toenemende beschikbaarheid van planten, samen met een groeiende kennis en technologische evoluties maakte botanica nog fundamenteler voor de vooruitgang van geneeskunde, farmacologie en landbouw. Daarenboven bestond er een belangrijke wisselwerking tussen de evolutie van botanica en de toenemende geografische expansie. De achttiende-eeuwse globalisering en kolonisering zorgden ervoor dat er nieuwe (plantaardige) medicijnen, voedingsbronnen en bouwwerken nodig waren om te overleven in exotische gebieden. Aangezien de correcte identificatie van plantensoorten een uiterst complexe opdracht was, gereserveerd voor experts, kon enkel de botanica deze vraag invullen. De nieuwe noden zorgden op hun beurt voor een exponentiële groei in handel en transport van (medicinale) planten, waardoor botanica als wetenschappelijke discipline kon evolueren. Daarenboven is de achttiende eeuw ook de periode waarin de grote codificatieacties plaatsvonden die zouden culmineren in Linnaeus' taxonomie.⁶

Toch blijft het historisch onderzoek naar botanica in de achttiende eeuw vaak beperkt tot de koloniale machten van die tijd zoals Spanje, Portugal, Groot-Brittannië, Frankrijk en de Noordelijke Nederlanden. Historici hebben zich hierbinnen hoofzakelijk gefocust op de mondiale uitwisseling van economisch winstgevend exotische planten, waardoor medicinale planten als onderzoeksonderwerp over het hoofd werden gezien.⁷ Emma C. Spary identificeerde een bijkomende lacune in haar hoofdstuk 'Of Nutmegs and Botanists: The

1998); Federica Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia of the 18th-century', *Vesalius* XXVI (2020); Stefanie Gänger, 'World Trade in Medicinal Plants from Spanish America, 1717–1815', *Medical History* 59, nr. 1 (2015): 44–62, <https://doi.org/10.1017/mdh.2014.70>.

⁵ Leo Jules Vandewiele, *Geschiedenis van de farmacie in België* (Beveren: Orion, 1981).; Federica Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th–17th century)', *Medicina nei secoli. Arte e Scienza* 30, nr. 3 (2018): 827–80.; A. G. Morton, *History of botanical science: an account of the development of botany from ancient times to the present day* (London: Academic Press, 1981).; Roger Spencer, 'The origins of botanic gardens and their relation to plant science, with special reference to horticultural botany and cultivated plant taxonomy', *Muelleria* 35 (2017): 43–93.; Londa Schiebinger, *Nature's body: gender in the making of modern science* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2004).

⁶ Vandewiele, *Geschiedenis van de farmacie in België*; Walker, 'Portuguese Parallels'; Pieter Baas en Jan Frits Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal', *Allertonia* 13 (2014): 9–19; Londa Schiebinger, 'Prospecting for drugs: European naturalists in the West Indies', in *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007), 119–33; E.C. Spary, 'Of nutmegs and botanists: the colonial cultivation of botanical identity', in *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007), 187–203; Yota Batsaki, Sarah Burke Cahalan en Anatole Tchikine, eds., *The botany of empire in the long eighteenth century* (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2016).

⁷ Schiebinger, *Plants and empire*.

Colonial Cultivation of Botanical Identity' in *Colonial Botany*.⁸ Waarin ze het gebrek aan studies over de manier waarop nieuwe en exotische planten werden geïntegreerd in de lokale Europese handel, keuken en medicijnen beschreef. Enkele recentere auteurs zoals Stefanie Gänger en Federica Rotelli hebben deze lacune aangekaart voor de regio die zij bestudeerden (Spaans-Amerika en Italië).⁹

De bredere historiografische tendens die ik in mijn bachelorproef identificeerde was dat botanica en geneeskunde, als deel van de wetenschapsgeschiedenis, lange tijd zijn bestudeerd vanuit een puur intellectueel standpunt, met weinig aandacht voor de politieke, economische, sociale en culturele verwevenheid van deze wetenschappen. Vanaf de jaren 1980 is deze tunnelvisie binnen de literatuur beginnen veranderen. Er kwam geleidelijk aandacht voor de maatschappelijke relevantie van wetenschappen zoals botanica en geneeskunde maar deze initiële literatuur bleef eerder Eurocentrisch en gefocust op intellectuelen.¹⁰

Onder invloed van andere disciplines zoals de ecologie en sociologie breidde de wetenschapsgeschiedenis zijn perspectief uit, een aspect dat wordt besproken in deel één.¹¹ Geleidelijk aan groeide de aandacht voor de periferie, inheemse bevolkingen en vrouwen, wat het Eurocentrische verhaal van een 'top-down', homogeen en onproblematisch proces herdefinieerde.¹² Daarenboven bleek dat de periferie en lokale populaties over meer agency en invloed beschikten dan eerder werd verondersteld. Ze waren niet alleen leveranciers van goederen maar ook actieve kennisproducenten, wat belangrijk was voor de Europese ontdekkingsreizigers, religieuzen en academici.¹³ Zij waren namelijk sterk afhankelijk van de inheemse bevolkingen voor hun overleving in nieuwe en ongekende gebieden.¹⁴ Deze dynamiek bracht het ideologisch kader van de Europese suprematie in het gedrang en leidde tot de verdwijning van culturele en ideologische contexten uit de beschrijvingen van planten en remedies die terug naar Europa werden gebracht.¹⁵ Daarenboven lieten naturalisten en

⁸ E.C. Spary, 'Of nutmegs and botanists: the colonial cultivation of botanical identity', in *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007), 187-203.

⁹ Gänger, 'World Trade in Medicinal Plants from Spanish America, 1717–1815'; Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century)'; Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia of the 18th-century'.

¹⁰ Sven Dupré e.a., eds., *Embattled territory: the circulation of knowledge in the Spanish Netherlands* (Gent: Academia Press, 2015), 13-14.; A. G. Morton, *History of botanical science: an account of the development of botany from ancient times to the present day* (London: Academic Press, 1981); F.-A Sondervorst, *Geschiedenis van de geneeskunde in België* (Brussel: Elsevier, 1981); Leo Jules Vandewiele, *Geschiedenis van de farmacie in België* (Beveren: Orion, 1981); Robrecht Van Hee, *Heelkunde in Vlaanderen door de eeuwen heen: in de voetsporen van Yperman* (Brussel: Gemeentekrediet, 1990).

¹¹ Londa Schiebinger en Claudia Swan, eds., *Colonial Botany: Science, Commerce, and Politics in the Early Modern World* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007).

¹² Schiebinger en Swan, *Colonial Botany*; Sarah R. Cohen e.a., 'Raw Movement: Material Circulation in the Colonial Eighteenth Century', *Studies in Eighteenth-Century Culture* 52, nr. 1 (2023): 383-419.

¹³ Londa Schiebinger, 'Prospecting for drugs: European naturalists in the West Indies', in *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007), 119-33.

¹⁴ Michael T. Bravo, 'Mission gardens: natural history and global expansion, 1720 – 1820', in *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007), 49-65.; Schiebinger, 'Prospecting for drugs'.

¹⁵ Schiebinger, 'Prospecting for drugs'; H. J. Cook en T. D. Walker, 'Circulation of Medicine in the Early Modern Atlantic World', *Social History of Medicine* 26, nr. 3 (2013): 337-51.

medici het na om hun menselijke bronnen te vermelden waardoor de betrokkenheid van inheemse populaties lange tijd uit de historiografie ontbrak.¹⁶

Ondanks al deze ontwikkelingen binnen de wetenschapsgeschiedenis blijft de geografische reikwijdte van het onderzoek naar botanica beperkt. Een tendens die ook de auteurs van *The Botany of Empire in the Long Eighteenth Century* is opgevallen.¹⁷ Zij stelden vast dat de historiografie over botanica gelimiteerd was tot regio's met grote politieke macht en overzeese kolonies. Hierdoor vielen vele andere gebieden buiten beschouwing, een lacune die deze auteurs wilden vullen door te kijken naar gebieden zonder overzeese kolonies zoals het Russische, het Ottomaanse en het Qing rijk. Hiermee toonden ze aan dat botanische expedities en wetenschappelijke vooruitgang niet enkel plaatsvonden in de toenmalige koloniale grootmachten. In deze masterproef wil ik verder bouwen op deze vaststelling door te focussen op de Zuidelijke Nederlanden, een regio die onder een gelijkaardige desinteresse leed, onder de loep nemen.¹⁸

De Zuidelijke Nederlanden kenden een lange geschiedenis van verzamelpraktijken en stonden, door figuren zoals Dodoens, Clusius, Plantin en van Coudenberghe, tijdens de zestiende en zeventiende eeuw bekend voor hun expertise in tuinbouw, botanica en acclimatisatietechnieken. Ondanks deze vaststellingen lagen ze binnen de historiografie altijd in de schaduw van hun succesvollere noorderbuur, de Republiek.¹⁹ Dit werd deels toegeschreven aan de veronderstelling dat na de val van Antwerpen in 1585, het intellectuele leven in de Zuidelijke Nederlanden was stilgevallen.²⁰ Bovendien zagen negentiende-eeuwse auteurs en velen daarna de conservatieve en rigide maatschappij, die ontstond onder het Spaanse bewind, als remmend voor wetenschappelijke vernieuwingen en vooruitgang.²¹ Daartegenover heeft recentere literatuur deze opvattingen genuanceerd en aangetoond dat er in de Zuidelijke Nederlanden daadwerkelijk intellectuele vernieuwingen en evoluties hebben plaatsgevonden.²²

Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw maakte de Zuidelijke Nederlanden deel uit van grote imperia waardoor ze toegang hadden tot overzeese kennis, planten en technieken.²³ Zowel de Spaanse als Oostenrijkse heersers investeerden continu in de verdere ontwikkeling

¹⁶ Cohen e.a., 'Raw Movement'; Schiebinger en Swan, *Colonial Botany*; Sven Dupré e.a., eds., *Embattled territory: the circulation of knowledge in the Spanish Netherlands* (Gent: Academia Press, 2015).

¹⁷ Yota Batsaki, Sarah Burke Cahalan en Anatole Tchikine, eds., *The botany of empire in the long eighteenth century* (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2016).

¹⁸ Dupré e.a., *Embattled territory*, 109.

¹⁹ Dupré e.a.; Florike Egmond, *The World of Carolus Clusius: Natural History in the Making, 1550-1610*, Perspectives in Economic and Social History, no. 6 (London New York: Routledge, 2016), <https://doi.org/10.4324/9781315656151>; Vandewiele, *Geschiedenis van de farmacie in België*.

²⁰ Dupré e.a., *Embattled territory*, 7-9.

²¹ Dupré e.a., *Embattled territory*, 10-109.; Robert Halleux, Carmélia Opsomer en Jan Vandersmissen, *Geschiedenis van de wetenschappen in België van de Oudheid tot 1815* (Brussel: Gemeentekrediet, 1998), 108.

²² Dupré e.a., *Embattled territory*.

²³ Dupré e.a. *Embattled territory*, 13-20.; Wim De Winter, '300 Jaar Oostendse Compagnie. De Oostendse Azië-expedities als verhaal van handel, immigratie, onderhandeling en conflict,' *De Grote Rede* 57 (2023): 14-18.

van medische kennis en handelscontacten, waar ook de Zuidelijke Nederlanden de effecten van voelden.²⁴ Na de Spaanse Successieoorlog kwamen de Zuidelijke Nederlanden in de handen van de Oostenrijkse Habsburgers, waardoor ze niet langer deel uitmaakten van het Spaanse Rijk. Om het verlies van handelscontacten met de Spaanse kolonies en Portugal te compenseren, zochten steeds meer individuele handelaars in de achttiende eeuw contacten met Azië.²⁵ Het grote succes en de toenemende competitie zou in 1722 culmineren in de oprichting van de Generale Keizerlijke Indische Compagnie (GIC), beter bekend als de Oostendse Compagnie die de handel met China en Bengalen overnam.²⁶ Oostende fungeerde hierbinnen als de operatieve haven waarbij de hoofdzetel van de GIC zich in Antwerpen bevond, die dan ook een belangrijke plaats bleef voor medicijnen, specerijen en publicaties. De GIC was echter een doorn in het oog van de Nederlandse en Engelse handelscompagnieën die al langer actief waren in Azië. In 1731 met het Verdrag van Wenen, zagen zij hun kans. In ruil voor de ontbinding van de GIC ondertekenden Nederland en Engeland de Pragmatieke Sanctie waardoor ze Maria-Theresia erkenden als Oostenrijkse troonopvolgster. Niettegenstaande het korte bestaan van deze onderneming, toont dit initiatief aan dat er acties werden ondernomen om nieuwe kennis te vergaren en handelsrelaties te bewerkstelligen.²⁷

Deze masterproef richt zich specifiek op de dynamiek tussen botanica en geneeskunde in de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden en onderzoekt hoe deze twee disciplines elkaar beïnvloedden, gefocust op medicinale planten, de evolutie van medicinale recepten en de drijfveren die hierachter lagen. Hiermee wil ik aansluiten bij recentere onderzoeken die probeerden om de focus binnen wetenschapsgeschiedenis te verbreden en meer inclusiviteit in de historiografie te creëren, weg van het Eurocentrische perspectief om op deze manier enkele lacunes omtrent de impact van medicinale planten en de lokale bevolking voor de evolutie van de geneeskunde binnen de wetenschapsgeschiedenis op te vullen. In deze context wilde ik onderzoeken wat de impact was van de achttiende-eeuwse globalisering van botanica op de geneeskunde in de Zuidelijke Nederlanden. Ik richtte mij hierbij op twee onderzoekspistes. Ten eerste analyseerde ik hoe medicinale recepten in de Zuidelijke Nederlanden zijn geëvolueerd tussen de zeventiende en achttiende eeuw, waarbij ik aandacht had voor welke nieuwe plantensoorten, medicinale recepten en aandoeningen er zijn toegevoegd of verdwenen alsook de dierlijke en chemische ingrediënten die voorkwamen. Ten tweede onderzocht ik de oorzaken die aan de basis lagen van deze veranderingen. Ik heb me hierbij afgevraagd welke trends en individuen een impact hadden op de evolutie binnen

²⁴ Dupré e.a., *Embattled territory*; Sondervorst, *Geschiedenis van de geneeskunde in België*, 115-117.

²⁵ Jan Parmentier, *Oostende & Co: het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735* (Gent: Ludion, 2002), 4-5.

²⁶ Jelten Baguet, 'De Oostendse Compagnie, haar directeurs en de Oostenrijkse Bewindvoerders. Een casuïstische analyse van hun onderlinge interactie (1722-1731)' (masterproef, Universiteit Gent, 2013); De Winter, '300 Jaar Oostendse Compagnie,' 15-16.; Parmentier, *Oostende & Co*, 4-5.

²⁷ Baguet, 'De Oostendse Compagnie, haar directeurs en de Oostenrijkse Bewindvoerders. Een casuïstische analyse van hun onderlinge interactie (1722-1731)'; Dupré e.a., *Embattled territory*; Parmentier, *Oostende & Co*, 4-5.; Sondervorst, *Geschiedenis van de geneeskunde in België*; Parmentier, *Oostende & Co*; Bruno Blondé en Wouter Ryckbosch, 'Arriving to a set table: the integration of hot drinks in the urban consumer culture of the eighteenth-century Southern Low Countries', in *Goods from the East, 1600-1800: trading Eurasia*, uitgegeven door Maxine Berg e.a. (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015).

medicinale recepten, hoe nieuwe kennis werd verspreid en in welke mate apothekers en medicinale instituties hier verantwoordelijk voor waren.

4.1 Bronnen

4.1.1 Toelichting brontypes

Geïnspireerd door het werk van auteurs zoals Rotelli, Baas en McBride maakte ik gebruik van verscheidene farmacopeeën, medicinale recepten en remedies daterend uit zowel de zeventiende als achttiende eeuw om de hierboven gestelde vragen te beantwoorden.²⁸ Aangezien eerdere publicaties zich voornamelijk richtten tot de farmacopeeën, heb ik er ervoor gekozen om mij te focussen op de onderbelichte huishoudboeken en familiearchieven. Daarenboven zijn de farmacopeeën slechts een representatie van de theoretische medicinale kennis en staan de huishoudboeken en familiearchieven dicht bij de medische realiteit. Ik zal de farmacopeeën wel gebruiken om de andere bronnen tegen af te toetsen maar zal ze niet even uitvoerig behandelen als de twee andere brontypes.

De gedrukte Nederlandstalige farmacopeeën zijn officiële handleidingen die de samenstellingen van verschillende geneesmiddelen voor mens en dier beschrijven. Hierbij maakten ze gebruik van de officiële Latijnse namen en zo inzicht bieden in taxonomische veranderingen. In de Zuidelijke Nederlanden vormden apothekers een gevestigde groep zorgverleners waardoor deze farmacopeeën de kennis reflecteren die binnen de meer wetenschappelijk georiënteerde context is ontwikkeld. Finaal kunnen deze bronnen informatie bieden over nieuw ontdekte plantensoorten, hun herkomst en technologische ontwikkelingen die daarmee gepaard gingen.²⁹

Naast farmacopeeën stelden professionele medici en apothekers ook medicinale receptenboeken samen. Deze bronnen bieden dus een ander perspectief op professionele kennis dan de farmacopeeën. Veel van deze boeken werden geschreven in het Frans of Nederlands en maakten ze soms deel uit van grotere huishoudelijke, kook- of adviesboeken. Dit maakte medicinale recepten toegankelijk voor een breder publiek en niet enkel de geleerde elite. De manier waarop sommige van deze boeken waren geschreven lijkt te suggereren dat ze gericht waren op een niet-professioneel publiek, wat bijdraagt aan een alledaags begrip van de rol van planten binnen de samenleving. Daarenboven vermeldde de auteurs frequent de oorsprong van hun recepten en wie deze remedies goedkeurde of de effectiviteit ervan bewees, wat licht werpt op de verspreiding van kennis en de wijze waarop dit gebeurde, of dit nu 'top-down' of 'bottom-up' was.

²⁸ Pieter Baas, 'The Golden Age of Dutch colonial botany and its impact on garden and herbarium collections,' *Scientia Danica B.* 6 (2017): 53-61.; Joe Rayl McBride e.a., 'Exchange of Medicinal Plant Information in California Missions,' *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 16, nr. 1 (december 2020): 35.; Frederica Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century),' *Medicina nei secoli. Arte e Scienza* 30, nr. 3 (2018): 827-80.; Frederica Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia of the 18th-century,' *Vesalius XXVI* (2020).

²⁹ Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia of the 18th-century'.

Medicinale recepten en remedies uit familiearchieven bieden een aanvullend perspectief op het gebruik van remedies en geneeskunde in het dagelijks leven. Deze documenten beschrijven de recepten en remedies die praktisch werden gebruikt, geproduceerd en doorgegeven binnen families. Om een breder beeld te schetsen, heb ik recepten van zowel adellijke als niet-adellijke families bestudeerd, wat de variëteit in middelen en connecties tussen verschillende families belicht.

Elke bron biedt een uniek perspectief op de samenleving, waardoor ze een weerspiegeling vormen van zowel de professionele als de dagdagelijkse, familiale wereld en de invloed van nationale of internationale interacties op het gebruik van (exotische) planten in de Zuidelijke Nederlanden illustreren. Daarenboven onthullen ze welke remedies en planten beschikbaar waren voor de verschillende sociale klassen en hoe de integratie van exotische planten en remedies tot stand kwam. Door de informatie uit de farmacopeeën en de apotheken te vergelijken met de medicinale recepten van individuele families, kan ik beter begrijpen hoe kennis circuleerde binnen de Zuidelijke Nederlanden en of dit proces *'top-down'*, *'bottom-up'* of was het eerder een combinatie van beide.

4.1.2 Selectiecriteria

- Hedendaagse bewaarplaats.
- Periode: zeventiende en achttiende eeuw.
- Taal: Nederlands en Frans: twee talen gesproken in Vlaanderen tijdens de achttiende eeuw. De Franstalige publicaties zijn hierbinnen waarschijnlijk eerder gericht tot de Franstalige bourgeoisie waarbij de planten ook met hun Latijnse naam benoemd kunnen zijn. De Nederlandstalige bronnen konden daarentegen worden gelezen door zo goed als iedereen, waarbij er bijna uitsluitend de volksnamen van planten werd gebruikt.
- Auteur/ familie: werkende of afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden.
- Waar de bron werd gedrukt.
- Tot welke stad de auteur en bron zich richtte.
- Leesbaarheid van het handschrift
- Genoemde informanten

4.1.3 Lijst met bronnen

Titels farmacopeeën	Auteur	Publicatie	Oorspronkelijk doel	Bewaargeschiedenis	Extra Informatie	Hoe gebruikt
Cruydt-boeck Remberti Dodonæi, volgenshijne laatste verbeteringhe: met biivoeghsels achter elck capitel, uyt verscheyden cruydt-beschrijvers. Item, in't laatste een beschrijvinghe vande Indiaensche ghewassen, meest ghetrocken uyt de schriften van Carolvs Clvsivs	Rembert Dodoens, Carolus Clusius, Jan Christoffel Jegher, Willem Isaacs van Swanenburg en Balthasar Moretus	Antwerpen: Plantijnsche druckerij van Balthasar Moretus, 1644	Is een vernieuwde en aangepaste weergave van de botanica in de Zuidelijke Nederlanden (einde 15de eeuw - ca. 1650)	- Gekregen van Museum voor de Geschiedenis van de Geneeskunde (Het Pand) - 2025: Universiteitsbibliotheek Gent		Ondersteunend voor de identificatie van planten.
Pharmacia Galenica en Chymica, dat is: De vermeerderde ende verbeterde apotheker en alchymiste licht ende distilleer-konst: begrijpende de beginselen ende fundamenten der selve. Verdeylt in acht boecken, tot onderwijsinghe der apothekers. En verrijckt met een kort examen der chirurgie benevens een tractaat van de kennis van drooghen	Jan Bisschop = Apotheker en later jezuïet	Antwerpen: Reynier Slegheers, 1667	Om apothekers die geen Latijn konden, te onderwijzen over de nodige kennis om hun vak te beoefenen. Vertaling van het Latijnse werk	- 2025: Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience (2 kopieën) - 2025: KU Leuven Bibliotheken - 2025: Universiteitsbibliotheek Gent	Online beschikbaar op Google Books Ook een druk beschikbaar uit 1657: gedrukt in Amsterdam bij Johannes van Ravesteyn	Recepten grondig geanalyseerd en meegenomen in mijn databank voor de comparatieve analyse.
Medicina pharmaceutica, oft Drôgh-bereydende ghenees-konste; met besondere aenmerckingen op verscheyde misbruycken, die soo wel in de medecyne als chymie zyn voorvallende, Seer nut ende dienstigh, niet alleen voor de medecyns, apothekers, ende chirurgyns, maar oock voor alle de ghene, die de geneesmiddelen moete tot hunne gesontheydt ghebruycken.	Robert de Farvacques	1682		- 04/1923: Geschonken aan de KANTL door E.H.C. Ruts, pastoor van het gasthuis te Diest. - 09/03/2017: Schenking Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde aan Universiteitsbibliotheek Gent	Herwerking van de Pharmacia Galenica chymica door een andere jezuïet (schrijffouten en vergeten aspecten/ twijfelgevallen aangekaart), dan ter goedkeuring voorgelegd aan de Farvacques Recepten zijn in het Latijn maar de uitleg errond is in het Nederlands	Ondersteunend gebruikt

Titels farmacopeeën	Auteur	Publicatie	Oorspronkelijk doel	Bewaargeschiedenis	Extra Informatie	Hoe gebruikt
Enchiridion medicum oft Medicyn boexken waer in verhandelt worden veel sieecten die dagelijckx voor-vallen, daer by de remedien om die te genesen. Hier by een tractatie van de chirurgie en de remedien	Engelbertus Capueel	Antwerpen: Conrad Ignatius vander Hey, 1723 Eerste druk		- 2025: Museum Plantin-Moretus		Ondersteunend gebruikt
Enchiridion medicum oft Medicyn boexken waer in verhandelt worden veel sieecten die dagelijckx voor-vallen, daer by de remedien om die te genesen. Hier by een tractatie van de chirurgie en de remedien	Engelbertus Capueel	Antwerpen Conrad Ignatius vander Hey, 1734 Vijfde druk		- 2025: Openbare bibliotheek Brugge - 2025: Universiteitsbibliotheek Gent — Herkomst: Ex libris Yvonis Engelbert De Clercq habitants ... Rumbeke 1782		Ondersteunend gebruikt
Ordonnantie van de heer ende weth der stad Gend, op den taux der droguen en medicamenten, Raekende de pharmacie van de apothecarissen der voorzeyde stad.		1787	In opdracht van de heer een taxonomie van planten te maken (gebaseerd op planten uit de vorige <i>Pharmacopea Gandavensis</i>) voor de publicatie van de nieuwe <i>Pharmacopea Gandavensis</i> alsook om de prijzen in Gent te standaardiseren.	- 2025: Universiteitsbibliotheek Gent	Is een weergave van hoe men in de achttiende eeuw hun taxonomie indeelden en weergave. Dit werd niet gedaan volgens plantensoorten en families, zoals we dat nu doen, maar volgens hun voorkomen en gebruik (wortels, bladeren, bloemen, olies, water etc.)	Ondersteunend gebruikt

Tabel 1. Gegevens van de gebruikte farmacopeeën: Titel, Auteur, Publicatie (Plaats, uitgeverij en datum), Oorspronkelijk doel, Bewaargeschiedenis en Extra informatie.

Titels Medicinale en Huishoudkundige boeken	Auteur	Publicatie	Oorspronkelijk doel	Bewaargeschiedenis	Extra Informatie	Hoe gebruikt
Medecyn-boek: experte ende geaprobeerde recepten tegens menigerhande gebreeken ende qualen t'samengesteld van verscheide vermaerde doctoren	Hendrik Van Asselt	1601		- 2025: Universiteitsbibliotheek Gent		Recepten grondig geanalyseerd voor de comparatieve analyse.
Receuil des receptes contenans plusieurs remedes pour guarir plusieurs maux qui peuvent advenir a l'homme commençant au chef puis consecutivement par toutes les parties de la personne	Christophorus Oudaert	1608 Rijmpje in het begin van het boek gedateerd 1621	Geneeskundige recepten documenteren die mensen zelf kunnen bereiden en thuis gebruiken	- 2025: Universiteitsbibliotheek Gent	Achteraan bevinden er zich ook enkele Nederlandstalige recepten	Recepten grondig geanalyseerd voor de comparatieve analyse.
Geneeskundige formules en recepten.	Anoniem	17 ^{de} – 18 ^{de} eeuw		- 2025: Universiteitsbibliotheek Gent	Duidelijk verschil in handschrift tussen 17 ^{de} en 18 ^{de} eeuw Benamingen planten zowel in Nederlands als in Latijn	Ondersteunend gebruikt om planten te identificeren.
Culinaire, geneeskundige, huishoudelijke en ambachtelijke recepten in het Frans (o.m. voor likeuren, inkten, verven...) (CGHAR)	Anoniem	18 ^{de} eeuw (1701)	Huishoudens informeren en scholen over verschillende recepten (culinaire, geneeskundige, huishoudelijke en ambachtelijke) die belangrijk konden zijn	- 2025: Universiteitsbibliotheek Gent		Recepten grondig geanalyseerd voor de comparatieve analyse.
Kleinje huijs appoteeck	Anoniem	18 ^{de} eeuw (1750)		- 2025: Universiteitsbibliotheek Gent		Recepten grondig geanalyseerd voor de comparatieve analyse.

Tabel 2. Gegevens van de gebruikte Medicinale en Huishoudkundige boeken: Titel, Auteur, Publicatie (Plaats, uitgeverij en datum), Oorspronkelijk doel, Bewaargeschiedenis en Extra informatie.

Familiearchieven	Auteur	Publicatie	Oorspronkelijk doel	Bewaargeschiedenis	Extra	Hoe gebruikt
Jolly XVIIe s. Livre de recettes de remèdes (T059/02-283 /20)	De familie Jolly	17 ^{de} eeuw	Documentatie remedies die gebruikt werden in de familie	- 1950: Burggraaf Jolly geeft zijn archieven aan het ARA - 2025: Algemeen Rijksarchief Brussel (ARA)		Recepten grondig geanalyseerd voor de comparatieve analyse.
De Merode Westerloo_ Papiers personnels de la famille de Merode 1. Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré, (1571 – 8652) 2. Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...] (1571 – 8687)	De familie Merode, een Belgische adellijke familie 1. Le prince de Rubempré 2. Philippe-François de Merode	1. 1722-1724 2. 1732-1733	Documentatie remedies die gebruikt werden in de familie	Altijd op verschillende plaatsen (stadshuizen en kastelen) - 19de eeuw: verspreid over kastelen in België (Westerlo, Pietersheim, Rixensart, Everberg, Solre-sur-Sambre, Trazegnies, Grimbergen), in Duitsland (Merode) en in Frankrijk (Trélon). - Rond 1890: archieven gecentraliseerd in graaf Henri de Merodes hotel in Brussel - 04/1950: Verhuizing naar ARA		Recepten grondig geanalyseerd voor de comparatieve analyse.
De Gavre_Archives san rapport apparent avec le fonds (T052 - 188 /43)	De familie Gavre, is een cadettentak van het grote huis van Gavre in Vlaanderen. Familie die behoorde tot de elite, in de 17 ^{de} eeuw: gouverneur van Charlemont en markies d'Aiseau. 18 ^{de} eeuw: gouverneur van Namen en prins van Gavere	17 ^{de} -18 ^{de} eeuw	Documentatie remedies die gebruikt werden in de familie	- 12/1937, 01/1938, 02/1940 en 03/1962: Schenking aan Algemeen Rijksarchief Brussel (ARA) door de baronnen Maurice Houtart en Jean de Dorlodot, die de archieven van de familie de GAVRE van hun oom Marie-Antoine Houtart hadden geërfd - Tot 2025: ARA in de collectie Familie Archief		Recepten grondig geanalyseerd voor de comparatieve analyse.

Tabel 3. Gegevens van de gebruikte familiearchieven: Titel, Auteur, Publicatie (Plaats, uitgeverij en datum), Oorspronkelijk doel, Bewaargeschiedenis en Extra informatie.

4.2 Methodologie

4.2.1 Comparatieve analyse

Om mijn eerste vraag: ‘Hoe zijn medicinale recepten uit de Zuidelijke Nederlanden geëvolueerd tussen de zeventiende en achttiende eeuw?’ te onderzoeken, heb ik een comparatieve analyse uitgevoerd. De methode die ik hiervoor heb gebruikt omvat het verzamelen van gegevens in een database met medicinale recepten, plantennamen, geografie en jaartallen uit farmacopeeën, receptenboeken en familiearchieven.³⁰ Vervolgens heb ik deze informatie geordend op jaartal om de verschillen en veranderingen te analyseren tussen de zeventiende en achttiende eeuw. Hierbij heb ik specifiek gekeken naar nieuwe plantensoorten die zijn toegevoegd, plantensoorten die zijn verdwenen en welke nieuwe recepten er ontstaan zijn naar de achttiende eeuw toe. Om de kwaaltjes efficiënt te classificeren, heb ik deze onder het recept genoteerd alsook de categorieën van McBride e.a. als basis genomen en aangepast waar nodig.³¹ Daarenboven had ik aandacht voor de geografische afkomst van de gebruikte planten alsook voor vermeldingen van individuen waarvan de informatie en recepten afkomstig waren. Ten slotte heb ik in voornamelijk in de farmacopeeën gezocht naar informatie over de oorzaken van deze waargenomen veranderingen.

4.2.2 Identificatie van de verschillende planten

Om de zeventiende- en achttiende-eeuwse plantennamen te koppelen aan hedendaagse wetenschappelijke namen, heb ik voornamelijk gesteund op het *Cruydt-boeck* van Remberti Dodonæi. Deze publicatie uit 1644 bevat niet alleen de Latijnse benamingen voor planten maar ook hun Nederlandse, Engelse, Duitse, Franse, Italiaanse, Spaanse, Arabische etc. triviale namen. Dit stelde mij in staat om in de meeste gevallen de hedendaagse namen van de gebruikte planten te vinden. Daarnaast hanteerde ik enkele andere bronnen ter ondersteuning. Zo bevatte de bron *Geneeskundige formules en recepten* zowel de Latijnse als Nederlandstalige namen voor de gebruikte ingrediënten. Sommige bronnen hanteren echter een afwijkende schrijfwijze of verbasterde versies van plantennamen wat de identificatie bemoeilijkte. In deze gevallen heb ik mij voornamelijk gebaseerd op de uitspraak van de namen om op die manier de nauwst aansluitende optie te vinden. In de gevallen waarbij sterke twijfel bleef bestaan, heb de planten in mijn databank aangeduid in het geel. Indien ik de hedendaagse plant of stof niet heb kunnen identificeren dan zijn de cellen aangeduid in het rood

4.2.2.1 Geografische herkomst en cultivatie van medicinale planten: een analyse op basis van ‘Plants of the world online’

Eens ik de plant succesvol had geïdentificeerd gebruikte ik de databank ‘Plants of the World Online’ (POWO) van de Royal Botanic Garden in Kew om de natuurlijke habitat van de

³⁰ Excel-databank: https://ugentbe-my.sharepoint.com/:x/g/personal/lien_vandenbroucke_ugent_be/ETIdHjBGMdIHjdBlfwG8iDgBlxHL4IZnYl_S_ZNVf3GBaw?e=RPuZbb

³¹ McBride e.a., ‘Exchange of Medicinal Plant Information in California Missions’.

medicinale planten te achterhalen.³² Deze databank is één van de vele projecten Royal Botanic Garden in Kew waar meer dan 425 wetenschappers samenwerken verspreid over meer dan honderd landen om de natuurlijke wereld en haar biodiversiteit te begrijpen en te bewaren. Ook onderzoeken ze het maatschappelijk potentieel van planten en schimmels, waarbij ze kijken naar de medicinale eigenschappen die deze organismen kunnen hebben. Verder bevat de POWO-databank beschrijvingen van alle gekende planten in de wereld waarbij hun erkende namen, synoniemen, geografische verdeling en afbeeldingen alsook gegevens van andere botanische tuinen en databanken in verwerkt zijn. Hierdoor bevat de databank een overvloed aan gegevens die mij kunnen helpen bij de identificatie van de planten zelf alsook hun geografische oorsprong te traceren. Daarenboven beschikt de Royal Botanic Garden in Kew over een rijke collectie aan herbaria die verder wordt uitgebreid door hun samenwerking met andere botanische tuinen wereldwijd. Het gevolg hiervan is dat de meeste plantenrubrieken verwijzingen hebben naar achttiende-eeuwse publicaties waarin ze voor het eerst werden beschreven.

Om de geografische analyse succesvol uit te voeren en overzichtelijk te houden, heb ik ervoor gekozen om de planten op de delen in drie categorieën: geïntroduceerde soorten, inheemse soorten en uitheemse soorten. De geïntroduceerde soorten zijn planten die niet oorspronkelijk afkomstig zijn van de Zuidelijke Nederlanden maar er opzettelijk of per ongeluk door menselijk toedoen zijn beland en zich aan de klimatologische omstandigheden van deze regio hebben aangepast. De inheemse planten zijn soorten die zonder menselijk toedoen van nature voorkwamen in de Zuidelijke Nederlanden en die door de millennia heen zijn mee geëvolueerd met de veranderende klimatologische omstandigheden. Lokale planten heb ik bijgevolg gedefinieerd als de combinatie van geïntroduceerde en inheemse planten. De term uitheemse soorten heb ik gedurende deze analyse gebruikt om planten te benoemen die niet te vinden waren in de Zuidelijke Nederlanden. Sommige uitheemse soorten zoals deze van het Middellands Zeegebied konden worden gekweekt in tuinen mits de correcte technieken werden gehanteerd. Om het onderscheid te maken met uitheemse planten die van andere continenten kwamen heb ik Aziatische, Afrikaanse en Amerikaanse planten gebundeld onder de noemer exoten.

Het gebruik van de POWO-databank betekent dat de geografische afkomst die ik zal hanteren in deze paper gebaseerd is op het voorkomen van planten in het wild en niet op eventuele menselijke cultivering in botanische tuinen of privétuinen. Door de eeuwen heen en zeker na de kolonisatie van Amerika, hebben kolonistoren de natuurlijke wereld grondig aangepast door planten te acclimatiseren in hun eigen land of in hun kolonies met als doel het verkrijgen of doorbreken van economische monopolies. Hierdoor kan het zijn dat er in de bronnen en vermeldingen sprake is van de afkomst van planten, maar dat deze niet overeenkomt met de geografische oorsprong, die ik heb vermeld in mijn databank en die ik bijgevolg heb gebruikt

³² Royal Botanic Gardens, Kew, 'Plants of the World Online', geraadpleegd 27 mei 2023, <https://powo.science.kew.org>. Royal Botanic Gardens, Kew, 'Our Science,' <https://www.kew.org/science/our-science>, geraadpleegd op 24/05/2025.

voor mijn analyse. Ik houd hier tijdens mijn bronanalyse zorgvuldig rekening mee en zal waar nodig de verschillen bespreken. Deze manier van aanpak zal helpen om een vollediger en genuanceerder beeld te scheppen van de medicinale flora en hun toepassing in de achttiende eeuw.

Anonie me boeken	Recept	Classificatie Ziekten	Eeuw (17 ^{de} /18 ^{de})	Planten	Andere	Originele naam	Gebruikt deel	Notities	Geografie	In België
CGHAR	Contre le mal des dents d'es que la dent n'est point gutée (Tandpijn)	4	18 ^{de} eeuw	Salie		Sauge	Bloemen	Dodoens: Sauge, 466b, 467-68 Salie (<i>Salvia</i>) is een geslacht van planten uit de lipbloemenfamilie (<i>Labiatae</i> of <i>Lamiaceae</i>): Gewone salie (<i>Salvia officinalis</i>)	Albanië, Frankrijk, Duitsland, Griekenland, Italië, Spanje, Zwitserland, Joegoslavië	Neen
CGHAR	Contre le mal des dents d'es que la dent n'est point gutée	4	18 ^{de} eeuw	Kruidnagel		Cloux de geroffe	Knop	Dodoens: Groffels-naghelen/ Girofles, 1449b Kruidnagels zijn de gedroogde, nog gesloten bloemknoppen van de kruidnagelboom (<i>Syzygium aromaticum</i>)	Maluku	Neen
CGHAR	Contre le mal des dents d'es que la dent n'est point gutée	4	18 ^{de} eeuw	Nootmuskaat		Muscades	Noten	Dodoens: Muscaetnoten, 1392b, 1393-94 Nootmuskaat of muskaatnoot is een specerij afkomstig van de muskaatboom (<i>Myristica fragrans</i>)	Maluku	Neen
CGHAR	Contre le mal des dents d'es que la dent n'est point gutée	4	18 ^{de} eeuw	Tabak		Tabac	Bladeren	Dodoens: Tabak/ Nicotiana, 740 Tabaksplant (<i>Nicotiana tabacum</i>) is een plant uit de Nachtschadefamilie (<i>Solanaceae</i>)	Bolivia	Geïntroduceerd
CGHAR	Contre le mal des dents d'es que la dent n'est point gutée	4	18 ^{de} eeuw		Aluinsteen	Roche d'alun				

Tabel 4. Voorbeeld Databank voor Comparatieve Analyse, Gegevens: Type en titel boek, het Recept, Jaartal, Planten, Andere Materialen, Originele Naam en Gebruikte deel van de plant

Nummer	Categorie	Aandoening
1	CAR: Cardiovasculaire ziektes	Bloeddrukregulerend (bloeddrukverlagend, flauwvallen), hartproblemen (pijn), bloed reinigen, bloed stelpende middelen, aambeien, flebitis (aderontsteking), urinezuur, bloedsomloop (circulatieproblemen, circulatie verbeteren), beroerte, pruritus
2	DEP: Diuretica (nieren, vocht), laxerend middel en zweten	Lichaam reinigen, purgeren (zuiveren), vochtretentie (waterzucht)
3	DER: Dermatologie	Anti-hematoom (blauwe plek), haaruitval, beten (honden-, slangen-, insecten-, brandnetelsteken, teken, hondsdoelheid), blaren en schaafwonden, steenpuisten, brandwonden, hielspoor, eeltplekken of likdoorns, winterhanden en -voeten, huid reinigen, splinter, gangreen, eelt, mondinfecties en zweren, huidaandoeningen (infectie, ontsteking, uitslag), zweren, wratten, jicht (ernstige vingerontsteking), wonden en snijwonden (infectie), schurft, littekens (haargroei), roos, pokken, tumoren of abscessen, anti-rimpels, luizen, impetigo (krentenbaard), keloid, roodheid
4	GAS: Spijsvertering of gastro-intestinale problemen	Eetlustopwekkend, windafdrijvend (gasvorming), maagreinigend, constipatie (laxerend), dysenterie (diarree, bloed), spijsvertering (stimuleren), (anti-)braakmiddel, galstenen, gastritis (maagontstekingsremmend), indigestie (brandend maagzuur), darmwormen, leverstoornissen (reinigend, ontsteking, geelzucht, bescherming, pijn), maagpijn en -stoornissen, tanden (poetsen, pijn, bleken), tong (zwellen), goed ruikende adem, vergiftiging, buik (pijn, ontsteking), scheurbuik, koliekpijnen
5	MET: Metabole syndromen	Ontstekingsremmend, stimuleert het immuunsysteem
6	INF: Infecties	Koorts (koortswerend, koude rillingen), inwendig antisepticum (infecties), griep, sepsis, pest, syfilis, besmettelijke ziekten
7	SKE: Skelet-musculair systeem	Sierpijn, krampstillend, artrose (artritis), lichaamsspijnen, botbreuken, sier- en gewrichtsspijnen (ontstekingen), musculoskeletale aandoeningen, reuma (antirheumatisch, pijn), ischias (pijn), verstuikingen, versterking, stuipreukingen, tremoren, jicht
8	NER: Neurologie	Pijnstillend, hoofdpijn, slapeloosheid, vermoeidheid, ontspannen, ziekte, zenuwproblemen (knellingen, verlamming), epilepsie, hersenen
9	ZIN: Zintuigen	Ogen (reinigen, conjunctivitis, antiseptisch, ontsteking, irritatie, pijn, verkoudheid, tranen, bijziendheid, wonden), oor (aandoeningen, pijn reinigen), neus (pijn, wonden, slechte geuren)
10	GYN: Gynaecologie	Dysmenorroe, galactogene middel (moedermelk opwekken), menstruatie (bevorderen, tegenhouden), kraambedantisepticum, tonicum na de bevalling, gevoelige tepels, mal de la mere, (anti)conceptie, geslachtsziekten, miskraam (tegengaan, aftercare), postnatale zorg
11	RES: Respiratoire klachten	Hoestonderdrukkend, astma, borst (infecties, pijn), verkoudheid, hoest, slijmoplossend (mucolytisch), heesheid, stemverlies, ontsteking, slijm, longontsteking, sinusitis, keelpijn, tuberculose (tering), snikken, scrofulose (of koningszeer is een ontsteking van de lymfeklieren)
12	URO: Urologie	Blaasontsteking, nieraandoeningen (stenen, pijn en reinigen), mannelijke impotentie, gezwollen penis, prostaatontstekingen en -aandoeningen, nierontstekingsremmend, beschermend, urinewegantisepticum en retentie, tumoren of abscessen via urine verwijderen
13	PSY: Psychische aandoeningen	Hypochondrie, depressie, melancholie, angsten, chagrijn, woedaanvallen, lusteloosheid
14	KAN: Kanker	Kanker
15	VAR: Varia	Ongedefinieerde pijn en ziekten (algemene pijn, slechte dromen, gezondheid, ijzertekort, wondermiddel, koude)

Tabel 5. Gebruikte classificatie aandoeningen, gebaseerd op McBride e.a., *Exchange of medicinal plant information in California missions California missions*,

4.3 Structuur

4.3.1 Historiografisch overzicht: een nuancering van oude en lang onbetwiste visies

In het eerste deel ga ik dieper in op de historiografische debatten rondom de geschiedenis van botanica. De casus van botanica is illustratief voor veel wetenschapshistorische fenomenen die opkwamen in de achttiende eeuw, maar in de literatuur onvoldoende aandacht hebben gekregen. Dit was te wijten aan de overheersend intellectueel-historische en eurocentrische benadering van wetenschappelijk onderzoek, waarbij politieke, economische en culturele factoren vaak werden genegeerd. Eerdere publicaties presenteerden wetenschappelijke vooruitgang als een eenvoudig en probleemloos proces, waarbij de complexiteit van kennisverwerving en -productie niet werd erkend.³³ De publicaties die ik hier zal bespreken, tonen aan hoe de historiografie, beïnvloed door andere disciplines, zich geleidelijk begon te distantiëren van deze eerdere publicaties. Aangezien ik hier een overzicht wil geven van de mondiale effecten die botanica in de achttiende eeuw had, richt ik mij op de literatuur die botanica als een wetenschappelijke discipline benaderde. Daarenboven heb ik de geselecteerde werken gekozen op basis van hun impact en de verdere navolging in de historiografie. Door mijn focus op de Zuidelijke Nederlanden beperk ik mij grotendeels tot literatuur die gerelateerde regio's zoals het Spaanse Rijk of de Atlantische Wereld in beschouwing neemt.³⁴

De besproken werken, tonen aan hoe fundamenteel botanica was voor de ontwikkeling van andere wetenschappen, zoals geneeskunde. Simultaan bewijzen ze hoe de vooruitgang van botanica sterk afhankelijk was van de Europese expansie en de betrokkenheid van lokale populaties, waarbij economische belangen een grote rol speelden. Ze kaarten de heersende eurocentrische en homogene representatie van de geschiedenis aan door zich te focussen op onderbelichte regio's (de periferie) en actoren (lokale bevolkingen en vrouwen). Ze maken duidelijk dat de periferie een grote impact had op kennisontwikkeling en -productie waardoor dit proces veel complexer blijkt dan eerder werd gesuggereerd. Recentere literatuur toont bovendien aan dat het proces van transport en acclimatisatie van nieuwe kennis en planten allesbehalve eenvoudig was. In tegendeel, Europeanen liepen tegen verschillende hindernissen aan vooraleer kennis en (medicinale) planten succesvol het Europese continent bereikten. Koloniale machten kampten daarnaast met moeilijkheden om hun troepen en slaven in leven

³³ Daniela Bleichmar, 'Atlantic competitions: botany in the eighteenth-century Spanish empire', in *Science and empire in the Atlantic world* (New York: Routledge, 2008), 225-52; Cohen e.a., 'Raw Movement'.

³⁴ Bravo, 'Mission gardens'; Londa Schiebinger en Claudia Swan, 'Introduction', in *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007), 187-203; Kapil Raj, 'Surgeons, fakirs, merchants, and craftspeople: making L'Empereur's Jardin in early modern South Asia', in *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007), 252-69; Chandra Mukerji, 'Dominion, demonstration, and domination: religious doctrine, territorial politics, and French plant collection', in *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007), 19-33.

te houden, wat resulteerde in een grote nood voor nieuwe remedies tegen exotische ziekten. Hierdoor werd het levensonderhoud voor het eerst een belangrijk politiek thema.³⁵

Daarna richt ik mij tot de casus van de Zuidelijke Nederlanden. Door een gebrek aan literatuur die specifiek op de botanische discipline gericht is, zal ik in deze sectie hoofdzakelijk ingaan op literatuur over geneeskunde en farmacie. Binnen deze context zal ik aandacht besteden aan wat deze werken vermelden over botanica als een ondersteunende discipline die de evolutie van geneeskunde en farmacie bevorderde. Net als plantkunde zijn geneeskunde en farmacie uitstekende casussen om de eerder vastgestelde trends binnen de wetenschapsgeschiedenis te illustreren. In deze literatuur is een gelijkaardige evolutie zichtbaar, die van eurocentrische en intellectueel gebaseerde studies richting inclusievere en complexere verhalen gaat.

Om dit eerste hoofdstuk af te sluiten bespreek ik nog enkele werken die in Schiebingers voetsporen traden en aandacht hadden voor de impact van medicinale planten. Aangezien de auteurs zich baseerden op recepten en farmacopeeën, lagen deze werken mee aan de basis van mijn eigen aanpak en bronkeuzes. Daarenboven zal ik aan de hand van deze literatuur een korte literatuurstudie uitvoeren om te kijken naar hoe medicinale recepten in de Atlantische Wereld, Italië en de Republiek zijn geëvolueerd onder invloed van nieuwe exotische en geneeskrachtige planten. Hierbij zal ik kijken naar welke planten er zijn bijgekomen, welke hun populariteit verloren en welke oorzaken de auteurs konden vaststellen voor deze veranderingen. Hierdoor kan ik de internationale achtergrond schetsen waarbinnen de Zuid-Nederlandse casus plaats vond.

4.3.2 Zichtbare effecten van de achttiende-eeuwse globalisering van botanica: casestudie van medicinale recepten

In het tweede hoofdstuk ga ik de casus van de Zuidelijke-Nederlanden behandelen, met als doel de invloed van de achttiende-eeuwse globalisering van botanica op de geneeskunde in deze regio te onderzoeken. Door een grondige analyse van geselecteerde medicinale recepten uit de zeventiende en achttiende eeuw te analyseren, wil ik inzicht verkrijgen in de veranderingen en evoluties die deze recepten hebben ondergaan.

Om te beginnen zal ik de specifieke eigenschappen van de bronnen schetsen waarbij ik focus op de manier waarop medicinale recepten werden weergegeven en opgebouwd. Vervolgens zal ik per brontype de concrete veranderingen van de recepten onderzoeken, waarbij ik voor zowel de zeventiende als achttiende eeuw zal beginnen met een korte situatieschets gebaseerd op de meest gebruikte planten. Hierbij zal ik in detail kijken hoe de planten werden gebruikt, in welke remedies ze voorkwamen, waar ze oorspronkelijk vandaan kwamen en met welke andere ingrediënten deze planten konden worden gecombineerd. Na deze initiële analyse zal ik de bredere chronologische verschuivingen in medicinale recepten onderzoeken. Om dit te doen

³⁵ Bravo, 'Mission gardens'; Schiebinger en Swan, 'Introduction'; Raj, 'Surgeons, fakirs, merchants, and craftspeople'; Mukerji, 'Dominion, demonstration, and domination'.

zal ik mij richten op enkele onderzoekspunten. Ten eerste ga ik kijken naar welke planten er zijn verdwenen in de achttiende eeuw en welke nieuwe planten er zijn bijgekomen, waarbij mijn aandacht zal uitgaan naar het percentage lokale versus uitheemse soorten. Ten tweede zal ik de evoluties die andere ingrediënten zoals plantenderivaten, dierlijke producten en chemische stoffen ondergingen onder de loep nemen. Finaal richt ik mij tot de recepten zelf en wat deze onthullen over de meest voorkomende aandoeningen en hoe deze veranderd zijn doorheen de tijd. Hierbij zal ik ook analyseren welke remedies standhielden te midden van een groeiende toevoer aan botanische specimens en welke remedies moesten wijken voor nieuwe alternatieven. Vervolgens leg ik de focus op de drijfkrachten die aan de basis lagen van deze evoluties en de gemaakte keuzes. Hiermee wil ik aansluiten bij eerdere studies over Italië, de Republiek en de Atlantische Wereld. Tot slot zal ik een vergelijking maken tussen de Zuid-Nederlandse casus en de internationale casussen die ik het eerste hoofdstuk zal bespreken. Deze vergelijking stelt me in staat om te evalueren of de Zuidelijke Nederlanden over meer of minder kennis beschikten dan andere landen die rechtstreeks toegang hadden tot overzeese kolonies, kennis en medicinale planten.

Ten tweede zal ik kijken naar de aandoeningen die het meeste voorkwamen en hoe deze zijn veranderd. Ten derde zal ik mij de recepten zelf onder de loep nemen. Welke remedies hielden stand onder de grote toevoer van botanische specimens, welke remedies moesten plaats maken voor nieuwe alternatieven en wat was de impact van de chemische geneeskunde die stilaan zijn intrede maakte? Vervolgens zal ik enkele opvallende en speciale planten bespreken die werden gebruikt. Ten slotte zal ik mij, waar mogelijk, focussen op de drijfkrachten die aan de basis lagen van deze evoluties en de gemaakte keuzes. Hiermee wil ik aansluiten bij eerdere studies over Italië, de Republiek en de Atlantische Wereld. Om dit deel af te sluiten zal ik een vergelijking maken tussen de Zuid-Nederlandse casus en de internationale casussen die ik in het vorige hoofdstuk heb besproken. Dit laat mij toe om te evalueren of de Zuidelijke Nederlanden over meer of minder kennis beschikten dan andere landen die rechtstreeks toegang hadden tot overzeese kolonies, kennis en medicinale planten.

Door deze multidimensionale analyse wil ik inzicht bieden in de dynamische interactie tussen globalisering en lokale geneeskunde en de implicaties die dit had voor de ontwikkeling van medische kennis en praktijken in de Zuidelijke Nederlanden. De resultaten van dit onderzoek kunnen bijdragen aan een beter begrip van de rol van botanica in de geneeskunde tijdens deze periode.

5 Historiografisch overzicht: een nuancering van oude en lang onbetwiste visies

In dit eerste deel zal ik de evolutie binnen de historiografie uitgebreider bespreken en toelichten. Om kort te duiden hoe botanica als wetenschappelijke discipline een proces van globalisering meemaakte in de achttiende eeuw zal ik beginnen bij de internationale literatuur omtrent achttiende-eeuwse botanica met bijzondere aandacht voor Spanje en de Atlantische Wereld die een grote rol speelde in het onderzoek naar de Zuidelijke Nederlanden. Vervolgens ga ik dieper in op de historiografie over geneeskunde en botanica in de Zuidelijke Nederlanden, om af te sluiten met publicaties die een gelijkaardig onderzoek gevoerd hebben zoals ik hier tracht te doen.

5.1 De groeiende impact van de achttiende-eeuwse globalisering van botanica

Waar botanica binnen de wetenschappelijke wereld blijvend aandacht heeft gekregen werd de discipline in historisch onderzoek over de achttiende eeuw lange tijd overgeslagen. Wanneer botanica wel interesse genoot bleef dit eerder beperkt tot een sectie in algemene werken over natuurlijke historie, een verzamelterm voor alle wetenschappen die de (levende) natuurlijke wereld beschrijven zoals botanica en zoölogie maar ook mineralogie, geologie etc.³⁶ Het was pas in 1981 wanneer Alan G. Morton, een professor in de botanica, zijn studenten inzichten wilde bieden in de geschiedenis van botanica dat de discipline zelf het onderwerp werd van geschiedkundig onderzoek. Zijn onderzoek bleef echter eurocentrisch en gefocust op (mannelijke) intellectuelen.³⁷

Een belangrijk keerpunt in historisch onderzoek naar achttiende-eeuwse botanica kwam er in 2001 met Judith Carneys *Black Rice*, die voor het eerste naar planten keek als meer dan een economisch winstgevend product. Uit haar onderzoek kon ze concluderen dat gewassen kennissystemen waren die de overleving en culturele identiteit bevorderen, een conclusie die nog niemand eerder trok. In 2007 maakte ze deel uit van de verzamelbundel *Colonial Botany: Science, Commerce, and Politics in the Early Modern World* geschreven door Londa Schiebinger en Claudia Swan.³⁸ Deze verzamelbundel bood een minder selectief en genuanceerder beeld dan Alan G. Morton in 1981. Beïnvloed door Richard Green stapten ze af van de heersende eurocentrische en puur intellectuele visie op kennisontwikkeling. In plaats daarvan hadden ze oog voor niet-Europese plaatsen en individuen alsook de ‘agency’ van inheemse populaties en vrouwen. Daarenboven beschouwden ze niet alleen intellectuele belangen maar ook politieke, economische en culturele motivaties. Bijgevolg toonden ze de diepe verwevenheid tussen

³⁶ Lesley Brown, *The New Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles* (Oxford: Clarendon press, 1993).

³⁷ Morton, *History of botanical science*.

³⁸ Schiebinger en Swan, *Colonial Botany*.

botanica, globalisering en de Europese expansiedrang aan. Een visie die andere publicaties volgden en verderzette.

Nieuwe publicaties hebben aangetoond dat de toegenomen globalisering de ontwikkeling van botanica complexer heeft gemaakt dan hetgeen eurocentrische publicaties lang hebben geïnsinueerd. De discipline bleek volledig ingebed te zijn in imperiale besluitvorming, waarbij botanica werd gezien als een middel om wetenschappelijke vooruitgang (voornamelijk in de geneeskunde), economische welvaart en de opbouw van een sterk politiek bestel te bekomen.³⁹ Gelijktijdig hadden botanici en kolonies hun eigen belangen en agenda's die het verloop en de uitkomsten van botanische expedities continu beïnvloedde. Voornamelijk de Europese afhankelijkheid van lokale populaties zorgden voor complicaties. Deze zwakkere positie van Europeanen zorgden ervoor dat hun prioriteiten niet altijd overeenkwamen met die van de imperia waarvoor ze werkten.⁴⁰

Daarenboven zagen vroegere publicaties, zoals Bruno Latours *Science in Action*, kennisverzameling en -productie als een onproblematisch proces dat plaatsvond in de Europese metropolis.⁴¹ Voor hen vervulde de periferie de rol van leverancier en was het de Europese grootmacht en (mannelijke) intellectuelen die deze ruwe materie omzetten in kennis. Recentere literatuur heeft het tegendeel bewezen en kaartte gelijktijdig de rigide kijk van vroegere publicaties op centrum en periferie aan.⁴² Recentere literatuur toonde aan dat de periferie beschikte over veel meer agency in welke Europese kennis en praktijken ze overnamen alsook welke lokale kennis ze deelden.⁴³ De gegeerde exotische kennis was dus niet zomaar toegankelijk voor botanici en kennisproductie was allesbehalve een onproblematisch, objectief en puur Europees proces. Europeanen ondervonden veel weerstand van lokale populaties die niet happig waren om hun kennis te delen. Bovendien beschikten Europeanen niet over de juiste taalvaardigheden en culturele kennis om samenwerking vlot te doen verlopen. Bovendien waren Europeanen en voornamelijk missionarissen afhankelijk van inheemse populaties voor hun overleving. Een realiteit die moeilijk te vereenzelvigen was met de rigide Europese denkkaders waarbij inheemse bevolkingen inferieur waren aan Europeanen. Ten gevolge hiervan werden vergaarde kennis en planten ontdaan van hun ideologische en culturele context en op die manier succesvol ingebed in Galenus' humorenleer. Wanneer nieuwe kennis echter inging tegen politieke, economische, sociale, culturele en religieuze

³⁹ Judith Carney, ed., *Black Rice: The African Origins of Rice Cultivation in the Americas* (Cambridge: Harvard University Press, 2001); Andrew J. Lewis, 'Gathering for the Republic: botany in early republic America', in *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007), 66-80; Bleichmar, 'Atlantic competitions'.

⁴⁰ Lewis, 'Gathering for the Republic'; Bravo, 'Mission gardens'; Bleichmar, 'Atlantic competitions'; Zaheer Baber, 'The Pants of Empire: Botanic Gardens, Colonial Power and Botanical Knowledge', *Journal of Contemporary Asia* 46, nr. 4 (2016): 659-79.; Batsaki, Cahalan en Tchikine, *The botany of empire in the long eighteenth century*.

⁴¹ Bruno Latour, *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society* (Cambridge: Harvard University Press, 2015).

⁴² Bleichmar, 'Atlantic competitions'.

⁴³ Antonio Lafuente, 'Enlightenment in an imperial context: local science in the late-eighteenth-century Hispanic world', *Osiris* 5 (2000): 155-73.

belangen van Europese regio's werd deze simpelweg niet overgenomen en getransporteerd naar het Europese continent.⁴⁴

De meeste literatuur die het onderwerp van botanica behandelden spraken over het belang van exotische botanica voor de overleving van legers, reizigers, missionarissen etc. en het bijkomende economische gewin. Alix Cooper wierp in *Inventing the indigenous: local knowledge and natural history in early modern Europe* licht op de andere kant van het verhaal.⁴⁵ Cooper was van mening dat er een verband bestond tussen kennis en identiteitsvorming. Ze onderzocht aan de hand van culturele, sociologische, intellectuele en ecologische geschiedenis wat de constructie van kennisontwikkeling zei over Europa en haar zelfbeeld. Hieruit bleek dat niet iedereen mee was met het succesverhaal van exotische 'naturalia'. Integendeel, in vroegmodern Europa pleitten steeds meer intellectuelen voor een scepticisme tegenover exotische remedies. Samenhangend hiermee stimuleerden ze de interesse voor inheemse botanica en medicijnen. Voor hen hadden alle endemische ziekten een inheemse remedie waardoor exotische varianten minderwaardig, overbodig en puur winstbejag waren. Dit gecombineerd met hun patriottisme en religieuze implicaties creëerde een dichotomie tussen het 'inheemse' en het 'exotische'. Cooper zag bij deze publicaties, net als Schiebinger zag buiten Europa, een gelijkaardig proces van exclusie en verdoezeling van lokale kennis.⁴⁶ Tegen het einde van de achttiende eeuw was authentieke lokale kennis gereduceerd tot ongefundeerd bijgeloof. De kennis die overbleef in geschriften was die van een Europees netwerk van naturalisten. Het boek belichtte bijgevolg een populatie en kennis die lang verloren en vergeten was.⁴⁷

Lokale populaties, zowel Europese als non-Europese, beschikten dus over de sleutel tot nieuwe kennis over plaatselijke planten maar kregen geen erkenning in intellectuele publicaties, waardoor hun rol, impact en autonomie voor een lange tijd verdween uit de geschiedenis.⁴⁸ Een tendens die pas werd doorbroken door inzichten uit andere disciplines, die aandacht vroegen voor non-Europese plaatsen en plaatselijke individuen. Recente literatuur toonde bovendien aan dat de ontwikkeling van botanica als wetenschappelijke discipline in realiteit veel moeizamer verliep dan het eenvoudig en homogeen verhaal dat standaard werd gebracht. Er waren verschillende wetenschappelijke vernieuwingen nodig om planten succesvol te vervoeren en acclimatiseren op nieuwe plaatsen. Daarenboven was veel afhankelijk van de

⁴⁴ Carney, *Black Rice*; Schiebinger, *Plants and empire*; Schiebinger, 'Prospecting for drugs'; Jorge Canizares-Esguerra, 'How derivative was Humboldt? Microcosmic nature in early modern Spanish America and the (other) origins of Humboldt's ecological sensibilities', in *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007), 148-65; Bleichmar, 'Atlantic competitions'.

⁴⁵ Alix Cooper, *Inventing the indigenous: local knowledge and natural history in early modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

⁴⁶ Schiebinger, 'Prospecting for drugs'.

⁴⁷ Cooper, *Inventing the indigenous*.

⁴⁸ Schiebinger, 'Prospecting for drugs'; Cooper, *Inventing the indigenous*.

interesse van scheepslui, de strikte navolging van botanische instructies en de aan- of afwezigheid van competente botanici.⁴⁹

Nieuwer onderzoek toonde dus aan dat er een sterke wisselwerking heerste tussen territoriale expansie en de ontwikkeling van botanica als wetenschap. De koloniale expansie kon niet worden onderhouden zonder de uitbouw van botanica en bood ondertussen het structureel kader waarbinnen botanica zich verder ontwikkelde, rationeler werd en zich uiteindelijk profileerde als een ware wetenschappelijke discipline. Tegenover deze interesse in het exotische, pleitten steeds meer Europese naturalisten voor een herwaardering van plaatselijke (medicinale) planten.

5.2 Een leemte in België maar een bron van kennis in Europa

5.2.1 Geneeskunde en de afwezigheid van botanica in de studie over de Zuidelijke Nederlanden

De algemene tendensen die ik hierboven bij de casus omtrent botanica heb vastgesteld gelden ook voor de historiografie van de geneeskunde en botanica in de Zuidelijke Nederlanden. Initieel onderzoek bleef ook hier eurocentrisch met een focus op (mannelijke) intellectuelen en werd enkel bestudeerd vanuit een intellectueel standpunt. Dit veranderde onder de invloed van enkele omvangrijke overzichtswerken, waarbij historici keken naar de politieke, economische en culturele verwevenheid van geneeskunde en botanica in de achttiende eeuw. Als gevolg hiervan werden er uiteindelijk nuanceringen aangebracht omtrent het geloof in een volledige intellectuele stilstand na de val van Antwerpen in 1585. Deze visie bleef decennialang onbetwist bij vele auteurs en werd pas in 2015 openlijk ter discussie gesteld.

In dit deel zal ik een overzicht geven van de belangrijkste werken over de Zuidelijke Nederlanden die de meeste navolging kende of iets volledig nieuws toevoegde aan het onderzoeksveld. Aangezien er een enorme schaarste bestaat aan literatuur omtrent botanica en (medicinale) planten in de Zuidelijke Nederlanden, heb ik mij moeten focussen op de historiografie van de geneeskunde en de farmacie. Hierbinnen zal ik waar mogelijk meegeven wat de auteurs vermelden over zowel botanica en (medicinale) planten als de impact van de val van Antwerpen (1585). Op deze manier kan ik een schets bieden over de evolutie van botanica als wetenschappelijke discipline alsook de impact die ze had op de geneeskunde en de farmacie in de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden.

⁴⁹ Bravo, 'Mission gardens'; Marie-Noëlle Bourget, 'Measurable difference: botany, climate, and the gardener's thermometer in eighteenth-century France', in *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007), 270-86; Baber, 'The Plants of Empire'; Spencer, 'The origins of botanic gardens and their relation to plant science'; Cohen e.a., 'Raw Movement'.

5.2.1.1 De grote overzichtswerken van de twintigste eeuw

Gedurende de negentiende eeuw begonnen auteurs geleidelijk af te stappen van hun focus op dynastieke en militaire geschiedenis, waardoor er meer aandacht kwam voor politieke, economische, sociale en cultuurgeschiedenis. Door misvattingen en vooroordelen tegenover de extreme objectiviteit van wetenschappen, die ervaren werd als onpersoonlijk en kil, was de opkomst van wetenschapsgeschiedenis een complexer en trager proces. Voor lange tijd is de Belgische medische geschiedenis echter niet door historici geschreven maar door artsen, waardoor deze werken een specifiek karakter hebben. Het zijn veelal grote overzichtswerken die positivistisch van aard zijn alsook chronologisch opgebouwd met een sterke focus op prominente intellectuelen. Daarenboven hebben de auteurs niet de intentie om een complete en wetenschappelijk correcte geschiedenis te schrijven, maar eerder een behapbare samenvatting te maken van de evolutie van hun eigen discipline tot aan de periode van publicatie. Hierbij steunen ze veelal op hun persoonlijke ervaringen en reflecties. Ten gevolge van hun technische limitatie en een gebrek aan objectiviteit zijn veel actoren, evoluties en nuanceringen decennialang over het hoofd gezien. Deze tendensen beperken zich niet tot de Belgische medische geschiedenis maar zijn een mondiaal fenomeen dat zich voordoet bij de studie van diverse wetenschappelijke disciplines, zoals botanica.⁵⁰

Een van de eerste en prominentste werken die wetenschapsgeschiedenis in zijn politieke, culturele, wetenschappelijke en technologische context plaatste was Franz-André Sondervorst. In zijn boek *Geschiedenis van de geneeskunde in België* geschreven in 1981 traceerde hij de geschiedenis van de geneeskunde vanaf de prehistorie.⁵¹ Hierdoor had Sondervorst aandacht voor de geneeskunde in de vroege periode, een onderwerp dat lange tijd onderbelicht is gebleven. Hij concludeerde dat selecte individuen gedurende de zeventiende en achttiende eeuw daadwerkelijk wetenschappelijke progressie maakten. Bovendien was er de opkomst van nieuwe theoretische scholen en empirisch onderzoek, evenals de oprichting van de 'Collegia Medica' die allemaal een impact hadden op de ontwikkeling van de moderne geneeskunde.

Daarenboven stelde Sondervorst vast dat de Oostenrijkse tak van de Habsburgers in de achttiende-eeuw met hun centralisatiepolitiek het intellectuele leven in de Zuidelijke Nederlanden wilde revitaliseren. Ze probeerden diverse gefragmenteerde initiatieven en praktijken van particulieren onder een nationale noemer te brengen. Binnen de geneeskunde werden er maatregelen genomen om de onwettige uitvoering ervan tegen te gaan. Er werden extra medische colleges opgericht, de publicatie van farmacopeeën werd gecentraliseerd en het medisch onderwijs werd onder toezicht geplaatst. Verder vond er binnen de botanica classificeringsacties en een intensievere verkenning van de natuurlijke wereld plaats. Ten slotte kregen apothekers nu onderwijs over de actieve en geneeskrachtige stoffen. Kort samengevat

⁵⁰ Morton, *History of botanical science*; Sondervorst, *Geschiedenis van de geneeskunde in België*; Vandewiele, *Geschiedenis van de farmacie in België*; R. A. Blondeau, *Wetenschap in de taal der Vlamingen: vanaf Jacob van Maerlant tot de stichting van de Akademiën* (Gent: Reinaert-Het Volk, 1991).

⁵¹ Sondervorst, *Geschiedenis van de geneeskunde in België*; Van Hee, *Heelkunde in Vlaanderen door de eeuwen heen*.

kwam het verlichte politieke beleid van Maria-Theresia de wetenschappen in onze regio ten goede. Door het gebrek aan studies naar de geschiedenis van de geneeskunde bleef dit werk meer dan tien jaar het belangrijkste overzichtswerk.⁵²

Niet alleen de geneeskunde vormde het onderwerp van een prominent boek dat jarenlang een standaardwerk zou zijn. In hetzelfde jaar nam Leo Jules Vandewiele de farmacie onder de loep, een onderwerp waarover volgens hem nog veel te ontdekken viel.⁵³ In tegenstelling tot werken die zich richten op de geneeskunde, schonk Vandewiele meer aandacht aan de impact die andere wetenschappen, met name botanica, hadden op de ontwikkeling van de farmacie. Volgens hem vormden de ontdekking van Amerika, de explosie van nieuwe producten en vooruitgangen in de botanica voor talrijke vernieuwingen binnen de farmacie. Hij concludeerde dat de zestiende en zeventiende eeuw belangrijk waren voor de farmacie omwille van twee redenen. Ten eerste was dit de periode waarin de systematisering van botanica meer tractie kreeg en culmineerde in Linnaeus' taxonomisch systeem. Ten tweede steeg het aantal beschrijvingen van exotische planten exponentieel gedurende deze twee eeuwen. Botanica bleek dus één van de belangrijkste wetenschappen van die tijd te zijn. In dit kader sloot Vandewiele aan bij auteurs zoals Latour door de periferie te zien als een leverancier en geen echte kennisproducent. Vervolgens constateerde Vandewiele dat naar het einde van de zeventiende eeuw en zeker in de achttiende en negentiende eeuw de farmaceutische chemie en microbiologie op de voorgrond kwamen te staan.⁵⁴

In 1990 wees Robrecht Van Hee erop dat het onderzoek naar heilkunde gelimiteerd was tot biografische monografieën van bekende individuen.⁵⁵ Hij wilde via een interdisciplinaire studie van de chirurgie (als praktijk) aandacht vragen voor minder bekende artsen en chirurgen die belangrijke bijdragen hadden geleverd. Zijn conclusies lagen in lijn met die van Vandewiele, maar Van Hee voegde hieraan toe dat fysiologische ontdekkingen gedurende de zeventiende en achttiende eeuw leidde tot een verschuiving weg van de Galenische humorenleer. Volgens Van Hee zorgden nieuwe en verbeterde inzichten in de werking van het menselijk lichaam voor de opkomst van alternatieve theorieën en een rationalisatie van behandelingsadviezen. Hij merkte echter op dat nieuwe fysiologische ontdekkingen slechts traag ingang vonden in de chirurgische praktijken waardoor hun kunnen achterbleef op de theoretische mogelijkheden. Over het algemeen concludeerde hij dat Vlaanderen een belangrijke positie had en een rol speelde in de internationale chirurgische ontwikkelingen. In tegenstelling tot voorgaande publicaties had hij voornamelijk oog voor de positieve effecten die de massamigratie van artsen had gehad op de intellectuele en culturele ontwikkeling van de Republiek.⁵⁶

⁵² Sondervorst, *Geschiedenis van de geneeskunde in België*, 93-137.

⁵³ Vandewiele, *Geschiedenis van de farmacie in België*, 5.

⁵⁴ Vandewiele, *Geschiedenis van de farmacie in België*.

⁵⁵ Van Hee, ed., *Heilkunde in Vlaanderen door de eeuwen heen*.

⁵⁶ Van Hee, ed., *Heilkunde in Vlaanderen door de eeuwen heen*.

Een jaar later voegde R.-A. Blondeau nog een ander aspect toe door te focussen op de opkomst van het Nederlands als een wetenschappelijke taal.⁵⁷ Dit leidde ertoe dat Blondeau zijn chronologisch overzicht startte in de late middeleeuwen met de uitgave van de Liber Floridus en eindigde halverwege de twintigste eeuw met een Vlaamse Nobelprijswinnaar. Volgens hem leverde Vandewieles boek *Geschiedenis van de farmacie in België* een cruciale bijdrage aan het dichten van de kloof in het onderzoek naar Nederlandstalige historische werken te dichten. In het tweede hoofdstuk richtte hij zich tot de geneesheer Rembrandt Dodoens, die in 1554 zijn eerste Cruijde-Boeck publiceerde. Blondeau verklaarde dat de plantkunde tot in de zestiende eeuw voornamelijk steunde op de werken van de Griekse arts Dioskorides. Vanwege toenemende twijfels begonnen artsen en botanici echter hun eigen onderzoeken te verrichten, wat leidde tot een vernieuwde benadering in de botanica. Dodoens wordt beschouwd als een van de pioniers in deze beweging met zijn "Cruijde-Boeck," dat gedurende een lange periode relevant bleef en zijn laatste druk in 1971 kende.

In het derde hoofdstuk besprak Blondeau de effecten van de reformatie en de emigratie van intellectuelen naar de Republiek op het intellectuele leven in de Zuidelijke Nederlanden. Blondeau stelde vast dat dit in de eerste helft van de zeventiende eeuw leidde tot een vermindering van Nederlandstalige werken gedrukt in Vlaanderen. Hij nuanceerde deze visie door aan te halen dat persoonlijke relaties tussen het zuiden en het noorden continueerden, waardoor de evoluties in het noorden een miniem effect hadden op het zuiden. Blondeau zag de impact van de val van Antwerpen weerspiegeld in de verzwakte culturele positie van het Nederlands waardoor de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw sterk verfranste. Daarenboven was de boekproductie in zijn ogen nog steeds aan de lage kant en worstelde ook de universiteit van Leuven om alle nieuwe wetenschappelijke theorieën te verwerken. Voor Blondeau was dit reden genoeg om te concluderen dat er niet gesproken kon worden van een bruisend wetenschappelijk leven.⁵⁸

Met zijn nuanceringen week Blondeau deels af van eerdere auteurs. Ondanks hun positivistische houding en de vaststelling dat er daadwerkelijk sprake was van wetenschappelijke evoluties gedurende de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, waren ze van mening dat deze tekortschoot en inferieur was aan de vooruitgangen die werden geboekt in de Republiek onder invloed van gemigreerde Zuid-Nederlandse intellectuelen. Hierdoor werd het geloof in de nefaste gevolgen van de val van Antwerpen niet in twijfel getrokken en bijgevolg brachten ze een ambigu, tegenstrijdig en ongenueanceerd beeld van de geschiedenis. Sterker nog ze beaamden dat de val van Antwerpen zorgde voor een economische stilstand en een compleet verval van het intellectueel leven in de Zuidelijke Nederlanden waarbij onze regio fungeerde als een speelbal van grote Europese mogendheden.

⁵⁷ Blondeau, *Wetenschap in de taal der Vlamingen*.

⁵⁸ Blondeau, *Wetenschap in de taal der Vlamingen*.

Zelfs wanneer historici zich in 1998 ontfermden over de wetenschapsgeschiedenis bleef dit vooroordeel onbetwist bestaan. Vandersmissen en Halleux gebruikten de term ‘braindrain’ om de intellectuele migraties te benoemen en karakteriseerden de zeventiende eeuw als een ‘intellectuele woestenij’, die in contrast stond met de rijke wetenschappelijke ontwikkelingen van de eerdere eeuw waarin de Zuidelijke Nederlanden nog mee de bakermat vormde van de Wetenschappelijke Revolutie. De intellectuele stagnatie werd toegeschreven aan de splitsing van de Nederlanden en de invloed van het Rooms-katholicisme, dat nieuwe ideeën afwees en vastklampte aan verouderde visies. De ontwikkeling van geneeskunde en botanica bleef in de premoderne periode bijgevolg diepgeworteld in klassieke tradities, waardoor Galenus’ humorenleer en natuurlijke remedies tot diep in de achttiende eeuw centraal stonden.⁵⁹

Door de geleidelijke medische vulgarisatie, die Blondeau al in 1991 vaststelde en de uitgaves van Nederlandstalige samenvattingen en herbaria werd kennis toegankelijker voor bredere lagen van de samenleving. Daarnaast ontstonden er alternatieve theorieën, zoals Paracelsus’ paradigma waarin mineralen en chemische processen de basis vormden voor geneesmiddelen. Botanica speelde een complementaire rol in de medische evolutie. Alfabetisch georganiseerde herbaria waren essentieel voor de farmacie en dienden als standaardreferenties voor artsen en apothekers. Bovendien werd botanica geïntegreerd in medische opleidingen, waarbij praktische kennis van medicinale planten een centrale plaats innam. Deze ontwikkelingen weerspiegelen een sterke verwevenheid van traditie en innovatie binnen de wetenschappelijke praktijken van die tijd. De auteurs waren echter van mening dat deze occasionele wetenschappelijke activiteit weinig impact had op het grotere geheel.⁶⁰

5.2.1.2 *Van naslagwerken naar specifiekere studies geschreven door historici*

In de eenentwintigste eeuw begonnen historici meer en meer af te stappen van de grote overzichtswerken en te focussen op specifieke studies. In 2001 constateerde Piet Lenders dat er nog onvoldoende onderzoek verricht was naar overheidszorg en de reële beoefening van geneeskunde. Hij spitste zich dus toe op het verband tussen de overheid en geneeskunde, waarbij hij de nieuwe tendens volgde om medische geschiedenis ‘bottom-up’ te beschrijven in plaats van ‘top-down’. Hij stelde vast dat de algemene gezondheid een belangrijk agendapunt was voor de overheid, die instond voor de kwaliteit van zorgverleners en de gezondheidszorg. Vooral op het platteland waar charlatans alomtegenwoordig waren was de regulering van de geneeskunde een uitdaging. De overheid trachtte deze doelstelling te bereiken door opleidingen te hervormen, diploma’s en certificaten te centraliseren en te standaardiseren alsook door verschillende ‘Collegia Medica’ op te richten.⁶¹

⁵⁹ Halleux, Opsomer en Vandersmissen, eds., *Geschiedenis van de wetenschappen in België van de Oudheid tot 1815*.

⁶⁰ Halleux, Opsomer en Vandersmissen, eds., *Geschiedenis van de wetenschappen in België van de Oudheid tot 1815*, 418.

⁶¹ Piet Lenders, *Overheid en geneeskunde in de Habsburgse Nederlanden en het prinsbisdom Luik, Anciens pays et assemblées d'états* 103 (Kortrijk: UGA, 2001).

De achttiende-eeuwse vooruitgangen konden de kleinschaligheid van instituten niet overstijgen. De bijkomende intellectuele beperkingen zorgden ervoor dat velen hun studies verderzetten in het buitenland. Daarenboven merkte Lenders op dat de overheid wisselend succes kende met haar beslissingen. Concepten zoals ziekenhuizen werden door de bevolking positief ontvangen en zorgde voor een toenemende vraag naar verpleegkundigen. De overheid botste dan weer op weerstand van de publieke opinie bij bepaalde preventieve maatregelen zoals vaccinaties en het verbod op het begraven in kerken. Algemeen concludeerde hij dat de overheid probeerde om de volksgezondheid centraal te stellen, maar dat dit vaak in conflict kwam met de belangen en gewoonten van de bevolking.⁶²

De heersende vooroordelen over de Zuidelijke Nederlanden die bij Halleux, Opsomer en Vandersmissen sterk naar voor kwamen, werden in 2015 bekritiseerd door Dupré e.a. Voor het eerst trokken historici de idee dat de val van Antwerpen (1585) enkel nefaste gevolgen had en resulteerde in een eeuwenlange intellectuele aderlating en economische verval in twijfel. Dupré en Vanpaemel betoogden dat de toepassing van een ontwikkelings- en receptiegeschiedenis van kennis een alternatief beeld kan geven over de Zuidelijke Nederlanden. In het hoofdstuk 'Collecting and Circulating Exotic Naturalia in the Spanish Netherlands' wezen Egmond en Duprés erop dat levende planten en dieren vaak genegeerd werden in historisch onderzoek. Uit hun analyse op de fauna en flora die circuleerden binnen de milieus van Antwerpse handelaars, het hof en de aristocratie konden ze concluderen dat de Zuidelijke Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw mondiaal bekend stonden om hun expertise in botanica en succesvolle acclimatisatie van exotische planten.⁶³

Daarenboven identificeerden ze de verzamelpraktijk als een 'top-down' proces dat zijn oorsprong vond in de uitwisseling van giften in de context van diplomatische relaties. De connectie met het Spaanse Rijk en de mondiale netwerken van Vlaamse handelaars zorgden ervoor dat men in gedurende de zeventiende eeuw daadwerkelijk naturalia bleef verzamelen. De haven van Antwerpen speelde binnen dit proces een prominente rol. Egmond en Duprés bemerkten zelfs dat de blokkade van de Schelde in realiteit minimale gevolgen had en geen economisch verval veroorzaakte zoals eerder werd gesuggereerd. Ondanks deze nieuwe inzichten die aantoonde dat er geen compleet intellectueel verval was vanaf 1558, ontkenden de auteurs de massamigratie en bijkomstige 'brain drain' niet. Ze argumenteerden wel dat de annexatie van de Zuidelijke Nederlanden door Spanje nieuwe kansen bood voor de wetenschappen door de toegang tot de Atlantische wereld. Ondanks deze significante vaststellingen kent dit boek tot nog toe weinig navolging.⁶⁴

⁶² Lenders, *Overheid en geneeskunde in de Habsburgse Nederlanden en het prinsbisdom Luik*.

⁶³ Florike Egmond en Sven Dupré, 'Collecting and circulating exotic naturalia in the Spanish Netherlands', in *Embattled territory: the circulation of knowledge in the Spanish Netherlands*, uitgegeven door Sven Dupré e.a. (Gent: Academic Press, 2015).

⁶⁴ Egmond en Dupré, 'Collecting and circulating exotic naturalia in the Spanish Netherlands'.

5.2.2 Botanica en medicinale planten in de rest van Europa

Uit de eerdergenoemde literatuur is het duidelijk geworden dat botanica als wetenschap en medicinale planten in de Zuidelijke Nederlanden geen grote interesse genoten van historici. Deze onderwerpen kwamen soms kort aan bod wanneer ze een rol speelde in de ontwikkeling van de geneeskunde en farmacie. Met de publicatie van *Embattled Territory* werd er voor het eerst een volledig hoofdstuk gewijd aan exotische naturalia in de Zuidelijke Nederlanden, maar ook hier bleef de nadruk op plantkunde eerder gelimiteerd door een grotere focus op fauna. Deze disinteresse is niet terug te vinden in historiografie over andere regio's. De onderstaande publicaties tonen aan dat botanische praktijken, medicinale recepten en farmacopeeën in andere landen doorheen de jaren daadwerkelijk een bron van interesse hebben gevormd.

Frederica Rotelli en Stefanie Gänger pikten met hun onderzoek naar de integratie van exotische plantensoorten in op de lacune die Spary in 2007 aanhaalde in haar bijdrage aan *Colonial Botany*.⁶⁵ Pieter Baas en Jan Frits Veldkamp sloten hierbij aan maar legde hun focus op belangrijke Nederlandse botanici die een fundamentele rol hebben gespeeld in de evolutie van botanica en bijgevolg de integratie van nieuwe planten in de Nederlandse samenleving.⁶⁶ McBride e.a. richtten hun aandacht op een lacune die Schiebinger identificeerde in datzelfde jaar. Zij constateerden dat historisch onderzoek uitsluitend focuste op de uitwisseling van informatie en de 'non-transfer' van medicinale planten over het hoofd zag.⁶⁷ McBride e.a. onderzochten dit fenomeen in California tussen de 'Native Americans' en de aanwezige missionarissen.⁶⁸ Ik zal deze publicaties en hun bevindingen in dit deel gebruiken om een korte literatuurstudie uit te voeren. Dit laat mij toe om de Zuid-Nederlandse casus, die ik in het volgende hoofdstuk zal uitwerken, te kaderen in een bredere internationale context. Ik zal onderzoeken hoe medicinale recepten geëvolueerd zijn naar de achttiende eeuw toe, waarbij ik aandacht heb voor het veranderend gebruik van de meest voorkomende planten en de oorzaken voor deze verschuivingen die de auteurs hebben vastgesteld.

5.2.2.1 Medicinale planten en hun belang in de Atlantische Wereld

Het Europese continent kent een lange geschiedenis van exploraties die zijn oorsprong kende aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. De drang naar kennis en monopolies op gegeerde, exotische producten zou nieuwe werelden openen voor Europeanen en hun leven sterk beïnvloedden. Een voorbeeld hiervan is de ontdekking van Amerika in 1492, wat leidde tot een periode van intensievere uitwisseling van kennis, mensen en natuurlijke producten. Via het Spaanse Rijk, dat lange tijd de enige kolonisator was op het Amerikaanse continent, kwamen Amerikaanse medicinale planten voor het eerst naar Europa. Hierdoor was

⁶⁵ Gänger, 'World Trade in Medicinal Plants from Spanish America, 1717–1815'; Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th–17th century)'; Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia of the 18th-century'.

⁶⁶ Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal'; Baas, 'The Golden Age of Dutch colonial botany and its impact on garden and herbarium collections'.

⁶⁷ Schiebinger, *Plants and empire*.

⁶⁸ McBride e.a., 'Exchange of Medicinal Plant Information in California Missions'.

er plotseling een overvloed aan nieuw materiaal dat intellectuelen konden bestuderen om wetenschappelijke vooruitgangen te boeken en hun discipline te doen evolueren.⁶⁹

Deze nieuwe planten werden niet zomaar aanvaard, geïntegreerd en gebruikt in Europese medicinale praktijken. De nood aan nieuwe remedies tegen onbekende exotische ziektes was een van de belangrijkste drijfveren voor het gebruik van exotische Amerikaanse planten.⁷⁰ Daarenboven speelde ook de grote mondiale verbondenheid van de geneeskunde en medische praktijken tijdens de achttiende eeuw mee bij het integratieproces van nieuwe planten. Spaans-Amerikaanse medicinale planten waren te vinden in steden zoals Parijs, Sint-Petersburg, Leuven, Luanda, Canton en Marokko. De exotische aantrekkingskracht van nieuwe planten, de curiositeit van elites, diepgewortelde medische tradities en de bewezen effectiviteit tegen ziekten lagen allemaal mee aan de basis van de succesvolle integratie van Amerikaanse plantensoorten in andere werelddelen.⁷¹ Een voorbeeld is sassafras (*Sassafras officinale* (Nutt.) Nees) die eerder eenvoudig beschreven kon worden via Galenus' humorenleer maar waarvan de effectiviteit tegen verschillende ziektes door chemici werd bewezen.⁷²

In regio's zoals Engeland waarbij handelscompagnieën een sterke drijfveer waren voor botanische exploraties speelde er een belangrijke economische factor waarbij ze de handelsmonopolies over winstgevende planten wilden bemachtigen. De toegenomen intensiteit van de internationale handel zorgden ervoor dat planten zoals guaiacum (*Guaiacum officinale* L.), jalap (*Ipomoea purga* (Wender.) Hayne), tabak (*Nicotiana spp.*), sarsaparilla (*Smilax officinalis* Kunth.) en *Aristolochia serpentaria* vrij toegankelijk en ingeburgerd waren. Daarnaast konden ook individuen zoals apothekers met hun eigen netwerken exotische planten zoals braakwortel (*Carapichea ipecacuanha* (Brot.) L.Andersson) en kinabast (*Cinchona officinalis* L.) testen en tot bij de consument (de bevolking) brengen. Er bestonden ondanks de grote interconnectiviteit nog steeds lokale verschillen in de gezondheidscultuur, de consumptiepatronen en de lichamelijke pathologische reacties op de verschillende remedies. Deze factoren bepaalden sterk welke remedies werden geïntegreerd en de manier waarop dit gebeurde. Desondanks werd de wereld door de voor artsen en patiënten steeds "kleiner" tegen het einde van de achttiende eeuw.⁷³

⁶⁹ Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century)'; Leo Jules Vandewiele, *Geschiedenis van de farmacie in België*; A. G. Morton, *History of botanical science*; Roger Spencer, 'The origins of botanic gardens and their relation to plant science, 43-93'; Londa Schiebinger, *Nature's body*.

⁷⁰ Gänger, 'World Trade in Medicinal Plants from Spanish America, 1717-1815,' 44-62.; Katrina Elizabeth Maydom, 'New World drugs in England's Early Empire' (doctoraat, Cambridge, University of Cambridge, 2018), 21-52; McBride e.a., 'Exchange of Medicinal Plant Information in California Missions,' 2.

⁷¹ Gänger, 'World Trade in Medicinal Plants from Spanish America, 1717-1815,' 44-62.; Maydom, 'New World drugs in England's Early Empire,' 182-206.; McBride e.a., 'Exchange of Medicinal Plant Information in California Missions'.

⁷² Gänger, 'World Trade in Medicinal Plants from Spanish America, 1717-1815,' 44-62.; Maydom, 'New World drugs in England's Early Empire,' 118-122.

⁷³ Gänger, 'World Trade in Medicinal Plants from Spanish America, 1717-1815,' 44-62; Maydom, 'New World drugs in England's Early Empire'.

Naast factoren die de integratie van exotische planten bevorderde, waren er ook factoren die deze integratie tegenhielden. Om nieuwe planten te kunnen introduceren moesten Europeanen eerst de nodige kennis en specimens verzamelen van lokale populaties. Deze waren niet altijd even vrijgevig met hun informatie. Kennisuitwisseling tussen 'Native Americans' en de Spaanse missionarissen over medicinale toepassingen van planten bleef in de realiteit eerder beperkt. De heersende taalbarrières, culturele verschillen, religieuze verplichtingen van priesters en hun houding tegenover de lokale bevolking hielden vrije uitwisseling tegen. Het grootste obstakel voor de inheemse bevolking bleek echter de machtsongelijkheid in de kolonies te zijn, wat ervoor zorgde de vijftien meest gebruikte medicinale Californische planten nooit naar Spanje gereisd zijn. Wanneer de juiste informatie het Europese continent uiteindelijk kon bereiken, beschikten sommige landen zoals Engeland niet altijd over de correcte handelsrelaties om bepaalde medicinale planten te kunnen importeren uit koloniale gebieden. Door de hoge kosten die aan exotische medicijnen verbonden waren, hadden niet alle lagen van de bevolking even veel toegang hiertoe.⁷⁴

5.2.2.2 Een moeilijke integratie van exotische planten in Italiaanse farmacopeeën

Naast het Spaanse Rijk en Engeland, speelde ook Italië een belangrijke rol bij de introductie en verspreiding van nieuwe geneesmiddelen en medicinale planten vanuit Amerika. Het waren namelijk rijke Italiaanse handelaars en bankiers die de uitrusting van Spaanse en Portugese schepen voor hun ontdekkingsreizen financierden. De sterke Italiaanse inmenging met de Spaanse handel zorgde ervoor dat ze rechtstreekt toegang hadden tot nieuwe overzeese informatie en exotische planten. Gecombineerd met een sterke medicinale traditie in Italië, werden exotische planten al snel gecultiveerd en geacclimatiseerd.⁷⁵

In de zestiende eeuw heerste er in Italië een grote interesse voor exotische planten uit Amerika. Deze fascinatie werd duidelijk door hun aanwezigheid in herbaria, reisverslagen en in diverse botanische tuinen en privé-tuinen.⁷⁶ In tegenstelling tot Aziatische planten werden Amerikaanse soorten zelden opgenomen in farmacopeeën of gebruikt in medische remedies. Dit kwam door hun afwezigheid in de klassieke Griekse en Arabische teksten, waardoor ze volgens zestiende-eeuwse wetenschappers 'geen geschiedenis' hadden. Daarenboven bemoeilijkten de rigide denkkaders van de gevestigde classificatiesystemen en de dominantie van de Galenische traditie de integratie van ongekende planten. Uitbraken van exotische ziektes creëerden een nood voor nieuwe remedies alsook nieuwe economische opportuniteiten.⁷⁷ Binnen de Galenische traditie bestond het geloof dat de remedie voor ziektes lokaal te vinden waren, waardoor enkele Amerikaanse planten met wisselend succes werden gebruikt tegen nieuwe Amerikaanse ziekten.⁷⁸ Een voorbeeld hiervan is de syfilis

⁷⁴ McBride e.a., 'Exchange of Medicinal Plant Information in California Missions'; Maydom, 'New World drugs in England's Early Empire,' 184-216.

⁷⁵ Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century),' 828-29.

⁷⁶ Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century),' 829-39.

⁷⁷ Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century),' 843-44.

⁷⁸ Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century),' 843-48.

pandemie. In de vroegmoderne tijd werd syfilis gezien als een ‘Amerikaanse’ ziekte en bijgevolg moest de remedie hiervoor te vinden zijn op het Amerikaanse continent. Het is op deze manier dat planten zoals guaiacum (*Guaiacum officinale* L. en *Guaiacum sanctum* L.), tabak, sarsaparilla en ‘goaconax’ boom (*Croton* L.) hun ingang vonden in Italiaanse farmacopeeën.⁷⁹

Andere populaire planten zoals mechoacan (*Convolvulus mechoacan* Vitman.) en sassafras (*Sassafras officinale*) werden gebruikt als vervanger voor reeds gekende planten.⁸⁰ Door het gebrek aan kennis over de eigenschappen van Amerikaanse planten, de hoge kosten en de veronderstelling dat gekende Europese en Aziatische remedies volstonden, werden Amerikaanse planten slechts uitzonderlijk gebruikt en veranderden de meeste recepten nauwelijks. Door meer ervaring en verder onderzoek van lokale en Europese geleerden begon de integratie van exotische planten toe te nemen in de zeventiende eeuw.⁸¹ De planten die reeds in de zestiende eeuw aanwezig waren, werden frequenter gebruikt in medicinale recepten. Daarenboven zijn er enkele opvallende nieuwe addities waaronder de kinabast (*Cinchona officinalis*), de theeplant (*Camelia senensis* (L.) Kuntze), koffie (*Coffea arabica* L.) en cacao (*Theobroma cacao* L.). In vergelijking met de revolutionaire veranderingen die exotische voedselgewassen in de landbouw teweegbrachten, bleef de introductie en impact van Amerikaanse medicinale planten relatief beperkt.⁸²

De beperkingen van de zestiende en zeventiende eeuw hadden hun stempel gedrukt op de daaropvolgende periode. Door de hoge kost konden enkel elite-instituten zoals ziekenhuizen en kloosters de nieuwe exotische planten bekostigen. Daarnaast bleef de dominantie van de humorenleer de inclusie tegenhouden. Dit traditioneel medisch systeem werd uiteindelijk ondermijnd door de opkomst van de experimentele traditie en de bewezen effectiviteit van medicinale planten. Door de “chemische farmacie” konden wetenschappers de therapeutische werking van sommige Amerikaanse planten verbeteren, waardoor de voordelen opwogen tegenover het onbekende van exotische planten. De succesvolle acclimatisatie van deze planten in botanische tuinen en hun aanwezigheid in apotheken zorgden ervoor dat Amerikaanse planten toegankelijker werden voor bredere lagen van de bevolking. Het gebruik van reeds gekende Amerikaanse planten steeg aanzienlijk in medische publicaties en de farmacopeeën van ziekenhuizen en kloosters. Officiële ‘antidotaria’ waren voorzichtiger net de introductie van nieuwe soorten.

5.2.2.3 De Gouden Eeuw van botanica in de Republiek

Aan de overkant, in het oosten, had de Republiek het handelsmonopolie overgenomen van de Portugezen. In de zestiende eeuw boekte de Republiek sterke intellectuele vooruitgangen door de komst Zuid-Nederlandse geneesheren en botanici. Hun werk vormde de basis voor de

⁷⁹ Rotelli, ‘Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century),’ 827-80.

⁸⁰ Rotelli, Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century),’ 830.

⁸¹ Rotelli, Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century),’ 831-46.

⁸² Rotelli, ‘Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century),’ 827-80.

zeventiende-eeuwse wetenschappelijke traditie die gebaseerd was op empirisch onderzoek en rationeel denken. Een werkmethode dat weerspiegeld werd in hun wetenschappelijk deskundige en zorgvuldige botanische notities en publicaties over exotische planten, hun taxonomie en (medicinale) eigenschappen. De Republiek slaagde er door deze tradities in om een intensieve handel in medicinale planten en specerijen op te richten.⁸³

Om dit te realiseren steunde de Republiek op de VOC (Verenigde Oost-Indische Compagnie) als drijfveer. De handelscompagnie had voornamelijk economische beweegredenen maar ook hier ontstond er een nood voor nieuwe remedies, door de blootstelling aan exotische ziekten waartegen Europese remedies geheel ineffectief bleken. Een veel voorkomend probleem aan boord van schepen was scheurbuik waartegen vitamine-C-rijke planten zoals klaverzuring (*Oxalis spp.*), lepelblad (*Cochlearia officinalis* L.) en citrusvruchten goede remedies bleken.⁸⁴ De zeventiende-eeuwse 'Golden Age' van de Nederlandse koloniale botanica, steunde op de VOC voor botanische exploraties, contacten met inheemse bevolkingen en toegang tot nieuwe kennis en planten en was van cruciaal belang voor de ontwikkeling van tropische plantkunde. Pioniers zoals Hermann, Rheede en Rumphius maakten bijzondere bijdragen door tropische flora te documenteren, waarbij lokale kennis succesvol werd geïntegreerd in de rigide Europese wetenschappelijke tradities, een praktijk die niet vanzelfsprekend was.⁸⁵

Het respect voor de lokale bevolkingen van de auteurs zorgde ervoor dat hun werk een brug was tussen inheemse kennis en Europese wetenschap, wat de basis zou leggen voor de etnobotanica (studie van de relatie tussen mens en plant). Op deze manier wist Rumphius samen met zijn gezin enkele geheimen van lokale bevolkingen te achterhalen. Zo had zijn vrouw toegang tot genologische kennis en kon één van zijn dochters Akarkara of Bertram (*Acmella paniculata* (Wall. ex DC.) R.K. Jansen), een geestverruimende plant aan haar vader bezorgen. Enkele andere veel voorkomende of opvallende planten die Rumphius documenteerde zijn: stervrucht (*Averrhoa carambola* L.) tegen koorts, durian (*Durio zibethinus*) om zweten te induceren en kruidnagel (*Syzygium aromaticum*), één van de belangrijkste planten tegen meerdere ziektes.⁸⁶

De documentatie van lokale planten en hun medicinale en culinaire toepassingen verrijkte de gelimiteerde Europese botanische kennis en bood nieuwe inzichten voor classificatiesystemen. Ze werden onder meer geïntegreerd in Linnaeus' taxonomie en kwamen ook de ontwikkeling van de farmacie ten goede. Hermann, Rheede en Rumphius' bijdrage toonden aan dat er

⁸³ Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century)', 828.; Baas, 'The Golden Age of Dutch colonial botany and its impact on garden and herbarium collections'.; Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal'.

⁸⁴ Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal,' 11.

⁸⁵ Londa Schiebinger, 'Prospecting for drugs: European naturalists in the West Indies', in *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007), 119-33.; Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal,' 9-19.; Baas, 'The Golden Age of Dutch colonial botany and its impact on garden and herbarium collections,' 53-61.

⁸⁶ Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal,' 9-19.; Baas, 'The Golden Age of Dutch colonial botany and its impact on garden and herbarium collections,' 53-61.

binnen het utilitaire perspectief van de VOC ruimte was voor wetenschappelijke interesse, dat gepaard ging met de Republiek hun kenmerkende wetenschappelijke nauwkeurigheid. Naast de cruciale impact van enkele individuen en herbaria speelde ook de aanwezigheid van exotische planten in botanische tuinen en privé tuinen een belangrijke rol in de integratie van tropische planten in de Nederlandse samenleving. De tuinen beschikten over een variëteit van Aziatische specerijen zoals peper (*Piperus nigrum* L. en *Piperus longum* L.), nootmuskaat (*Myristica fragrans* Houtt.), kaneel (*Cinnamomum verum* J.Presl.) en kruidnagel. Deze tendens was namelijk een reflectie van de curiositeit en drang naar kennis van de elite in de Republiek die dit gebruikten om zichzelf te profileren in de samenleving. Hierdoor kwamen meer mensen in contact met exotische medicinale planten.⁸⁷

⁸⁷ Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal,' 9-19.; Baas, 'The Golden Age of Dutch colonial botany and its impact on garden and herbarium collections,' 53-61.

6 Zichtbare effecten van de achttiende-eeuwse globalisering van botanica: casestudie van medicinale recepten

Bovenstaande literatuur biedt een waardevol kader dat niet alleen de specifieke context van de Zuidelijke Nederlanden belicht, maar deze ook plaatst binnen bredere, globale tendensen. In dit deel zal ik de inzichten die voortkomen uit mijn voorafgaande literatuurstudie meenemen tijdens mijn eigen bronnenonderzoek naar de evolutie van achttiende-eeuwse medicinale recepten uit de Zuidelijke Nederlanden. Hierbij zal ik de karakteristieken van de verschillende brontypes (huishoudboeken en familiearchieven) bespreken waarna ik mij zal richten op de frequentie en chronologische verschuivingen van gebruikte planten en recepten evenals hun geografische afkomst. Vervolgens onderzoek ik de onderliggende redenen voor deze veranderingen en de gebruikte de informanten. Ten slotte zal ik de resultaten van mijn onderzoek in een internationaal perspectief plaatsen door de casus van de Zuidelijke Nederlanden te vergelijken met de drie casussen uit de eerder uitgevoerde literatuurstudie. Dit alles zal bijdragen aan een dieper begrip van de dynamiek van medicinale recepten in de achttiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden.

6.1 Empirisch onderzoek naar de evolutie van medicinale recepten in de Zuidelijke Nederlanden

6.1.1 Medicinale receptenboeken en huishoudboeken: Een blik op de geneeskunde in de zeventiende en achttiende eeuw

Een eerste brontype dat ik diepgaand zal analyseren zijn de huishoudboeken. Om dit te doen heb ik per eeuw twee bronnen onderzocht waarbij ik alle remedies en ingrediënten heb geïncorporeerd in een uitgebreide databank. Om dit deel te beginnen, zal ik kijken naar de vormelijke kenmerken van de huishoudboeken en de manier waarop medicinale recepten waren opgebouwd. Nadien zal ik de tien populairste planten uit zowel de zeventiende als de achttiende eeuw onder de loep nemen om een overzicht te bieden van de medicinale praktijken van deze twee eeuwen. De verworven inzichten neem ik vervolgens mee in een vergelijkende analyse waarin ik mijn scope opentrek en kijk naar de algemene verschuivingen binnen de recepten van de zeventiende naar de achttiende eeuw. Hiervoor zal ik starten bij de medicinale planten gevolgd door een analyse van de geografische afkomst en een vergelijking van de gebruikte plantenderivaten. Nadien zal ik de dierlijke en chemische ingrediënten bekijken alsook dieper ingaan op de evolutie van de recepten zelf en wat dit zegt over de belangrijkste medische bekommernissen binnen de huishoudens. Om af te sluiten zal ik de oorzaken van deze veranderingen bespreken.

6.1.1.1 Huishoudelijke geneeskunde in de zeventiende en achttiende eeuw: geneesheren en apothekers

Geneesheren en apothekers publiceerden niet alleen werken voor hun collega's, maar publiceerden regelmatig hun remedies in huishoudboeken en medicinale receptenboeken gericht op de huismoeders van de zeventiende en achttiende eeuw. Het doelpubliek van deze publicaties blijkt uit de wijze waarop de recepten zijn geschreven en gepresenteerd. De bevindingen suggereren dat deze publicaties van geneesheren en apothekers een sociaal, cultureel en economisch significante invloed hadden op de huishoudelijke geneeskunde in de zeventiende en achttiende eeuw. Dit draagt bij aan ons begrip van historische medicinale praktijken en de rol van vrouwen in het beheer van gezondheid binnen gezinnen.⁸⁸

Ten eerste zijn de recepten altijd geschreven in de volkstaal, zoals Nederlands of Frans. Dit spreekt een breder publiek aan en verlaagt de drempel voor mensen die niet noodzakelijkerwijs toegang hadden tot de Latijnse teksten van de farmacopeeën. De auteurs gebruikten vrijelijk plantennamen waarbij ze vaak wisselden tussen volksnamen en Latijnse namen. Dit heeft geleid tot variaties in de fonetische spelling van plantennamen, voornamelijk in Franse bronnen, waar verschillende verbasterde vormen van Latijnse plantennamen de identificatie van planten bemoeilijkten. Hierdoor zijn sommige gebruikte planten ongeïdentificeerd gebleven, wat wellicht een leemte in onze kennis over historische medicinale flora aanduidt. Ten tweede bevatten deze boeken geen lange inleidingen of gedetailleerde hoofdstukken over de correcte technieken en praktijken. In plaats daarvan worden de recepten direct gevolgd door een beschrijving van het doel van de remedie en mogelijk een aparte ingrediëntenlijst die de bereidingsinstructies voorafgaat. De titels van de recepten zijn vaak eenvoudige beschrijvingen van het doel van de remedie. Dit contrast met de meer gestructureerde farmacopeeën suggereert dat de auteurs zich richtten op een praktische en onmiddellijke toepassing, in plaats van op theoretische kennis. Voor olies of waters vermelden de titels dan weer welke variant het is en worden de 'vertues' pas op het einde, na de bereidingsinstructies, vermeld. In sommige gevallen wordt er helemaal geen gebruik vermeld. In deze gevallen gaat om een specifiek ingrediënt dat vervolgens werd gebruikt in andere recepten of eventueel om een olie of water waarvan de deugden alom gekend waren.⁸⁹

⁸⁸ Hendrik Van Asselt, *Medecyn-boek: experte ende geaprobeerde recepten tegens menigerhande gebreeken ende qualen t'samengesteld van verscheyde vermaerde doctoren*, 1601 (Universiteitsbibliotheek Gent (UBG), *Bijzondere collecties*).; Christophorus Oudaert, *Receuil des recettes contenans plusieurs remedes pour guarir plusieurs maux qui peuvent advenir a l'homme commençant au chef puis consecutivement par toutes les parties de la personne*, 1608/21 (Universiteitsbibliotheek Gent (UBG), *Bijzondere collecties*).; *Culinaire, geneeskundige, huishoudelijke en ambachtelijke recepten in het Frans (o.m. voor likeuren, inkten, verven...)* (CGHAR), 1701 (Universiteitsbibliotheek Gent (UBG), *Bijzondere collecties*).; *Kleijne huijs appoteeck begrijpende de medicamenten die uijterlijck en inwendelijck gebruijckt en geapliceert zijn*, 1750 (Universiteitsbibliotheek, Gent (UBG), *Bijzondere collecties*).

⁸⁹ Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des recettes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; Robert de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica, Oft Drôgh-bereydende Ghenees-konste: Met Besondere Aenmerckingen Op Verscheyde Misbruycken, Die Soo Wel In De Medecyne Als Chymie Zyn Voor-vallende, Seer Nut Ende Dienstigh, Niet Alleen Voor De Medecyns, Apothekers, Ende Chirurgyns, Maer Oock Voor Alle De Ghene, Die De Ghenees-middelen Tot Hunne Ghesontheydt Willen Ghebruycken* (Tot Brussel: François Foppens, boeck-verkooper, 1682).; Engelbertus Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medecyn boexken waer in verhandelt worden veel sieckten die dagelijckx voor-vallen, daer by de remedien om die te*

Ten derde bevatten de bronnen niet alleen medicinale remedies, maar ook recepten voor huishoudelijke producten zoals het maken van verven, vernissen en kuisproducten. Daarenboven hadden de auteurs een bredere kijk op gezondheid waarbij recepten voor de uiterlijke schoonheid zoals anti-rimpelproducten, blondeermiddelen en haarverzorging werden beschouwd als medicinale recepten. Ik heb deze gedachtegang niet gevolgd en mij beperkt tot medisch erkende ziekten en kwalen. De auteurs hadden ook aandacht voor de vrouwelijke gezondheid. Recepten voor menstruatieproblemen en fysieke klachten na de bevalling werden prominent vermeld, wat getuigt van een bekommernis voor specifieke vrouwelijke behoeften in deze periode. In de zeventiende-eeuwse bron *Receuil des recettes* is er zelfs een kleine sectie gewijd aan gevoelige tepels na de bevalling.⁹⁰ De auteurs maakten bovendien melding van de kosten van de recepten, waarbij ze expliciet aangaven of recepten bedoeld waren voor arme mensen of duurder waren door de grote hoeveelheid aan uitheemse ingrediënten.⁹¹

6.1.1.2 De belangrijkste medicinale planten, hun gebruik en herkomst

De medicinale recepten in zowel de zeventiende als achttiende eeuw bevatten een grote verscheidenheid aan ingrediënten die konden bestaan uit planten, dieren en mineralen. Om dit deel te beginnen ga ik dieper in op de tien meest gebruikte planten in zowel de zeventiende als achttiende eeuw. Ik heb ervoor gekozen om mij te beperken tot zuivere plantensoorten en de derivaten zoals suiker (*Saccharum officinarum* L.), honing en alcoholische dranken hierbij even buiten beschouwing te laten. Op deze manier wil ik een schets bieden van de soorten die de zeventiende- en achttiende-eeuwse auteurs beschouwden als de meest waardevolle medicinale planten, hetzij afkomstig uit het buitenland of uit de eigen achtertuin. Dit kan helpen om te begrijpen welke ziekten en aandoeningen het belangrijkste waren in deze periodes en hoe de beschikbaarheid van planten en de verworven kennis een invloed hadden op de recepten en de ziektes die ze konden behandelen.

6.1.1.2.1 De 10 belangrijkste medicinale planten uit de zeventiende eeuw

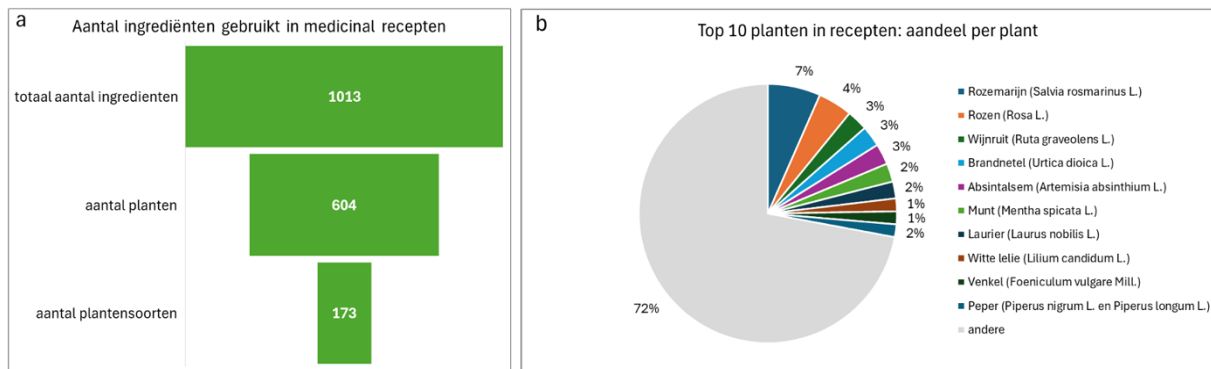
De twee zeventiende-eeuwse bronnen die ik heb geanalyseerd, bieden een gedetailleerd overzicht van het gebruik van planten en kruiden, wat belangrijke inzichten biedt over de medische en sociale praktijken van die tijd. De analyse omvat 604 planten die gebruikt worden als ingrediënten en samen goed zijn voor 173 verschillende plantensoorten. In dit deel zal ik de nadruk leggen op de tien prominentste soorten die samen 28% vertegenwoordigen van het totale aantal gebruikte planten zoals weergegeven in Figuur 1. Dit wijst op een rijke botanische

genesen. Hier by een tractatie van de chirurgie en de remedien, eersten druk (Antwerpen: Conrad Ignatius vander Hey, 1723).; Engelbertus Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyne boeckken waer in verhandelt worden veel sieckten die dagelijckx voor-vallen, daer by de remedien om die te genesen. Hier by een tractatie van de chirurgie en de remedien*, vijftien druk (Antwerpen: Conrad Ignatius vander Hey, 1734).; Jan Bisschop, *Pharmacia Galenica en Chymica, dat is: De vermeerderde ende verbeterde apotheker en alchymiste licht ende distilleer-konst: begriipende de beginselen ende fundamenten der selve. Verdeylt in acht boecken, tot onderwijsinghe der apothekers. En verrijckt met een kort examen der chirurgie benevens een tractaat van de kennisse van drooghen* (Antwerpen: Reynier Slegheers, 1667).

⁹⁰ Oudaert, *Receuil des recettes*, 20v.

⁹¹ Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des recettes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.

kennis en een breed scala aan natuurlijke remedies die beschikbaar waren. Veel van de gebruikte planten waren inheems, zoals rozen, brandnetel (*Urtica dioica* L.), absintalsem (*Artemisia absinthium* L.) en munt (*Mentha spicata* L.) wat aangeeft dat er een nauwe relatie was tussen de lokale flora en de traditionele geneeskunde. Er was ook een toenemende introductie van exotische soorten zoals laurier (*Laurus nobilis* L.) en peper (*Piperus nigrum* L.), wat de groeiende invloed van handel op de geneeskunde in de Zuidelijke Nederlanden weergeeft. Dit toont aan dat de economie, handel en gezondheid hand in hand gingen.⁹²

Figuur 1. Het gebruik van planten als ingrediënten in de zeventiende eeuw in huishoudboeken. (a) Algemeen gebruik van planten als ingrediënten in medicinale recepten uit de zeventiende eeuw. (b) De top tien planten die het meest werden gebruikt in medicinale recepten van de achttiende eeuw, weergegeven als hun totale bijdrage ten opzichte van het totaal aantal gebruikte planten in deze recepten.

De noodzaak voor het verkrijgen van exotische kruiden laat zien hoe de globalisering en handel het denken over gezondheid en ziekten vormden. Om deze planten te bemachtigen, moesten de Zuidelijke Nederlanden verschillende handelspartners en netwerken oprichten en onderhouden. De vier exoten rozemarijn (*Salvia rosmarinus* Spenn.), laurier, witte lelie (*Lilium candidum* L.) en peper die van iets verder moesten komen om de Vlaamse huishoudens te bereiken zijn hier een voorbeeld van. Laurier, rozemarijn en witte lelie zijn namelijk allemaal afkomstig uit het Middellandse Zeegebied en werden gezaaid en onderhouden in Zuid-Nederlandse tuinen. Peper moest echter worden geïmporteerd vanuit Azië waar de VOC een belangrijke speler was.⁹³ Gewone zwarte of witte peper was uitsluitend te vinden in Zuidwest-India, terwijl lange peper afkomstig was uit Indochina en de regio tussen het Oostelijke Himalayagebied en China (Z. Yunnan). Opvallend is dat Dodoens niet enkel Oost-Indische pepers beschrijft, maar ook enkele soorten die van het Amerikaanse continent komen of Nieuw-Spanje, een plaats waar ze volgens botanici nooit zijn geïntroduceerd. Dit voorbeeld toont aan dat niet enkel de plantennamen de identificatie bemoeilijkte maar dat ook de beschrijvingen hiervan in herbaria en ander bronnen verwarring zaaide. Bij de andere drie planten komen de oorsprongen beter overeen. Volgens Dodoens werd witte lelie overal in tuinen gekweekt, maar de beste variant kwam uit Pisidië en Pamfylië, gelokaliseerd in het

⁹² Van Asselt, *Medecyn-boek*; Oudaert, *Receuil des receptes*.

⁹³ 'Verenigde Oost-Indische Compagnie,' in *Encarta, Encyclopedie Winkler Prins, Cd-rom* (Utrecht: Microsoft Corporation/ Het Spectrum, 2002 1993).

hedendaagse Anatolië.⁹⁴ Rozemarijn kwam vooral voor in de buurt van Narbonne in Frankrijk en laurier was voornamelijk te vinden in Spanje en Italië, waar het uitbundig in tuinen werd geplant en onderhouden.⁹⁵

Eens de planten de huishoudens bereikten werd deze niet altijd in zijn totaliteit gebruikt in geneeskundige remedies. Dit geeft aan dat de verschillende plantendelen andere medicinale eigenschappen of toepassingen hadden waardoor ze niet allemaal als evenwaardig werden gezien. Daarenboven werden planten vaak in combinaties gebruikt alsook in meerdere recepten, wat wijst op een holistische benadering van geneeskunde. Dit blijkt uit de verscheidenheid aan recepten voor het behandelen van dezelfde aandoening, evenals het gebruik van hetzelfde recept voor meerdere aandoeningen. De tien meest voorkomende planten bieden dus ook een inzicht in welke aandoeningen de grootste problemen vormden. In de zeventiende eeuw werden de meeste recepten ontwikkeld voor gastro-intestinale en dermatologische aandoeningen, wat kan wijzen op het feit dat deze problemen het vaakst voorkwamen in de zeventiende eeuw.⁹⁶

Wijnruit en het sap van munt gecombineerd met teriakel werden bijvoorbeeld gebruikt in ontwormingsmiddelen en hielpen ook bij het verlichten van dysenterie. Een andere combinatie van munt met perzikbladeren (*Prunus persica* L.), witte azijn en gerst (*Hordeum vulgare* L.) bleek bovendien succesvol in het verlichten van maagpijn waarvoor ook de bladeren van absintalsem werden gebruikt. Om braken tegen te gaan rekende de zeventiende-eeuwse auteurs onder meer op de combinatie van venkelbladeren en rozemarijn. Daarnaast werden peper en de wortel van wijnruit gewaardeerd voor hun vermogen om de spijsvertering te bevorderen. Verder werden peper en de combinatie van rozemarijn, absintalsem en rozen gebruikt in de behandeling van scheurbuik net zoals het vitamine-C houdende lepelblad wat aantoonde dat er een toenemende kennis was van de oorzaak van scheurbuik. Voor cosmetisch gebruik werd rozenolie of -water toegepast om de haargroei op littekens en keloïden (abnormale toename van littekenweefsel) te behandelen. De combinatie van rozemarijn met planten zoals, mirre (*Commiphora myrrha* (T. Nees) Engl.) en pompoen (*Cucurbita pepo* L.) werkte uitstekend als gezichtsreiniger en ook om gezichtsvlekken te verwijderen. Rozen kwamen bovendien voor in een recept om het gezicht te reinigen maar werden hiervoor gecombineerd met komkommer (*Cucumis sativus* L.) of goudsbloem (*Calendula officinalis* L.).⁹⁷

Daarnaast waren ook koortswerende middelen in deze periode cruciaal. Dit blijkt uit de vele verschillende recepten waarin onder meer het sap van munt alsook de bladeren en wortels van rozemarijn en brandnetels voor werden gebruikt. In tijden van de pest werden dan weer laurier en rozenwater gemengd met olijven en witte azijn om koortsaanvallen te verhelpen. De

⁹⁴ Dodoens, *Crvydt-boeck Remberti Dodonæ*, 302.; Catherine Avery, ed., *The New Century Classical Handbook* (New York: Appleton-Century-Crofts, 1962), 896.

⁹⁵ Dodoens, *Crvydt-boeck Remberti Dodonæ*, 436-1327b.

⁹⁶ Van Asselt, *Medecyn-boek*; Oudaert, *Receuil des receptes*.; [Excel-databank](#).

⁹⁷ Van Asselt, *Medecyn-boek*; Oudaert, *Receuil des receptes*.; [Excel-databank](#).

gepulveriseerde zaden en bladeren van brandnetels samen met wijn (*Vitis vinifera* L.) kon worden ingenomen tegen een aandoeningen die men 'mal de la mere' noemde.⁹⁸ Uit de context waarin deze remedies voorkwamen heb ik kunnen afleiden dat het hier gaat over een verzamelnaam voor allerlei vrouwspecifieke aandoeningen.⁹⁹

De vijf recepten om 'mal de la mere' te behandelen waren niet de enige recepten die aantoonde dat vrouwenproblemen en aandoeningen een belangrijk gegeven waren in zeventiende-eeuwse huishoudboeken. Naast deze vijf recepten waren er nog zeven andere remedies vastgelegd die direct verband hielden met de vrouwelijke cyclus. Een opvallend recept was bedoeld om de menstruatie op te wekken en bestond uit een mix van escargots, wijn en de wortel van witte lelie. Daarnaast werd wijnruit ingenomen om vrouwen te ondersteunen tijdens bevallingen. In combinatie met Griekse alant (*Inula helenium* L.) werd deze plant bovendien gebruikt om verschillende vrouwelijke aandoeningen te behandelen. Deze diverse remedies die gericht waren op vrouwspecifieke problemen suggereert dat er een bewustzijn was van gender in de gezondheidszorg van de zeventiende eeuw.¹⁰⁰

De combinatie van verschillende planten werd daarenboven frequent benut om zowel de mond- als haargezondheid te verbeteren alsook om huidverzorgingsproducten te maken. De uiteenlopende recepten wijzen erop dat er in deze periode veel aandacht werd besteed aan persoonlijke hygiëne en een verzorgd uiterlijk. Rozemarijn en rozen werden bijvoorbeeld ingezet om slechte adem en haaruitval te bestrijden. Voor een gezichtsreiniger werden rozen vervolgens gecombineerd met azijn, goudsbloem en zout. Een ander recept mengde rozenwater met komkommer, kamfer (*Camphora officinarum* Boerh. ex Fabr.) en brandnetelsap. Om haaruitval te voorkomen, werd rozenolie verrijkt met wijn, klimop (*Hedera helix* L.), brandnetel en rozemarijn.¹⁰¹

De lijst met verschillende aandoeningen die met de tien meest voorkomende planten behandeld konden worden, suggereert een breed vertrouwen in natuurlijk geneeskundige praktijken in de zeventiende eeuw (Tabel 6). Het gebruik van planten in de zevende eeuw was niet alleen een medisch fenomeen, maar ook een weerspiegeling van de sociale, economische en culturele dynamiek van die tijd.

⁹⁸ Oudaert, *Receuil des receptes*, 38v.

⁹⁹ Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; [Excel-databank](#).

¹⁰⁰ Oudaert, *Receuil des receptes*, 20-61.; [Excel-databank](#).

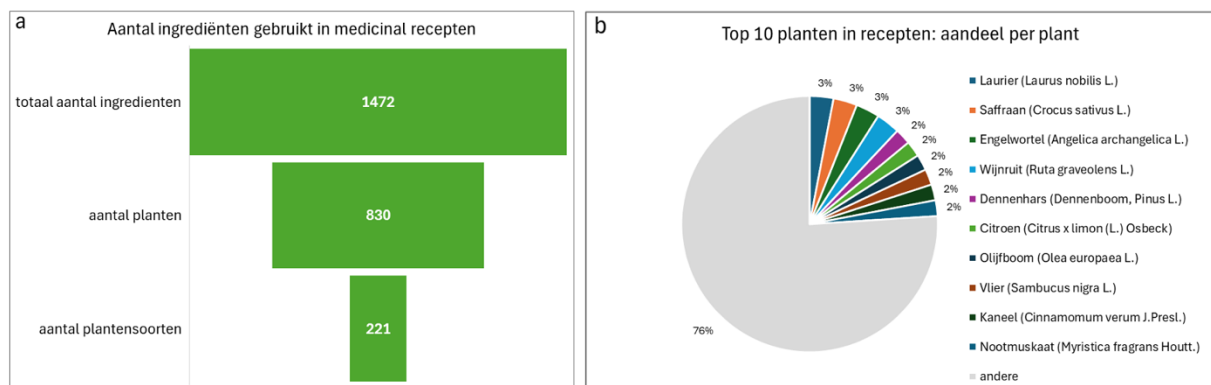
¹⁰¹ Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; [Excel-databank](#).

Planten 17 ^{de} eeuw	Gebruik	Geografisch Voorkomen
Rozemarijn (<i>Salvia rosmarinus</i> L.) - 40/603 (6,6%)	Aandoening: Hoofdpijn, vitaliteit bewaren, stem bewaren, blazen in de mond, snikken, tandpijn, gezicht reinigen, vlekken op het gezicht, haaruitval, maagpijn, tegen een zwakke maag, eetlust, anti-braken, slijmen, woede en maagklachten, pijnlijke ribben, gezwollen benen, bloedneus stelpen, koorts, tegen verlamming, tegen beven, tuberculose, ledematen kalmeren, jicht, ziekte, tumoren, vergiftiging, zweren, wonden, fistels, chagrijnigheid, hoesten, tegen slechte dromen, goede adem, maag reinigen, scheurbuik, zwanger worden stimuleren Plantdelen: Bloemen, bladeren, wortel	Nooit geïntroduceerd in België (Middellandse Zeegebied)
Rozen (<i>Rosa</i> L.)* - 26/603 (4,3%)	Aandoening: Hoofdpijn, oorpijn, goed ruikende adem, gezicht reinigen, haaruitval, haargroei op littekens, slijmen, maagklachten woedeaanvallen, diarree, ischias, zwelling penis, overdadig vlees, koorts (pest), jicht (warme), jicht (koude), ontspannen, wonden, ogen reinigen, blindheid, pijnlijke ogen, scheurbuik en jicht Plantdelen: Bloemblaadjes	Inheemse soort (zo goed als overal ter wereld) → Rode rozen zijn nooit geïntroduceerd in België (Middellandse Zee tot Oost-Centraal en Oost-Europa en de Kaukasus, werden wel lokaal gekweekt)
Wijnruit (<i>Ruta graveolens</i> L.) - 16/603 (2,6%)	Aandoening: Hoofdpijn, stem zuiveren, kwalen aan de ogen, pijnlijke neus, astma, spijsvertering bevorderen, wormen, gasvorming, ischias, 'mal de la mere', zenuwknelling, bloedneus stelpen, vrouwen in het kraambed en ogen reinigen Plantdelen: Wortel, bladeren, sap	Geïntroduceerd in België (Albanië, Bulgarije, Krym, Turkije (Europa) en Joegoslavië)
Brandnetel (<i>Urtica dioica</i> L.) - 16/603 (2,6%)	Aandoening: Huid reinigen, haaruitval, ontstoken snijwonden, constipatie, darmpijn, schurft, 'mal de la mere', bloedneus (stelpen en ontstaan), koorts, pijn, tumoren of absessen via urine verwijderen, hondenbeten en nierstenen Plantdelen: Bladeren, zaden, wortels, sap	Inheemse soort (Gematigde tot tropische gebergten)
Absintalsem (<i>Artemisia absinthium</i> L.) - 16/603 (2,6%)	Aandoening: Hoofdpijn, oren reinigen, buikpijn, maag reinigen, 'mal de la mere', de pest, scheurbuik en sterke voeten Plantdelen/ voorkomen: Bladeren, water (bladeren)	Inheemse soort (Europa tot Siberië en W. Himalaya en N. Afrika)
Munt (<i>Mentha spicata</i> L.) - 14/603 (2,3%)	Aandoening: Tandpijn, ontstoken tandvlees, overdadig vlees in het gezicht, maagpijn, wormen, dysenterie, aambeï, stuip trekkingen, koorts, ontstekingen, zweren, roodheid en slapeloosheid Plantdelen: Schors, sap, bladeren	Inheemse soort (Delen van Europa tot Z-C. China)
Laurier (<i>Laurus nobilis</i> L.) - 13/603 (2,1%)	Aandoening: Hoofdpijn, goed ruikende adem, borstpijn, koliekpijn, koorts (pest), koude rillingen (koorts), roodheid, graveel, pest en jicht Plantdelen: Bladeren, takken, zaden	Nooit geïntroduceerd in België (Middellandse Zeegebied)
Witte lelie (<i>Lilium candidum</i> L.) - 10/603 (1,6%)	Aandoening: Vertering stimuleren, pijnlijke snijwonden, borstpijn, laxeer- en purgeermiddel, menstruatie, zenuwknellingen, jicht, tumoren/ abscessen, fistel en onderkoeling Plantdelen: Wortel, bloemen	Nooit geïntroduceerd in België (Oost-Egeïsche Eilanden, Griekenland, Libanon-Syria, Palestina, Turkije, Joegoslavië)
Venkel (<i>Foeniculum vulgare</i> Mill.) - 10/603 (1,6%)	Aandoening: Kwalen aan de ogen, geruis uit de oren verwijderen, tegen het braken, obstructie van de lever, nierpijn, pest, hoesten, slapeloosheid, hoofd- en oogaandoeningen en steen Plantdelen: Bladeren, Bloemblaadjes,	Geïntroduceerd in België (Middellandse Zeegebied tot Ethiopië en W. Nepal)
Peper (<i>Piperus nigrum</i> L. en <i>Piperus longum</i> L.) - 10/603 (1,6%)	Aandoening: Spijsvertering bevorderen, zenuwknellingen, koorts, koude rillingen (koorts), botbreuken en scheurbuik Plantdelen: Zaden, vrucht, wortel	Nooit geïntroduceerd in België (ZW India)

Tabel 6. 17de-eeuwse medicinale en huishoudboeken: De top tien meest gebruikte planten, hun aantallen, hun gebruik en hun afkomst. Het percentage (%) vernoemt in de table, verwijst naar de verhouding van een specifieke plant ten opzichte van het totaal aantal gebruikte planten in recepten. *Verwijst naar het genus *Rosa* in plaats van een specifieke rozensoort, omdat bronnen maar twee keer een specifieke soort noemden en Dodoens meerdere varianten beschreef.

6.1.1.2.2 De 10 belangrijkste medicinale planten van de achttiende eeuw: een toestroom van exoten

In de achttiende eeuw ondergaat de samenstelling van gebruikte planten een aanzienlijke verandering. De twee achttiende-eeuwse bronnen die ik heb geanalyseerd tonen aan dat in deze periode de dominantie van plantensoorten aanzienlijk was veranderd en dat ook de diversiteit in gebruikte planten enorm toenam. De analyse omvat 830 planten die werden gebruikt als ingrediënten en samen goed waren voor 221 plantensoorten, waarbij ik de nadruk heb gelegd op de tien meest voorkomen planten in medicinale recepten uit de achttiende eeuw (Figuur 2). Hieruit heb ik de volgende tien planten kunnen selecteren: laurier (*Laurus nobilis* L.), saffraan (*Crocus sativus* L.), engelwortel (*Angelica archangelica* L.), wijnruit (*Ruta graveolens* L.), dennenhars (Dennenboom, *Pinus* L.), citroen (*Citrus x limon* (L.) Osbeck), olijfboom (*Olea europaea* L.), vlier (*Sambucus nigra* L.), kaneel (*Cinnamomum verum* J.Presl.) en nootmuskaat (*Myristica fragrans* Houtt.). Het identificeren van deze tien meest gebruikte planten uit deze periode was complexer dan voor de zeventiende eeuw. Ik heb er daarom voor gekozen mij te beperken tot planten die expliciet waren gekoppeld aan benoemde kwalen en aandoeningen waardoor ik voor deze analyse een verminderd totaal aantal planten heb gebruikt van 605 in plaats van 830.¹⁰²

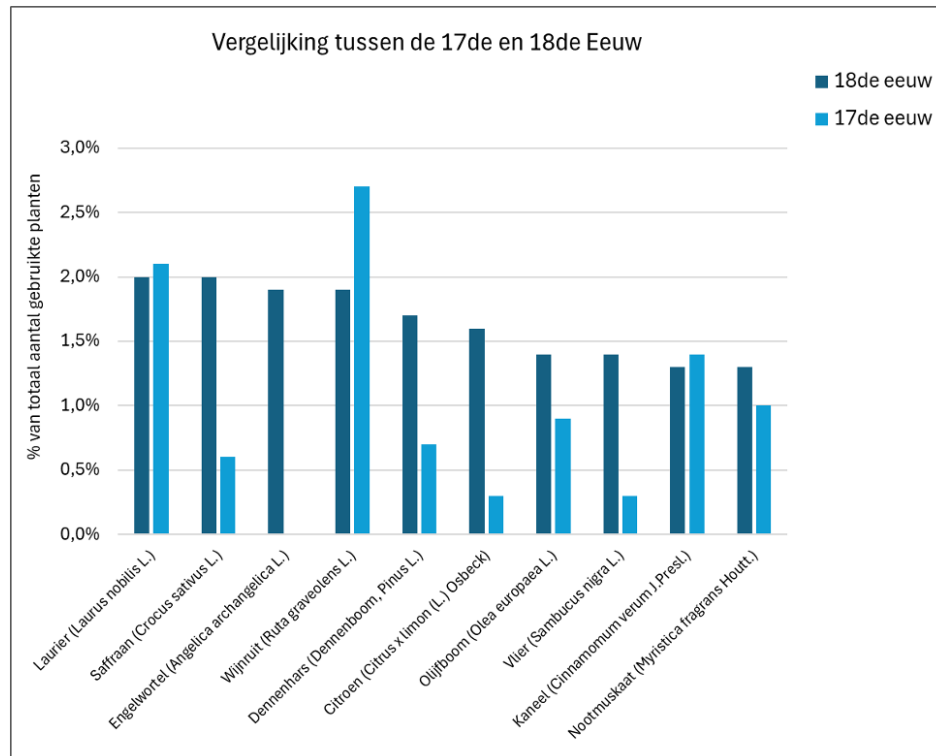

Figuur 2. Het gebruik van planten als ingrediënten in de achttiende eeuw in huishoudboeken (a) Algemeen gebruik van planten als ingrediënten in medicinale recepten uit de achttiende eeuw. (b) De top tien planten die het meest werden gebruikt in medicinale recepten van de achttiende eeuw, weergegeven als hun totale bijdrage ten opzichte van het totaal aantal gebruikte planten in deze recepten.

In tegenstelling tot de zeventiende eeuw zijn er opvallende verschuivingen in populariteit. De top tien meest gebruikte planten in de achttiende eeuw verschilt aanzienlijk van die in de zeventiende eeuw. Terwijl laurier, kaneel en wijnruit relatief stabiel bleven, verdwenen andere populaire planten zoals munt grotendeels uit de recepten. De andere planten in de top tien van de zeventiende eeuw zijn procentueel sterk in populariteit gedaald (Figuur 3). Anderzijds zijn saffraan, nootmuskaat, dennenbomen, citroen, olijfboom en vlier allemaal met ongeveer 1% in populariteit gestegen in de achttiende eeuw. Engelwortel is zelfs een volledig nieuwe plant die niet voorkwam in de zeventiende eeuw. Deze plant werd vermeld in het recept voor een

¹⁰² CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

wondermiddel, “Vesperto Veritable”.¹⁰³ Om dit te maken moesten de consumenten de zaden van engelwortel mengen met korianderzaden (*Coriandrum sativum* L.), venkel, anijs (*Pimpinella anisum* L.), citroensap en -zeste en suiker. De auteurs gebruikten bovendien de wortels, stengels en zaden in verschillende combinaties met onder meer rozenwater, wijn en foelie (*Myristica fragrans* Houtt.) tegen de pest. Deze veranderingen in de populariteit van planten kunnen het gevolg zijn van lokale gezondheidsbehoeften die naast de prominentie van huidproblemen verschuiven naar infectieziekten en wondermiddelen alsook de opkomst van nieuwe ziekten of aandoeningen in de achttiende eeuw.¹⁰⁴

Figuur 3. Een vergelijking van het gebruik van de tien meest voorkomende medicinale planten in recepten uit de achttiende eeuw met hun toepassing in de zeventiende eeuw.

Een ander fundamenteel verschil met de zeventiende eeuw is de grotere aanwezigheid van uitheemse planten, die in de achttiende eeuw meer dan de helft van de tien meest gebruikte planten uitmaken (zie tabel 7). Laurier en de olijfboom kwamen beiden uit het Middellands Zeegebied en werden van daar geïmporteerd. Saffraan is een cultuurgewas uit Griekenland en heeft zich in de loop der jaren verspreid naar verschillende landen zoals Italië, Marokko en Spanje. De andere exoten moesten een iets langere weg afleggen om tot in de Zuidelijke Nederlanden te komen. Nootmuskaat is een specerij die zijn oorsprong vond in Maluku (Azië) en slechts in een handvol landen in Indochina is geïntroduceerd. Kaneel kende een gelijkaardige evolutie. Het is vanuit Sri Lanka gemigreerd naar een beperkt aantal landen in Indochina, India

¹⁰³ CGHAR, 100-101.

¹⁰⁴ CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*; [Excel-databank](#).

en enkele landen in Amerika en Afrika. De citroen is een unieke casus. Dit gewas is een kruising tussen *C. maxima* × *C. medica* × *C. Reticulata*, waarvan de oorsprong niet is gekend. Botanici van de Royal Botanic Garden in Kew konden het cultuurgewas echter traceren naar subtropische klimaten zoals in Spanje, India, Colombia en Gambia.¹⁰⁵ Aangezien deze plant niet van nature in België voorkwam, moest ze worden ingevoerd vanuit Spanje en Italië via de buitenlandse handel of eigen kennisnetwerken.¹⁰⁶ In tegenstelling tot deze uitheemse planten hadden de Zuid Nederlandse huishoudens gemakkelijker toegang tot de overige vier lokale beschikbare soorten die zij zelf konden kweken of in de vrije natuur konden vinden. Wijnruit en engelwortel zijn geïntroduceerde soorten uit de Balkanregio en Noord-Europa die in Zuid-Nederlandse tuinen werden gekweekt. De gewone vlier en dennenbomen zijn inheemse soorten. Deze toename in het gebruik van uitheemse planten kan mogelijk worden toegeschreven aan een grotere toegang tot en acceptatie van deze ingrediënten, evenals aan een verbeterde kennis over hun toepassing. De oorsprong van veelgebruikte planten zoals saffraan, nootmuskaat en citroen ligt in gebieden als Azië en het Middellands Zeegebied wat een directe indicatie is van de invloed van internationale handel.¹⁰⁷

Daarnaast zijn de toepassingen en het gebruik van bepaalde planten geëvolueerd. Opvallend is dat het gebruik van dennenbomen en olijfbom volledig verandert. In de zeventiende eeuw werden voornamelijk de vruchten, het hout of de bladeren van de planten gebruikt, terwijl dit in de achttiende eeuw volledig is verschoven naar dennenhars en olijfolie. Bovendien zijn de toepassingen van olijfolie in de loop der jaren veranderd. In de zeventiende eeuw werd olijfolie voornamelijk gebruikt voor de behandeling van leveraandoeningen, koorts en de pest. In de achttiende eeuw daarentegen vond olijfolie toepassing in genezende zalven voor de behandeling van snij- en brandwonden, ischias en keelontstekingen. Dennenhars werd voornamelijk gebruikt voor dermatologische aandoeningen zoals wonden, zweren en huiduitslag. Gecombineerd met olijfolie, pure was en kamfer kon men hier een zalf mee maken die vrijwel alle aandoeningen genas. Aangezien deze remedie exotische of moeilijk te verkrijgen ingrediënten bevatte, was ze eerder aan de prijzige kant. De auteur bood bijgevolg een variant aan voor armere mensen die de dure ingrediënten verving door terpentijn (*Pistacia terebinthus* L.) en gele was. Deze producten waren van mindere kwaliteit, waardoor ze goedkoper waren en de remedie bijgevolg betaalbaarder. Dit geeft aan dat niet iedereen beschikte over dezelfde financiële middelen waardoor er een nog ontstond voor betaalbaardere remedies. Op deze manier werd medische hulp toegankelijker voor bredere lagen van de samenleving.¹⁰⁸

In de achttiende eeuw kende de toepassing van vlier een beperktere uitbreiding tegenover de zeventiende eeuw dan citroen en saffraan. In de zeventiende eeuw werd er voor citroen alleen een algemene vermelding gemaakt van gezondheidsvoordelen, terwijl in de achttiende eeuw

¹⁰⁵ Royal Botanic Gardens, Kew, 'Citrus × limon (L.) Osbeck', *Plants of the World Online*, geraadpleegd 15 mei 2025, <https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:60454758-2>.

¹⁰⁶ Dodoens, *Cruydt-boeck Remberti Dodonæi*, 1238.

¹⁰⁷ CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; Royal Botanic Gardens, Kew.

¹⁰⁸ CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

specifieke remedies werden genoemd voor aandoeningen zoals maagproblemen, reuma en kortademigheid. Om gastro-intestinale aandoeningen te genezen was het sap of de schil van een citroen bovendien ideaal. Saffraan werd in de achttiende eeuw gebruikt als wondermiddel en kon daardoor een breed scala aan aandoeningen behandelen (zie Tabel 7). Een van deze recepten genaamd “Elixir de santé” bestond, naast saffraan uit tien andere planten zoals senna (*Senna alexandrina* Mill.), koriander en rabarber (*Rheum rhabarbarum* L.).¹⁰⁹ Vlierbloemen en -scheuten hadden ontstekingsremmende kwaliteiten terwijl de bladeren uitstekend werkzaam waren tegen de pest. Deze voorbeelden tonen aan dat verschillende plantendelen andere toepassingen kenden doorheen de jaren.¹¹⁰

De drie planten laurier, wijnruit en kaneel werden in gelijke mate genoemd in recepten uit de zeventiende en achttiende eeuw. Dit betekende niet dat ze voor dezelfde aandoeningen werden gebruikt. De planten behielden slechts enkele van hun zeventiende-eeuwse toepassingen. Laurier bleef gebruikt worden bij de pest en jicht, wijnruit bij maagklachten en koorts en kaneel bij ischias en rodeloop. Bovendien kregen deze planten in de achttiende eeuw enkele nieuwe toepassingen. De bladeren van laurier hadden een uitstekend werking tegen astma, de pest en reuma. Voor de behandeling van spierpijn en haarwormen raadden de auteurs laurierolie aan, terwijl de bessen nuttig waren bij ernstige huiduitslag. Wijnruit maakte eveneens deel uit van verschillende remedies tegen de pest. Een voorbeeld hiervan is een vreemd, maar uitstekend recept dat werd bereid met zes andere ingrediënten waaronder lange peper, nootmuskaat en engelwortelwater. Verder hielp deze plant ook tegen maagpijn en worminfecties. Kaneel vormde samen met citroen een van de veertien ingrediënten van “Eau de cologne”, een water dat zowel kon dienen tegen jicht als ter versterking van de maag en als oogwater. Enkele andere planten die hierin voorkwamen waren rozemarijn, lavendel (*Lavandula angustifolia* Mill.) en marjolein (*Origanum majorana* L.).¹¹¹ Daarnaast bleek kaneel nuttig om de algemene gezondheid te handhaven en constipatie te verhelpen. De pijnlijke aandoening, rodeloop, waarbij bloed verschijnt in de stoelgang, kon worden verholpen door dit specerij te combineren met nootmuskaat, brood, rode wijn en suiker. Nootmuskaat was bovendien geschikt om diverse gastro-intestinale aandoeningen, zoals een zwakke maag en tandpijn te verhelpen.¹¹²

De analyse van de achttiende-eeuwse ingrediënten toont niet alleen de verschuivingen in het gebruik van specifieke planten aan, maar ook de invloed van handel en culturele uitwisseling op de botanische kennis. De toenemende variëteit aan gebruikte planten weerspiegelt de veranderingen in de geneeskunde en het bredere scala aan aandoeningen dat men zocht te behandelen. Voor een gedetailleerd overzicht van plantendelen en hun bijbehorende aandoeningen, zie de bijgevoegde Tabel 7.

¹⁰⁹ CGHAR, 110-11.

¹¹⁰ CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

¹¹¹ CGHAR, 102.

¹¹² CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

Planten 18 ^{de} eeuw	Gebruik	Geografisch Voorkomen
Laurier (<i>Laurus nobilis</i> L.) - 17/ 605 (2,8%)* - 17 ^{de} eeuw: 13/585	Aandoening: Astma, maandstonden doen stoppen, pest, jicht, huiduitslag, pijn in de lenden, pijn, haarworm en reuma Plantdelen: Bladeren, vrucht	Nooit geïntroduceerd in België (Middellands Zeegebied)
Saffraan (<i>Crocus sativus</i> L.) - 17/ 605 (2,8%) - 17 ^{de} eeuw 4/821	Aandoening: Voor een goede gezondheid, hoest, hartverwarmend middel, tegen bittere en zwarte humeuren en alle soorten ongelukken, geneest brandende urine melancholie, kortademigheid, koliek, indigestie, hoofdpijn en braken, mooie huid, hypochondrie, melancholie, scheurbuik, koorts, ischias, koude humeuren, winterhanden en -voeten, blessures en wonden, maandstonden doen stoppen, pest, pokken en purgeren, vitaliseren, maag reinigen, zenuwtrillingen, reuma (pijn), jicht (pijn), migraine, wormen, koliek, hypoplasie, indigestie, misselijkheid, tandpijn, vergiftiging, immuunsysteem ondersteunen en wondermiddel Plantdelen: Stamper	Nooit geïntroduceerd in België (Afkomstig uit Griekenland en geïntroduceerd in 8 andere landen)
Engelwortel (<i>Angelica archangelica</i> L.) - 16/605 (2,6%) - 17 ^{de} eeuw: niet gebruikt	Aandoening: Geneest maagpijn, indigestie, braken, koliek, verstopping, steken in de zij en borst, nierpijn, moeite met urineren, gruis (graveel), onderdrukking van de milt en walging, hersenzwelling, reuma, kortademigheid, pest, eetlust, slapeloosheid, moest wormen bij kinderen doden, ziekte en fijt Plantdelen: Wortel, stengel, zaden	Geïntroduceerd in België (Groenland, delen van Europa tot West-Siberië)
Wijnruit (<i>Ruta graveolens</i> L.) - 16/605 (2,6%) - 17 ^{de} eeuw: 16/585	Aandoening: Hondsdolheid, pest, maagpijn, maandstonden doen stoppen, koorts en wormen Plantdelen: Bladeren, knop	Geïntroduceerd in België (Albanië, Bulgarije, Krym, Turkije (Europa) en Joegoslavië)
Dennenhars (Dennenboom, <i>Pinus</i> L.) - 14/605 (2,3%) - 17 ^{de} eeuw: 4/585 (geen hars)	Aandoening: Zweren op geslachtsdelen, bevriezing, 'le mal St Hernel, wonden en snijwonden, allesgenezer, reuma, winterhanden en -voeten, blessures en wonden, huiduitslag, brandwonden Plantdelen: hars	Inheemse soort
Citroen (<i>Citrus x limon</i> (L.) Osbeck) - 13/605 (2,1%) - 17 ^{de} eeuw: 2/585	Aandoening: Geneest maagpijn, indigestie, braken, koliek, verstopping, steken in de zij en borst, nierpijn, moeite met urineren, gruis (graveel), onderdrukking van de milt en walging, hersenzwelling, reuma, slapeloosheid, kortademigheid en moet wormen bij kinderen doden, ontsteking long- en borstvliezen, puisten, maandstonden doen stoppen en longontsteking Plantdelen: Schil, schijfjes, vrucht, zeste, sap	Kruising die niet werd geïntroduceerd in België
Olijfbom (<i>Olea europaea</i> L.) - 12/605 (1,9%) - 17 ^{de} eeuw: 5/585 (geen olie)	Aandoeningen: Wonden en snijwonden, schurft, verstuikingen, 'le mal St. Hernel, brandwonden, steekwonden, alles genezende zalf, keelpijn, keelontsteking, bonzende wonden, ischias, winterhanden en -voeten, blessures en huiduitslag Plantdelen: Olie uit de vruchten	Nooit geïntroduceerd in België (Middellands Zeegebied)
Vlier (<i>Sambucus nigra</i> L.) - 12/605 (1,9%) - 17 ^{de} eeuw: 5/585	Aandoeningen: Vlekken op het gezicht, koorts, pest, wormen, buikpijn, zweren en andere gezwellen, ontsteking borstvlies en huiduitslag, algemene ziekte Plantdelen: Zaden, bladeren, scheuten, wortel	Inheemse soort (Azoren, Europa tot W. Iran)
Kaneel (<i>Cinnamomum verum</i> J.Presl.) - 11/605 (1,8%) - 17 ^{de} eeuw: 8/585	Aandoening: Versterken van de maag, ogen reinigen, jicht, reuma, ischias en koude humeuren, rodeloop, pest, om de achteruitgang van de gezondheid tegen te gaan, huidgezondheid, constipatie en algemene ziekte Plantdelen: Binnenbast	Nooit geïntroduceerd in België (uit Sri Lanka)
Nootmuskaat (<i>Myristica fragrans</i> Houtt.) - 11/605 (1,8%) - 17 ^{de} eeuw: 6/585	Aandoeningen: Pest, achteruitgang, koorts, rodeloop, zwakke maag en tandpijn Plantdelen: Noten	Nooit geïntroduceerd in België (Maluku)

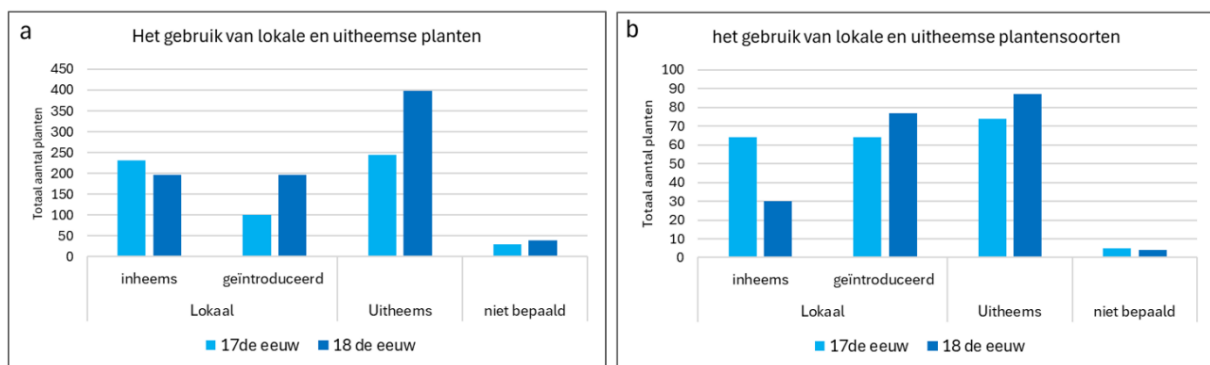
Tabel 7. 18de-eeuwse medicinale en huishoudboeken: De top tien meest gebruikte planten, hun aantallen, hun gebruik, hun afkomst en voorkomen in de 17de eeuw. *De percentages zijn hier uitgerekend op 605 ingrediënten doordat ik bepaalde remedies buiten beschouwing heb gelaten waarin 225 ingrediënten voorkwamen.

6.1.1.3 Algemene trends en evolutie van medicinale ingrediënten en recepten

6.1.1.3.1 De historische evolutie van plantaardige ingrediënten in medicinale recepten

Uit het voorgaande deel blijkt dat er in de achttiende eeuw een aanzienlijke toename was van het aantal gebruikte ingrediënten en de diversiteit aan beschikbare plantensoorten. In dit deel zal ik deze conclusies en bevindingen, gebaseerd op de tien meest gebruikte planten, uitgebreider onderzoeken door oog te hebben voor alle gebruikte planten, plantenderivaten zoals alcoholische dranken en harsen, dierlijke producten en chemische stoffen. Daarnaast zal ik de bredere trends binnen de geografische origine van de planten bespreken, alsook de veranderingen in de recepten en aandoeningen behandelen.

Zoals hierboven reeds vermeld, is er in de achttiende eeuw een rijker aanbod aan verschillende plantensoorten. In deze eeuw is het aantal gebruikte planten gestegen van 603 naar 830 en de plantendiversiteit is toegenomen van 173 naar 221. Hoewel aantal inheemse planten gebruikt in medicinale recepten is gedaald van 231 naar 197, is het totaal aantal aan lokaal beschikbare planten is door de toename aan geïntroduceerde planten gestegen van 100 naar 196 plantaardige ingrediënten. De grotere variëteit aan lokale planten in de achttiende eeuw blijkt ook uit de 221 verschillende plantensoorten die voorkwamen in de achttiende-eeuwse recepten waarvan 59% lokaal waren (Figuur 4a) terwijl de zeventiende-eeuwse recepten 173 plantensoorten bevatten waarvan slechts 54% lokale soorten waren (Figuur 4b). In totaal is het aandeel lokaal beschikbare planten en derivaten, afkomstig van een specifieke plant, in de achttiende eeuw met 5% gedaald, terwijl de diversiteit met 5,8% is gestegen. Deze stijging kan wijzen op een groeiende interesse voor lokale medicinale planten. Dit suggereert dat niet alleen botanici maar ook het grote publiek in de achttiende eeuw meer waarde begon te hechten aan het behoud en de toepassing van inheemse flora als medicinale planten.¹¹³

Figuur 4: Het gebruik van lokale en uitheemse planten in huishoudboeken. Verandering in het gebruik van lokale en uitheemse (a) planten en (b) soorten in medicinale recepten tussen de zeventiende en achttiende eeuw.

¹¹³ Van Asselt, *Medecyn-boek.*; Oudaert, *Receuil des receptes.*; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck.*; Cooper, *Inventing the indigenous.*; [Excel-databank](#).

Een van de meest ingrijpende veranderingen in de achttiende eeuw was de groeiende opname van buitenlandse plantensoorten in medicinale recepten. Dit geeft blijk van een geografische verschuiving die leidde tot veranderingen in handel en cultuur. De grootste stijging is echter te merken bij de hoeveelheid en diversiteit aan uitheemse planten die in de achttiende eeuw werden gebruikt in medicinale recepten (Figuur 4a). Een gelijkaardige trend is ook zichtbaar in een stijgend aantal uitheemse soorten (Figuur 4b). In de zeventiende eeuw telde het aandeel uitheemse planten nog 40% met 74 verschillende soorten en in de achttiende eeuw steeg dit naar bijna 50% en 87 verschillende soorten. Hierbinnen hebben gember (*Zingiber officinale* Roscoe.), mastiekboom (*Pistacia lentiscus* L.) en dan vooral de hars die van deze boom afkomstig is, anijs, kruidnagel, nootmuskaat en saffraan het meeste aan populariteit gewonnen. Met uitzondering van de Midden-Oosterse anijs en de mediterrane mastiekboom en saffraan zijn al deze planten afkomstig van het Aziatische continent. Daarenboven zijn deze drie Aziatische planten extreem beperkt geïntroduceerd in andere regio's binnen of buiten Azië. Deze evolutie is mogelijk een reële representatie van de machtsverschuiving die plaatsvond in de Zuidelijke Nederlanden. Door de overname van de Oostenrijkse tak van de Habsburgers verloren de Zuidelijke Nederlanden hun toegang tot het Amerikaanse continent. Ze gingen bijgevolg op zoek naar nieuwe handelspartners en lieten hun oog vallen op het oosten met de oprichting van de Oostendse Compagnie als gevolg. Toch zijn er enkele exotische soorten verloren gaan. Planten zoals Indisch blauw (*Indigofera suffruticosa* Mill.), *Hypericum coris* L., *Viburnum tinus* L., *Valeriana celtica* L. en mirte (*Myrtus communis* L.) die in de zeventiende eeuw maar eenmalig gebruikt werden, kwamen niet opnieuw voor in de achttiende eeuw. Deze vaststellingen geven de indruk dat uitheemse soorten in de achttiende eeuw toegankelijker waren voor bredere lagen van de bevolking en bijgevolg meer ingeburgerd waren in het dagelijkse leven.¹¹⁴

Daarenboven was er in de achttiende eeuw een verschuiving in het gebruik van planten vergeleken met de zeventiende eeuw. Er waren die verdwenen en planten die aan populariteit wonnen. Enkele planten zoals munt, brandnetel, rozen, maretak (*Viscum album* L.), aster (*Aster* L.) en ijzerhard (*Verbena officinalis* L.) Griekse alant en salie (*Salvia officinalis* L.) hadden de populariteit verloren die ze genoten gedurende de zeventiende eeuw. In de achttiende eeuw kwam enkel de vermelding weegbree (*Plantago* L.) voor en viel de specificatie tussen de grote weegbree (*Plantago major* subsp. *major*) of smalle weegbree (*Plantago lanceolata* L.) uit de zeventiende eeuw weg. Daarenboven werd deze plant slecht tweemaal gebruikt, een keer in een recept voor de ogen en een keer in een drankje om ziekte te voorkomen. Een soort van het genus *Plantago* L. die zijn intrede deed in de achttiende eeuw, is de hertschoornweegbree (*Plantago coronopus* L.). Deze plant werd uitsluitend gebruikt als ontstekingsremmer bij respiratoire aandoeningen. Daarnaast zijn er planten die gedurende de achttiende eeuw aan populariteit hebben gewonnen. Er was een opmerkelijke toename in toepassing van planten,

¹¹⁴ Van Asselt, *Medecyn-boek.*; Oudaert, *Receuil des receptes.*; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck.*; [Excel-databank.](#); Royal Botanic Garden, Kew.

zoals jeneverbess (*Juniperus communis* L.), goudsbloem en gezegende distel (*Centaurea benedicta* (L.) L.).¹¹⁵

De toename in plantendiversiteit tijdens de achttiende eeuw kan duiden op een verrijking van de kennis en toepassing van kruiden in de geneeskunde wat mogelijk een gevolg was van een evolutie in handelsroutes en culturele uitwisselingen. Deze toename in diversiteit zorgde voor de introductie van nieuwe planten, zoals de hertschoornweegbree. De meeste van deze nieuwkomers kwamen gemiddeld tussen de één tot drie keer voor in de medicinale recepten. De achttiende-eeuwse huishoudens waren duidelijk iets sceptischer ten opzichte van deze relatief onbekende planten waardoor ze minder frequent voorkwamen. Deze terughoudendheid van achttiende-eeuwse huishoudens ten opzichte van onbekende planten kan wijzen op een combinatie van traditionele opvattingen en een voorzichtigheid om nieuwe en onbekende ingrediënten te omarmen. Deze terughoudendheid was niet te merken bij de intrede van de engelwortel die ik hierboven uitvoerig besproken heb. Deze plant werd in zestien remedies, drie waters, een olie en twee ongeïdentificeerde recepten gebruikt. Engelwortel was niet de enige plant die afweek van de algemene tendens. Lavas (*Levisticum officinale* W.D.J.Koch), een geïntroduceerde plant uit Afghanistan en Irak kwam in totaal zes keer voor om aandoeningen zoals de pest, pleuritis en pijnen te genezen. De volledige lijst van verloren en bijgekomen planten is terug te vinden in Tabel 8 hieronder.¹¹⁶

Planten verdwenen in de 18 ^{de} eeuw	Planten bijgekomen in de 18 ^{de} eeuw
(Berg)steentijm	Abrikoos
Aardbeien (water)	Aloë vera
Adderwortel	Amandel (zoete)
Adelaarshout	Ambrettezaad
Affodil	Barbarakruid
Aloë succotrina	Barnsteen
Andijvie	Basilicum
Andoorn	Benzoëhars
Aster	Bergamot
Berk	Bernagie
Bertram	Bilzekruid
Bijvoet	Blauwe fenegriek
Bitterzoet	Blauwe knoop
<i>Cistus ladanifer</i>	Boerenwormkruid
Citroenverbena	Bonenkruid
<i>Commiphora myrrha</i>	Brem
Cypergras	Cachou
Dadel	Cederboom
Druifkruid (wit)	Citroengele honingklaver
Duivenkervel	Citroenkruid
Duizendguldenkruid	Citroenmelisse
Franse lavendel	Citronella
Gekapperde kalfsvoet	Cremon
Gom (Arabishe)	Diapalma
Gom (jenever- of cederboom)	Digestiefdrank

¹¹⁵ Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des recettes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

¹¹⁶ Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des recettes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

Planten verdwenen in de 18 ^{de} eeuw	Planten bijgekomen in de 18 ^{de} eeuw
Gom (Prunus)	Dille
Groot warkruid	Drieblad
Grote weegbree	Duivelsdrek
Guichelheil	Eenbes
Heemst (suiker)	Engelwortel
Heggenwikke	Fenegriek
Honingmeel	Foelie
Hopmarjolein	Fustet
Hostie	Galbanum
Hout	Galega
<i>Hypericum coris</i>	Gele peen
Iep	Gentiaan
<i>Indigofera suffruticosa</i>	Glaskruid
Kaasjeskruid (witte)	Grote Hoefblad
Kikkerbeet	Guldenroede
Kokerboom	Haver
Komkommer	Hazelnoot
Koude zaden	Hennep
Krokus	Herfsttijloos
Laurier (olie)	Holwotel
Lavendel (water)	Hop
Maarts viooltje	Huislook
Manna	Hulst
Maretak	Indische goudenregen
Mastiekboom	Iris
Mirte	Jujube
Mispel	Kardoen
Munt	Katoen
Noten	Kersen
Olibanum	Kerspruim
Paradijskorrel	Kleefkruid
Parasolden	Kleine bevernel
Peterselie (water)	Klit
Polei	Klokje
Pompoen	Knolraap
Postelein	Knopig helmkruid
Prei	Knotwilg
Rodekool	Koffie
Rozen (rood)	Koninginnekruid
Sabijnse jeneverbes	Koningskaars
Saffloer	Koningsvaren
Sandelhout	Koolzaad
Schubvaren	Koren
Sla	Korenbloem
Smalle weegbree	Lavas
Smeerwortel	Lindeboom
Steenbreek	Maagdenpalm
Stekelige muizendoorn	Malrove
Tamarinde	Malvasia
Tourmentine	Mandragora
Tragantgom	Mannentrouw
Tuinbertram	Meiklokje
Ui (wit)	Moederkruid
Venkel	Moerasgamander
Venushaar	Mos van eikenbomen

Planten verdwenen in de 18 ^{de} eeuw	Planten bijgekomen in de 18 ^{de} eeuw
Verbena	Mos van wilgboom
Vesper	Muur
<i>Viburnum tinus</i>	Oranjebloesem
Vijfvingerkruid	Perubalsem
Vijgen	Pimpernel
Violier (wit)	Pistachenoten
Viooltje	Pokhout
Viooltje (geel)	Populier
Viooltje (wit)	Princess aardappel
Vogelkers	Sarsaparilla
Waterkers	Sassafras
Waterkers (wit)	Schout-bij-nacht
Wierook (wit)	Selderij
Wilg	<i>Siliphium</i>
Zeevenkel	Sint-Janskruid
Zonnedauw	Snijbiet
	Spinaziezuring
	Staartpeper
	Steranijs
	Stokroos (rood)
	Storax
	Tabaksplant
	Theeplant
	Tijm
	Tolubalsem
	Tongvaren
	Tormentil
	Valeriane
	Vanille
	Veldhondstong
	Venkel
	Vijgen
	Vingerhoedskruid
	Vogelmuur
	Watermeloen
	Wilde averuit
	Wilde peen
	Witte boomolie
	Witte honing
	Witte Jalap
	Witte nieswortel
	Wrangwortel
	Zoete venkel
	Zurkel
	Zwarte bes
	Zwarte Komijn

Tabel 8. Verdwenen en bijgekomen planten tussen de 17de en de 18de eeuw, gebaseerd op de vier huishoudboeken: *Medecyn-boek*, *Receuil des receptes*, *Kleijne huijs appoteeck* en *CGHAR*.

Uit de onderzochte medicinale recepten zijn enkele opmerkelijke conclusies te trekken. Ten eerste werden veel plantennamen niet gespecificeerd tot een enkele soort. De auteurs verwezen waarschijnlijk naar planten die in de volksmond bekend stonden met deze namen, maar vandaag de dag als plantenfamilies of -geslachten gekend zijn. In de meeste gevallen heb ik met behulp van Dodoens' kruidenboek de gemene vorm weten te achterhalen. Bij de meeste boomsoorten was dit niet altijd mogelijk waardoor deze slechts met hun genus geïdentificeerd konden worden. Ten tweede werden gedurende de zeventiende eeuw vooral het hout of de bladeren van boomsoorten gebruikt. In de achttiende eeuw was er echter een duidelijke verschuiving naar een toenemende populariteit van boomharsen zoals storax (*Styrax officinalis* L.) en benzoëhars (*Styrax benzoin* Dryand.) die steeds vaker in recepten voorkwamen. De meest gebruikte harsen werden gewonnen uit de dennenbomen stond bekend als 'espiglaire', 'resine' en 'spiegelharst'. Door verhitting kon het product teer of pek worden verkregen wat een cruciale rol speelde bij de vervaardiging van zalven en pleisters voor de behandeling van reuma en botbreuken in de zeventiende en achttiende eeuw. De nieuwe harsen genaamd perubalsem (*Myroxylon balsamum* (L.) Harms) en tolubalsem (*Myroxylon balsamum* (L.) Harms var. *balsamum*) kwamen voor in recepten tegen de pest en oogirritatie of ontsteking en worden vandaag de dag nog steeds gebruikt bij verschillende dermatologische aandoeningen.¹¹⁷ Over het algemeen kwamen harsen vijftientig keer meer voor in de achttiende eeuw dan in de zeventiende eeuw en is Arabische gom (*Vachellia nilotica* (L.) P.J.H.Hurter & Mabb) de enige hars die verloren gegaan is.¹¹⁸

6.1.1.3.2 Een onderzoek naar medicinale planten en plantidentificatie in de zeventiende en achttiende eeuw

Tijdens mijn onderzoek zijn enkele onverwachte medicinale planten, zoals komkommer en watermeloen (*Citrullus lanatus* (Thunb.) Matsum. & Nakai) naar boven gekomen die inzichten bieden in de geneeskundige praktijken van de zeventiende en achttiende eeuw. In de zeventiende eeuw werd komkommer gecombineerd met andere ingrediënten zoals honing of rozenwater om water te maken voor het gezicht en littekens te genezen. Samen met de bladeren van absintalsem konden de wortels bovendien iemand van hoofdpijn verlossen. In de achttiende eeuw verschijnt de watermeloen als een effectief middel tegen nierstenen. Het werd gebruikt in een recept dat vijftien ingrediënten omvatte, waarvan twee derde uitheems waren. Deze mogelijke combinaties waaronder deze met rabarber en jeneverbessen, accentueren de veelzijdigheid en internationale invloeden in de medicinale praktijk van die tijd en wijst op een uitwisseling van kennis over plantengeneeskunde.¹¹⁹

Naast deze opmerkelijke planten roept de identificatie van bepaalde soorten enkele vragen op. Een eerste voorbeeld is de verwarring rondom mechoacan (*Ipomoea jalapa* (L.) Pursh.) en jalap

¹¹⁷ UZ Leuven, 'Contactallergie voor perubalsem', 23 april 2024, <https://www.uzleuven.be/nl/contactallergie/perubalsem>, geraadpleegd op 13/05/2025.

¹¹⁸ Van Asselt, *Medecyn-boek*; Oudaert, *Receuil des receptes*; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*; [Excel-databank](#).

¹¹⁹ Van Asselt, *Medecyn-boek*; Oudaert, *Receuil des receptes*; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*; [Excel-databank](#).

(*Ipomoea purga* (Wender.) Hayne), die in zeventiende- en achttiende-eeuwse bronnen als verschillende plantensoorten worden vermeld. Deze verwarring illustreert de complexiteit van plantidentificatie in historische contexten wat kan leiden tot bredere vragen over botanische nomenclatuur en de precisie van historische teksten. Historische bronnen wijzen erop dat mechoacan een witte purgeerwortel was, terwijl jalap wordt omschreven als een zwarte purgeerwortel die door zijn goedkopere prijs waarschijnlijk als minder effectief werd geacht en geassocieerd werd met chemische stoffen uit verschillende purgeermiddelen.¹²⁰ Mechoacan is vernoemd naar de gelijknamige regio in Nieuw Spanje waar de plant het meeste voorkwam en had ook volgens Dodoen's zijn beschrijving een wortel die wit was vanbinnen.¹²¹ Over jalap staat er niks vermeld in Dodoens' kruidenboek. De naam jalap kan echter wijzen op verschillende plantensoorten die de chemische stof jalap produceren of de wortel van de *Ipomoea purga* (Wender.) Hayne.¹²² Vandaag de dag is de naam jalap dan ook eerder gekoppeld aan de chemische stof die uit de wortels van bepaalde planten wordt gehaald dan aan een specifieke plant zelf. De wetenschappelijke benaming voor de twee planten heb ik uiteindelijk gehaald de publicatie van Rotelli waarin ze Italiaanse farmacopeeën bestudeert en de twee planten duidelijk ziet als verschillende soorten. Deze casus bevestigt de complexiteit van het identificeren van plantensoorten in die tijd alsook vandaag de dag en toont aan waarom bepaalde planten gedurende mijn analyse ongeïdentificeerd zijn gebleven.¹²³

De POWO-databank bevestigt deze bevinding en voegt een extra dimensie toe. Hieruit blijkt dat *Convolvulus mechoacan* Vitman een synoniem is voor de officieel erkende wetenschappelijke naam *Ipomoea jalapa* (L.) Pursh.¹²⁴ Beide planten delen het eerste deel van hun wetenschappelijke naam, dat bestaat uit de geslachtsnaam en soortaanduiding.¹²⁵ Daarenboven heeft mechoacam de naam *jalapa* als soortaanduiding gekregen, wat verwijst naar het Spaanse woord voor jalap. Deze laatste heeft de soortaanduiding *purgea*, die eerder is vernoemd naar zijn functie als purgeermiddel. Het is duidelijk dat de identificatie van planten, evenals hun echte naam en afkomst, een grote uitdaging was in de zeventiende en achttiende eeuw en dit is vandaag nog steeds zo.¹²⁶ De auteurs verwijzen naar zeer gelijkaardige planten met vergelijkbare eigenschappen en dezelfde wetenschappelijk naam, wat tot verwarring kan leiden bij veel hedendaagse auteurs.

¹²⁰ 'Wortelen. Radices,' *Pharmacopoea Amstelredamensis. of d'Amsterdammer Apotheek*, 1686, https://www.dbnl.org/tekst/_pha001phar03_01/_pha001phar03_01_0002.php#2, geraadpleegd op 15/05/2025.; *Ordonnantie Van Heer Ende Weth. Der Stadt Gendt Op Den Taux Der Droguen Ende Medicamenten Raekende De Pharmacie Van De Apothecarissen Der Gemelde Stadt* (Gendt: J. Meyer, 1787), 29.

¹²¹ Dodoens, *Crvydt-boeck Remberti Dodonæi*, 651.

¹²² Merriam-Webster, 'Jalap,' *Merriam-Webster.com Dictionary*, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/jalap>, geraadpleegd op 15/05/2025.

¹²³ Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century),' 850.; Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des recettes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

¹²⁴ Royal Botanic Gardens, Kew, 'Ipomoea jalapa (L.) Pursh,' *Plants of the World Online*, <https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:1173859-2>, geraadpleegd op 15 mei 2025.

¹²⁵ VLIZ (Vlaams Instituut voor de Zee), 'Call me by your name: hoe levensvormen aan hun naam komen', 28 juni 2021, <https://www.vliz.be/testerep/nl/2021-06-taxonomie#:~:text=Volgens%20het%20systeem%20van%20Linnaeus,wel%20het%20soort%20Depitheton%20genoemd.>

¹²⁶ Schiebinger en Swan, *Colonial Botany*.

Een tweede voorbeeld is manna, dat mogelijk van plantaardige oorsprong is of een product kan zijn dat insecten produceren en vervolgens op planten achterlaten. In de zeventiende eeuw komen er twaalf recepten voor die gebruik maken van manna of heilig brood.¹²⁷ Uit het onderzoek naar de oorsprong van manna kunnen enkele belangrijke conclusies worden getrokken. De afkomst van dit ingrediënt is een mysterie, zelfs voor contemporaine botanici zoals Dodoens. Er bestaan drie gangbare theorieën over zijn oorsprong, die al sinds de zeventiende eeuw in de literatuur te vinden zijn. De eerste mogelijkheid is dat manna een synoniem is voor honingdauw, de plakkerige, witte laag die schild- en bladluizen deponeren op bladeren van diverse planten. In de zeventiende eeuw was dit een voedzaam en heilzaam product dat overal ter wereld te vinden was maar degene met de hoogste kwaliteit was afkomstig uit Calabrië. Een tweede hypothese is dat manna verwijst naar kleine stukjes wierook, die geproduceerd worden door een wierookboom (*Boswellia sacra* Flück.). Deze hars werd gewaardeerd om zijn aromatische en medicinale toepassingen. De laatste mogelijkheid is Israëlitische manna, ook wel Manna Israëlitica genoemd, dat beschouwd werd als het authentieke manna. Wanneer deze niet beschikbaar was, kon manna van de mastiekboom uit Venetië of Genua als vervanging dienen zonder aan kwaliteit te moeten inboeten. Dit roept de vraag op of manna in het verleden eigenlijk een specifiek product was of dat het veeleer een verzameling verschillende producten betrof, die onder de noemer manna werden verhandeld, met variaties in kwaliteit. Dit zou er ook op kunnen wijzen dat manna een breed scala aan producten vertegenwoordigde, met diverse oorsprongen en toepassingen, wat de variabiliteit en connecties in de geneeskunde tijdens deze periode benadrukt.¹²⁸

6.1.1.3.3 De geografische ontwikkeling en evolutie van medicinale planten in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw

Bovenstaande delen insinueerden reeds dat medicinale planten een diverse geografische oorsprong hadden. Daarbij waren de meeste afkomstig waren uit Azië, gevolgd door Europa, Afrika en Amerika, wat duidt op een internationaal kennis- en handelsnetwerk dat door de eeuwen heen is gegroeid. In dit deel zal ik de geografische afkomst van alle gebruikte planten traceren en analyseren om te bepalen of deze bevindingen bevestigd kunnen worden. Zoals eerder vermeld, heb ik hiervoor de POWO-databank gebruikt, waarin de nodige gegevens per erkende plantennaam te vinden zijn. Vervolgens heb ik deze informatie afgetoetst aan de plaatsbeschrijving uit Dodoens' kruidenboek om na te gaan welke geïntroduceerde en uitheemse planten werden gekweekt in tuinen en welke werden geïmporteerd. Hieruit is gebleken dat planten konden voorkomen in Oceanië maar dat geen enkele plant van daaruit werd geïmporteerd. Om de analyse overzichtelijk te houden, heb ik ervoor gekozen om dit continent buiten beschouwing te laten en de geografische oorsprongen onder te verdelen naargelang hun voorkomen in België en dus de Zuidelijke Nederlanden, zoals weergegeven in

¹²⁷ *Geneeskundige formules en recepten.*, 17de-18de eeuw.

¹²⁸ Van Asselt, *Medecyn-boek.*; Oudaert, *Receuil des receptes.*; Dodoens, *Crydyt-boeck Remberti Dodonæi*, 1382.; [Excel-databank.](#)

Figuur 5 en Tabel 9. Belangrijk bij de interpretatie van deze gegevens is dat planten over het algemeen afkomstig zijn van verschillende landen en ook voorkomen in meerdere continenten. Het gevolg hiervan is dat de cijfers per continent groter zijn dan het totaal aantal opties aan geografische locaties dat vermeld staat in de eerste kolom van Tabel 9.¹²⁹

De meeste zeventiende- en achttiende-eeuwse planten kwamen uit Azië maar naar de achttiende eeuw toe wonnen Europese, Aziatische en Amerikaanse planten gestaag aan populariteit. Hier tegenover is er een aanzienlijke daling waarneembaar van het aantal planten afkomstig uit Afrika. Figuur 5 laat zien dat inheemse plantensoorten eveneens in andere werelddelen konden voorkomen waaruit kan worden afgeleid dat inheemse planten niet beperkt waren tot hun oorsprongsregio maar zich konden verspreiden over verschillende continenten, mits de klimatologische omstandigheden vergelijkbaar waren. Voor inheemse planten die van nature voorkomen in de Zuidelijke Nederlanden voorkomen, wil dit zeggen dat deze evenzeer konden voorkomen in andere landen op het noordelijk halfrond met gematigde klimaten of gebergten en verklaart dit de aanwezigheid van bepaalde plantensoorten in Azië, Noord-Afrika en Noord-Amerika.¹³⁰

Tabel 9 en Figuur 5 tonen eveneens aan dat er ook inheemse planten voorkwamen in warmere, tropische klimaten. De aanwezigheid van inheemse soorten zoals koningsvaren, zilverschoon en brandnetel in gebieden zoals Zuidelijk Afrika, Mexico en Zuid-Amerika suggereert dat planten zich konden aanpassen aan verschillende ecologische niches, wat hun verspreiding en acclimatisatiemogelijkheden bevorderden. Het feit dat de planten van nature voorkwamen in de Zuidelijke Nederlanden, betekende echter niet dat ze nooit geïmporteerd werden. De casus van manna die ik hierboven heb besproken, toont aan dat de import van lokale ingrediënten afhankelijk kon zijn van de toegeschreven kwaliteit van de planten en bijproducten. De toename aan inheemse planten bevestigt wel dat er een herwaardering is ontstaan voor de lokale flora en hun medicinale eigenschappen.¹³¹

Binnen de categorie van geïntroduceerde soorten is er een opvallende stijging waar te nemen voor vrijwel alle continenten wat een reflectie is van de toename in plantendiversiteit die ik eerder al vaststelde. Door acclimatisatieacties en de aanwezigheid van deze planten in tuinen, steeg in de achttiende eeuw het aandeel lokaal te vinden planten dan ook sterk. Geïntroduceerde planten die voorkomen in Afrika blijven stabiel in de achttiende-eeuw wat te wijten was aan het feit dat de meerderheid van de planten die hiervan afkomstig zijn, behouden bleven in de achttiende eeuw. Dit wijst erop dat deze geïntroduceerde soorten goed gedijden in het gematigde klimaat van de Zuidelijke Nederlanden en dat ze bovendien een belangrijke waarde bleven hebben als ingrediënten in de medicinale recepten van de achttiende eeuw.¹³²

¹²⁹ Van Asselt, *Medecyn-boek.*; Oudaert, *Receuil des recettes.*; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck.*; [Excel-databank.](#)

¹³⁰ Van Asselt, *Medecyn-boek.*; Oudaert, *Receuil des recettes.*; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck.*; [Excel-databank.](#)

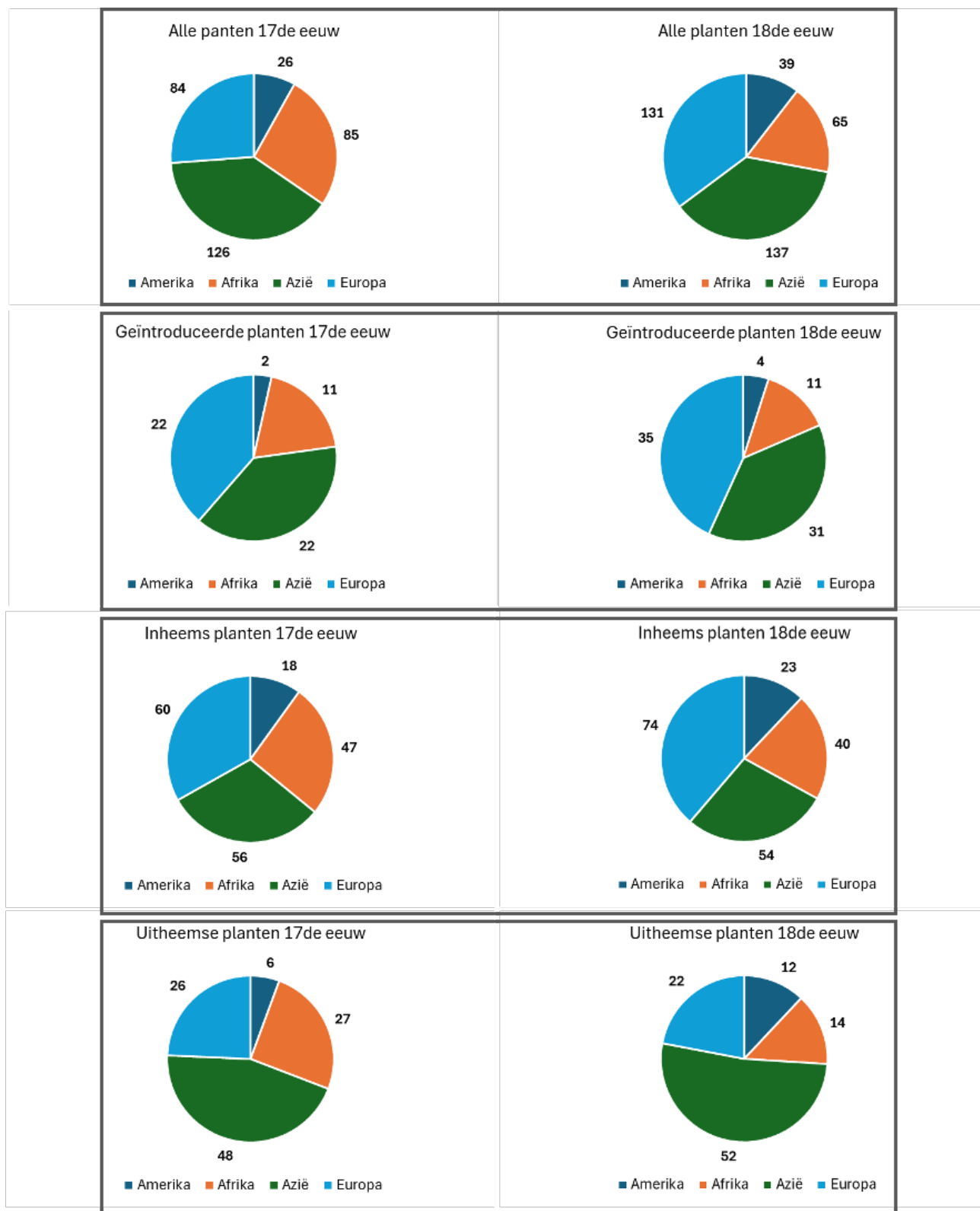
¹³¹ Van Asselt, *Medecyn-boek.*; Oudaert, *Receuil des recettes.*; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck.*; [Excel-databank.](#)

¹³² Van Asselt, *Medecyn-boek.*; Oudaert, *Receuil des recettes.*; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck.*; [Excel-databank.](#)

Bij de uitheemse planten is er in Figuur 5 en Tabel 9 een daling te zien van Afrikaanse en Mediterrane planten die in de achttiende eeuw vervangen werden door Aziatische en Amerikaanse planten. Dit resulteerde in een groter aandeel van regio's ten zuiden van de evenaar, zoals Zuidelijk Afrika en delen van Zuid-Amerika. Van de vijf Amerikaanse planten die in de zeventiende eeuw voorkwamen, bleven er in de achttiende eeuw slechts twee over: bonen (*Phaseolus vulgaris* L.) en jalap. De andere drie soorten zijn vervangen door zes nieuwe plantensoorten waaronder perubalsem, mechoacam en pokhout (*Guaiacum officinale* L.). Bij de Aziatische soorten moesten twaalf van de achtentwintig planten waaronder dadelpalm (*Phoenix dactylifera* L.), tamarinde (*Tamarindus indica* L.) en adelaarshout (*Aquilaria malaccensis* Lam.) wijken voor elf nieuwe soorten zoals staartpeper (*Piper cubeba* L.f.), gember en steranijs (*Illicium verum* Hook.f.). Daarenboven zijn botanici erin geslaagd om enkele exotische lokaal zoals perziken, abrikozen (*Prunus Armeniaca* L.) en uitzonderlijk zelfs anijs te kweken in tuinen. Dit toont de botanische deskundigheid die er toen heerste in de Zuidelijke Nederlanden om succesvol exotische soorten te kunnen kweken. Daarenboven zorgde de globalisering van botanica ervoor dat exoten toegankelijker werden waardoor zowel Amerikaanse als Aziatische planten geleidelijk aan meer ingang vonden in de Zuid-Nederlandse huishoudens van de achttiende eeuw.¹³³

Deze cijfers bevestigen nogmaals dat exoten niet alleen meer ingang vonden in de maatschappij maar dat er daarnaast ook een herwaardering was ontstaan van de lokale fauna. Deze trends bevestigen dat exotische plantensoorten toegankelijker werden voor bredere lagen van de samenleving alsook het mondiale karakter van kennis- en handelsnetwerken die ervoor zorgden dat ideeën en planten verspreid konden worden over heel de wereld.

¹³³ Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

Figuur 5. Geografische evolutie van medicinale planten in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw. De cijfers vertegenwoordigen het aantal planten, waarbij rekening is gehouden met het feit dat veel planten afkomstig zijn uit meerdere landen en vaak uit verschillende continenten. Dit houdt in dat een plant meerdere keren kan worden geteld, afhankelijk van het aantal continenten waarop deze voorkomt. Daarom kunnen de cijfers per continent hoger zijn dan het totale aantal unieke planten.

Type planten	17 ^{de} eeuw: verdeling per continent	18 ^{de} eeuw: verdeling per continent
Geïntroduceerd: 17 ^{de} eeuw: 30 verschillende geografische oorsprongen 18 ^{de} eeuw: 45 verschillende geografische oorsprongen	Amerika: 2 - Midden-Amerika: 1 Afrika: 11 Azië: 22 - Midden-Oosten: 15 Europa: 22 - Zuid-Europa: 4 - Balkan: 4 Middellandse Zeegebied: 6	Amerika: 4 - Noord-Amerika: 1 - C. en Z-Amerika: 3 Afrika: 11 Azië: 31 - Midden-Oosten: 21 Europa: 35 - Zuid-Europa: 13 - Balkan: 3 Middellandse Zeegebied: 9
Gemengd*: 17 ^{de} eeuw: 9 verschillende geografische oorsprongen 18 ^{de} eeuw: 5 verschillende geografische oorsprongen	Amerika: 4 - Noord-Amerika: 1 - Midden-Amerika: 1 - Zuid-Amerika: 1 Azië: 8 - Midden-Oosten: 3 Europa: 5 - Balkan: 1	Amerika: 3 - Noord-Amerika: 1 Afrika: 3 - Noord-Afrika: 1 Azië: 5 - Midden-Oosten: 3 Europa: 4
Inheems: 17 ^{de} eeuw: 60 verschillende geografische oorsprongen 18 ^{de} eeuw: 74 verschillende geografische oorsprongen	Amerika: 18 - Noord-Amerika: 6 - Midden-Amerika: 2 Afrika: 47 - N. en NW. Afrika: 44 - Noordoost-Afrika: 1 - Zuidelijk Afrika: 2 Azië: 56 - Midden-Oosten: 22 Europa: 60 - Balkan: 2 Middellandse Zeegebied: 4	Amerika: 23 - Noord-Amerika: 10 - Midden-Amerika: 4 - Zuid-Amerika: 5 Afrika: 40 - N. en NW. Afrika: 40 - Noordoost-Afrika: 1 - Zuidelijk Afrika: 2 Azië: 54 - Midden-Oosten: 21 Europa: 74 Middellandse Zeegebied: 8
Neen (exoten): 17 ^{de} eeuw: 73 verschillende geografische oorsprongen 18 ^{de} eeuw: 79 verschillende geografische oorsprongen	Amerika: 6 (enkel Am.) - Noord-Amerika: 3 - Centraal-Amerika: 5 - Zuid-Amerika: 4 Afrika: 27 - Zuidelijk Afrika: 7 Azië: 48 (26 Aziatische soorten) - Midden-Oosten: 16 Europa: 26 - Zuid-Europa: 2 Middellandse Zeegebied: 14	Amerika: 12 (8 Amerikaanse soorten) - Noord-Amerika: 1 - Centraal-Amerika: 6 - Zuid-Amerika: 8 Afrika: 14 - Zuidelijk Afrika: 7 Azië: 52 (31 Aziatische soorten) - Midden-Oosten: 9 Europa: 22 Middellandse Zeegebied: 9
Totaal:	Amerika: 30 Afrika: 85 Azië: 134 Europa: 113 Middellandse Zeegebied: 23	Amerika: 42 Afrika: 68 Azië: 141 Europa: 134 Middellandse Zeegebied: 26

Tabel 9. Geografische oorsprongen medicinale planten in de 17de en 18de eeuw opgedeeld per voorkomen in België en weergegeven per continent of werelddeel. *Specifiek identificatie van de medicinale plant was niet mogelijk.

Wanneer medicinale planten geen inheemse soorten waren in Europa werden deze meestal geïntegreerd in de landen van de grote koloniale machten, met Spanje en Italië als koplopers. Kolonistoren en botanici brachten planten of zaden naar andere delen van de wereld om ze daar te acclimatiseren. Veel planten hebben de oceanen overgestoken naar andere continenten en kwamen voornamelijk terecht in gekoloniseerde landen met gelijkaardige klimatologische omstandigheden als hun land van oorsprong. Eén van de bekendste voorbeelden hiervan is suiker dat afkomstig is van suikerriet (*Saccharum officinarum* L.). Deze plant kwam oorspronkelijk voor in Nieuw-Guinea en werd uiteindelijk wereldwijd geïntroduceerd in 123 landen, staten en eilandgroepen, waarbij Spanje de enige Europese regio was waar het gewas succesvol werd geïntegreerd. Niet alle planten hebben diezelfde graad van verspreiding gekend. Sommige soorten zoals de Aziatische soorten *Curcuma zedoaria* of witte kurkuma, sandelhout (*Santalum album* L.) en wierook (*Boswellia sacra* Flück.) zijn in een select aantal aangrenzende landen geïntroduceerd en kwamen bij gevolg niet van nature voor in Europa. Andere planten zoals het Amerikaanse mechoacan, het Mexicaanse jalap en het Indochinese adelaarshout zijn nooit geïntroduceerd in andere regio's. Dit wil zeggen dat sommige planten en dus ingrediënten voor remedies onmogelijk in Europa lokaal te vinden waren wanneer ze zoals amandelbomen niet konden worden gekweekt in lokale tuinen. Dit wijst op de noodzaak van import in deze periodes om te kunnen voorzien in de medische behoeften en het laat zien dat menselijke activiteiten een belangrijke rol hebben gespeeld in de verspreiding van planten, wat de natuurlijke wereld ingrijpend heeft veranderd.¹³⁴

De POWO-databank biedt naast de natuurlijke afkomst nog heel wat andere informatie zoals afbeeldingen, volksnamen en hun maatschappelijke toepassingen. Veel rubrieken vermelden daarnaast een eerste classificatie van de planten daterend uit de achttiende eeuw wat aantoont dat achttiende-eeuwse geleerden druk bezig waren met de benoeming, beschrijving en classificatie van verschillende planten. Niet te vergeten dat tot op de dag van vandaag de meeste soorten hun wetenschappelijke naam te danken hebben aan Carl Linnaeus, waarschijnlijk de bekendste achttiende-eeuwse botanicus.¹³⁵

6.1.1.3.4 De populariteit van alcohol en suiker

Zoals uit enkele beschreven remedies is gebleken, werden er in de medicinale recepten nog andere ingrediënten gebruikt. Onder de plantenderivaten komen er zowel zoetstoffen als alcoholische dranken voor. In de achttiende eeuw vond er een aanzienlijke verschuiving plaats in het gebruik van zoetstoffen, waarbij de dominante positie van honing werd ingenomen door suiker. Daarnaast was er ook een verandering in de productie en het gebruik van honing, een beperking in het gebruik van opium en een integratie van nieuwe alcoholische dranken. Deze verschuivingen in het gebruik van plantenderivaten weerspiegelt niet alleen een verandering

¹³⁴ Royal Botanic Gardens, Kew, 'Saccharum officinarum L.', *Plants of the World Online* (blog), geraadpleegd 15 mei 2025, <https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:419977-1>; Van Asselt, *Medecyn-boek*; Oudaert, *Receuil des receptes*; CGHAR; *Kleijne huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

¹³⁵ Royal Botanic Gardens, Kew, 'Plants of the World Online'.

in de smaak, maar mogelijk ook in de beschikbaarheid en productie van deze ingrediënten in de achttiende eeuw.¹³⁶

Opvallend is dat er in beide eeuwen een vermelding is van honing gemaakt van planten. Zowel rozenhoning als rozemarijnhoning werden ingezet in medicinale recepten, met specifieke toepassingen voor diverse gezondheidsklachten. In de zeventiende eeuw was rozenhoning een product om slijmen, woedeaanvallen, maagklachten, ischias en jicht mee te behandelen terwijl dit in de achttiende eeuw verschoof naar rozemarijnhoning dat goed was tegen een zwakke maag, slijmen en hypofyse. Ondanks wat de naamgeving misschien doet vermoeden, werden rozen- en rozemarijnhoning niet gemaakt met honing. De (bloem)bladeren werden samen met suiker en water in een pot gedaan en gingen vervolgens door een maceratieproces om op die manier een natuurlijke siroop te verkrijgen.¹³⁷ Een andere, eerder onverwachte bevinding is het beperkte gebruik van opium, een derivaat van de bolpapaver (*Papaver somniferum* L.). In de zeventiende eeuw is er slechts een enkele vermelding van dit product in een recept tegen jicht en is het in de latere bronnen zelfs niet meer terug te vinden. Het laatste plantenderivaat dat voorkwam in medicinale recepten waren alcoholische dranken. Deze bleven in de zeventiende eeuw beperkt tot wijn, meestal rode en bier. Daarenboven bevatte niet elke remedie in deze periode een alcoholhoudende drank, maar beperkten deze zich tot de toevoeging van azijn of water.¹³⁸

Deze tendens veranderde in de achttiende eeuw. Vanaf dan moest wijn zijn superioriteit delen met 'l'eau de vie' of digestiefdrank. Beide kwamen maar liefst vierenvestig keer in recepten voor en in de remedie "Eau de cologne" die ik hierboven reeds heb vermeld werden ze zelfs gemengd. Wijn bleef relatief populair maar kwam drieënzestig keer minder voor in recepten dan in de zeventiende eeuw. Bier daarentegen kende een lichte stijging in populariteit en werd gebruikt voor een verscheidenheid aan aandoeningen zoals de pest, schurft en jicht. Daarenboven deden enkele nieuwe dranken hun intrede. Een recept tegen koorts vroeg naast bier, wijn en nootmuskaat ook om koude jenever als ingrediënt en vier verschillende water werden gemaakt met 'esprit de vin rectifié'. Het was nu niet zo dat iedere patiënt in de achttiende eeuw dronken rondliep door de alcohol in hun remedies. Wanneer de geneesmiddelen oraal moesten worden ingenomen, werden de dranken vaak aan de kook gebracht en gebruikt om de medicinale planten in te laten trekken of als basis in een destillatie. De alcohol werd er dus meestal uitgekookt, terwijl de smaak en de geneeskrachtige eigenschappen bewaard bleven. Deze kooktechnieken waarbij alcohol werd verwijderd maar de medicinale eigenschappen behouden bleven, tonen een toenemend begrip van de chemische processen binnen de geneeskunde.¹³⁹

¹³⁶ Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

¹³⁷ Robert de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica, Oft Drôgh-bereydennde Ghenees-konste; Met Besondere Aenmerckinghen Op Verscheyde Misbruycken, Die Soo Wel In De Medecyne Als Chymie Zyn Voor-vallende, Seer Nut Ende Dienstigh, Niet Alleen Voor De Medecyns, Apothekers, Ende Chirurgyns, Maer Oock Voor Alle De Ghene, Die De Ghenees-middelen Tot Hunne Ghesontheydt Willen Ghebruycken* (Tot Brussel: François Foppens, boeck-verkooper, 1682), 494-96.; CGHAR, 66.

¹³⁸ Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

¹³⁹ Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

6.1.1.3.5 De incorporatie van dierlijke en chemische stoffen

Medicinale recepten maakten niet enkel gebruik van planten en plantenderivaten, maar ook dierlijke en chemische producten konden als medicinaal ingrediënt functioneren. Om te beginnen, zal ik mij toelekken op de evolutie die de dierlijke ingrediënten hebben ondergaan van de zeventiende eeuw naar de achttiende eeuw. Nadien zal ik ook de evolutie van de chemische stoffen bespreken.

In de zeventiende eeuw vormden dierlijke producten zoals lichaamsdelen of -vloeistoffen 9,1% van het totale aantal gebruikte ingrediënten. Er was een grote diversiteit aanwezig in de gebruikte dieren en delen waarvan de volledige lijst in Tabel 10 is terug te vinden. Er werden maar liefst achtentwintig verschillende dieren vernoemd over de twee bronnen heen waaronder runderen, varkens en kippen. Naast de conventionele ingrediënten waren er enkele opmerkelijke toepassingen van bepaalde diersoorten, die erop wijzen dat sommige recepten meer voortkwamen uit bijgeloof dan uit hun werkelijke effectiviteit. Voorbeelden hiervan omvatten een zalf van leeuwenhersen en kraanvogelhersen en ganzenvet dat moest dienen als een anticonceptiemethode voor mannen.¹⁴⁰ Vrouwen hadden de optie om een poeder van everzwijn- en varkenssnelen met wijn te consumeren om zwangerschap te voorkomen.¹⁴¹ Andere opmerkelijke toepassingen van dierlijke producten waren onder andere het dragen nachtegaal ogen op je lichaam tegen slapeloosheid terwijl een scarabaeus gecombineerd met varkensvet en ceruse (mengsel van loodwit en krijt of mergel) tot twintig jaar oude wonden op de benen kon genezen.¹⁴² Dierlijk bloed, waaronder schildpadbloed, kwam voor in verschillende purgeermiddelen en remedies voor roodheid, jicht, brandwonden en scrofulose (een ontsteking van de lymfeklieren). Zelfs menselijke urine en moedermelk waren terug te vinden in de recepten. Urine van een maagdelijke man werd gebruikt om huidaandoeningen zoals wratten en uitslag te bestrijden, terwijl moedermelk hielp bij ooraandoeningen, huidvlekken, flauwvallen en tijdens bevallingen.¹⁴³

In de achttiende eeuw was er een daling van 2% in het gebruik van dierlijke producten, waarbij ook hun toepassing gereduceerd werd tot het gebruik van dierenvet om diverse zalven mee te maken. Kameelvet was bijvoorbeeld terug te vinden in een remedie tegen algemene pijnen en kapucijnapenvet was goed tegen winterhanden en -voeten.¹⁴⁴ De verscheidenheid aan gebruikte lichaamsdelen die in de zeventiende eeuw te zien was, krijgt in de achttiende eeuw een ander gelaat. In deze periode waren er slechts zeven vermeldingen van ingewanden waaronder een hanenmaag, ossengal en otterlever om maagpijn, wormen of diarree te behandelen. Daarnaast nam ook de diversiteit aan gebruikte diersoorten af (Tabel 10), waardoor bepaalde ingrediënten zoals bloed en moedermelk vrijwel compleet verdwenen. Ingrediënten die bewaard bleven, zoals urine en uitwerpselen, kregen dan weer een rol in de

¹⁴⁰ Oudaert, *Receuil des recettes*, 59r.

¹⁴¹ Oudaert, *Receuil des recettes*, 59v.

¹⁴² Oudaert, *Receuil des recettes*, 39v-58r.

¹⁴³ Van Asselt, *Medecyn-boek*; Oudaert, *Receuil des recettes*; [Excel-databank](#).

¹⁴⁴ Oudaert, *Receuil des recettes*, remedies 61 en 71.; [Excel-databank](#).

geneeskunde. Menselijk urine moest bijvoorbeeld niet meer van een maagdelijke man komen en werd enkel nog gebruikt om luizen te verwijderen terwijl (menselijke) uitwerpselen werden gecombineerd met lijnzaadolie (*Linum usitatissimum* L.) en zoete boter om een middel te vormen tegen de pest. De exotischere dieren uit de zeventiende eeuw werden bovendien vervangen door drie andere dieren waaronder de cochenilleluis dat samen met aluinsteen, sinaasappelzeste (*Citrus × sinensis* (L.) Osbeck), koriander en tien andere ingrediënten het immuunsysteem versterkte.¹⁴⁵

Deze analyse geeft aan dat de afhankelijkheid van dierlijke ingrediënten in de geneeskunde afnam en dat er in de achttiende eeuw mogelijk een verschuiving plaatsvond naar alternatieve middelen, zoals chemische stoffen en nieuwe botanische geneesmiddelen. Deze verandering in de samenstelling van recepten kan een reflectie zijn op bredere sociale en culturele veranderingen, zoals toegenomen kennis van planten of veranderingen in sociale normen die het gebruik van specifieke dierlijke producten remden, waarvoor verder onderzoek nodig zou zijn.

17de eeuw: dieren	18de eeuw: dieren
Ambergrijs (zoete)	Amber
Bloed	Boter (gezouten, ongezouten, oude, vette, zoete en schuim van boter)
Boter (zonder specificatie en gezouten)	Botermelk
Eekhoren	Bouillon
Ei (dooier, wit en schalen)	Cochenilleluis
Escargots	Ei (dooier, vers, van een hoen en schalen)
Everzwijn (keel)	Escargot
Gans (mest, vel van de poten, vet)	Haan (maag)
Geit (horens en melk)	Hoer
Haan (pluimen)	Hond (vet)
Haas (bloed)	Horens
Haring	Kalf (mest)
Hert (hoorn)	Kameel (vet)
Hoer	Kapucijnnapen (vet)
Hond (huid)	Kikker
Honingraat	Kwartel (vet)
Kikvors (kikkerdril)	Melk (karnemelk en zoete)
Koe (hersenen, mest en tong)	Mens (uitwerpselen, urine en mummie)
Kraan (hersenen)	Mossel
Krab (ogen)	Muskus
Leeuw (hersenen)	Ongeïdentificeerd dier (bloed)
Melk (ongespecificeerd, karnemelk en wei van karnemelk)	Os (gal)
Mens (urine maagdelijke man en moedermelk)	Otter (lever)
Mossels (schelp)	Paling (de vis en het vet)
Muskus	Rund
Nachtegaal (ogen)	Schaap (vet en vet van de nieren)
Ongeïdentificeerd dier	Snoek (vet)
Koe (mest)	Varken (gal en vet)
Koe (tong)	Vet

¹⁴⁵ CGHAR.; *Kleine huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

17de eeuw: dieren	18de eeuw: dieren
Paard (teelballen en mest)	Vis (graat)
Rivierpaling	Vlees (ongespecificeerd, vet en schuim)
Rund	
Scarabaeus	
Schaap (vlees)	
Schildpad (bloed)	
Smout	
Vaken (gal, bloed, keel en vet)	
Vlees	
Vogel	
Vos (vet)	
Wormen	

Tabel 10. Lijst van dierlijke en menselijke producten uit de 17de en 18de-eeuwse medicinale recepten.

In tegenstelling tot dierlijke producten was het gebruik van mineralen en chemische stoffen eerder beperkt gedurende de zeventiende eeuw en maakten ze slechts 3% uit van alle ingrediënten (Tabel 11). Zout was met acht toepassingen het populairste product uit de lijst. Dit mineraal werd onder meer gecombineerd met urine, azijn en gewone agrimonie (*Agrimonia eupatoria* L.) om wratten te verwijderen of met brandnetel tegen hondenbeten.¹⁴⁶ Het werd het samen met andere ingrediënten gebruikt om de pest, huidaandoeningen, koorts, hoofdpijn en nierstenen te bestrijden. Tutia, een soort van zinkoxide dat mogelijk werd gewonnen uit een ongeïdentificeerde Peruviaanse boom genaamd Goan, was de tweede meest gebruikte stof. Het behandelde voornamelijk oog-aandoeningen zoals blindheid en pijnen maar kon gemengd met zeven andere ingrediënten, waaronder antimoon, kokerboom (*Aloe dichotoma* (Masson) Kloppen & Gideon F.Sm.) en rozenolie, keloïd verhelpen. De drie andere chemische stoffen die meer dan één keer voorkwamen zijn aluinsteen, ceruse en zilver. Ceruse en zilver werden bijna uitsluitend gebruikt om huidaandoeningen zoals roodheid te behandelen terwijl aluinsteen goed was tegen tandproblemen en om kostelijk oogwater mee te maken.¹⁴⁷

Het gebruik van mineralen en chemische stoffen in de geneeskunde kende een duidelijke evolutie van de zeventiende naar de achttiende eeuw waarbij zowel het aantal stoffen als hun toepassingen toenam. Het aandeel chemische stoffen steeg naar 5,5% van het aantal gebruikte ingrediënten door de toevoeging van vierentwintig nieuwe stoffen terwijl stoffen zoals ceruse, zilver en antimoon verdwenen. Zout bleef ook in de achttiende eeuw het meest gebruikte mineraal en kende hoofdzakelijk dezelfde toepassingen als in de zeventiende eeuw maar met gewijzigde samenstellingen en combinaties. Het werd onder meer toegevoegd aan remedies tegen koorts, hondsdoelheid en huidaandoeningen. Om hondsdoelheid te genezen voegden de achttiende-eeuwse huishoudens azijn, wijnruit en zilverschoon (*Argentina anserina* (L.) Rydb.) toe aan het oorspronkelijke zeventiende-eeuwse recept. Daartegenover werden wratten in de achttiende eeuw enkel behandeld met zout of appels (*Malus sylvestris* (L.) Mill.). De andere voornaamste chemische stoffen waren aluinsteen en zwavelbloem die beide goed waren om

¹⁴⁶ Oudaert, *Receuil des recettes*, 16r-57r.; [Excel-databank](#).

¹⁴⁷ Van Asselt, *Medecyn-boek*; Oudaert, *Receuil des recettes*.; [Excel-databank](#).

schurft, puistjes, huiduitslag en haarwormen te overwinnen. Verder was aluinsteen een van de belangrijkste bestandsdelen in remedies tegen verschillende tandaandoeningen. Ten slotte wonnen de verschillende vormen van vitriool sterk aan populariteit in de achttiende eeuw. Dit kwam mede doordat zowel groene (ijzer(II)sulfaat) als witte (zwavelsulfaat) vitriool ingrediënten waren een geheel nieuwe remedie tegen kanker waarvoor ze werden gecombineerd met regenwater en het pluksel van lindeboom (*Tilia* L.).¹⁴⁸

Deze verschuiving in het gebruik van mineralen en chemische stoffen duidt op een groeiende kennis van materiaalkunde en de effecten van verschillende stoffen op de menselijke gezondheid. De integratie van nieuwe ingrediënten en formuleringen suggereert een meer op wetenschap gebaseerde aanpak in de geneeskunde, wat mogelijk heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van meer effectieve behandelingsmethoden. Deze evolutie kan ook inzicht geven in de bredere sociale en culturele veranderingen, zoals de groeiende interesse in experimenten en de zoektocht naar betere gezondheidsoplossingen in de achttiende eeuw. Bovenstaande analyse geeft aan dat de afhankelijkheid van dierlijke ingrediënten in de geneeskunde afnam en dat er in de achttiende eeuw mogelijk een verschuiving plaatsvond naar alternatieve middelen, zoals chemische stoffen en botanische geneesmiddelen. Deze verandering in de samenstelling van recepten kan ook reflecteren op bredere sociale en culturele veranderingen, zoals toegenomen kennis van planten of veranderingen in sociale normen die het gebruik van specifieke dierlijke producten remden.

17de eeuw: chemische stoffen (30)	18de eeuw: chemische stoffen (79)
Aluinsteen	Alkalisch plantaardig beton
Ammoniak in azijn	Aluinsteen
Antimoon	Ammoniakzout
Ceruse	Arseniek (wit)
IJzer	Bolus armenicus
Lood(II)oxide	Borax
Ongebluste kalk	Buskruid
Orpiment	IJzer(II)sulfaat (groene vitriool)
Salpeter	Kalk (ongeblost)
Tutia	Kalk
Zilver	Kwik
Zout	Kwikchloride
Zoutoplossing	Leisteen
Zwavelzuur	Lood
	Loodwit
	Menie
	Salpeter
	Steen
	Sulfer
	Wijnsteen
	Wit krijt
	Zinkerts
	Zinkfosfaat

¹⁴⁸ CGHAR.; *Kleine huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

17de eeuw: chemische stoffen (30)	18de eeuw: chemische stoffen (79)
	Zinksulfaat (witte vitriool)
	Zout
	Zout (zee)
	Zwavel
	Zwavelbloem
	Zwavelzuur ('esprit de vitriol')

Tabel 11. Lijst van chemische stoffen uit de 17de en 18de-eeuwse medicinale recepten.

6.1.1.3.6 De invloed van financiële ongelijkheid en heersende epidemieën op de geneeskundige praktijken

De analyse van de zeventiende- en achttiende-eeuwse huishoudboeken biedt niet alleen een inzicht in de medische praktijken van die periodes maar onthult ook de verstrekkende sociale, culturele en economische implicaties hiervan. Daarenboven documenteren ze de evolutie in de benadering van gezondheid, de verschillen in toegang tot medicijnen en de aanpassing van remedies aan de behoeften van de populatie. Deze aspecten zijn van cruciaal belang voor het begrijpen van de medische geschiedenis en sociale structuren van de zeventiende en achttiende eeuw.

Het klassenverschil en de daarmee gepaarde toegang tot financiële middelen is onmiskenbaar te zien in de huishoudboeken. Deze vaststelling bevestigt de diversiteit van het doelpubliek dat vanuit alle lagen van de samenleving afkomstig was, maar wijst ook op een ongelijke toegang tot de gezondheidszorg. Armere lagen van de bevolking beschikten bijvoorbeeld niet over genoeg financiële middelen om dure remedies te kunnen betalen en te gebruiken. Bij het merendeel van de remedies staat er geen expliciete vermelding van de kostprijs van de recepten waaruit duidelijk wordt dat deze voor het grootste deel van de bevolking wel toegankelijk waren. De focus op goedkopere remedies toont aan dat er een noodzaak was voor betaalbare gezondheidszorg in de achttiende-eeuw. Bij acht Nederlandstalige remedies staat er wel de expliciete vermelding dat ze een stukje duurder zijn waarvan de helft diende om de pest te behandelen in de achttiende eeuw. Bij de Franstalige remedies labelde de achttiende-eeuwse auteur de twee recepten niet als kostelijk maar als bedoeld voor arme mensen. De focus lag in de twee talen dus op een andere kant van exact hetzelfde verhaal. Enkele voorbeelden van dure remedies zijn deze tegen nierstenen met watermeloen, een oogwater met aluinsteen en een universele zalf van de chirurgijn van Karel VI met dennenhars waarvan er een goedkopere versie bestond die ik reeds hierboven heb beschreven.¹⁴⁹

De hoeveelheid aanwezige uitheemse plantaardige ingrediënten had een grote impact op de totale prijs van remedies. De kost van inheemse en geïntroduceerde soorten varieerde afhankelijk van de beschikbaarheid en herkomst. Bij deze soort kostelijke remedies waren 30% van de plantaardige ingrediënten uitheemse soorten uit Azië, Afrika en het Middellandse Zeegebied. Aangezien exoten eind achttiende eeuw tussen de zes en acht stuivers kostte,

¹⁴⁹ Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleine huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

konden ongespecificeerde ingrediënten zoals boomolie goedkoper of duurder zijn afhankelijk van de afkomst van de gebruikte boomsoort.¹⁵⁰ De overige ingrediënten waren steeds geïntroduceerde of inheemse soorten. In het zeventiende-eeuwse recept was de hogere prijs deels te wijten aan de verschillende waters gemaakt van planten zoals rozen, agrimonie en wijnruit. Om deze ingrediënten te maken, moest de plant een extra proces ondergaan wat een partiële verklaring kan zijn voor de duurdere prijs van lokaal te vinden planten. Daarenboven waren bepaalde lokaal te vinden planten effectief duurder dan andere. Wijnruit, citroenkruid (*Artemisia abrotanum* L.) en absintalsem kostten allemaal drie of vier stuivers wat evenveel was als bepaalde exoten zoals rozemarijn en gember.¹⁵¹ Verder had naast de afkomst ook de kwaliteit van ingrediënten een impact op de prijs van bepaalde remedies. Een voorbeeld hiervan is Venetiaanse terpentijn dat werd verkregen uit de geïntroduceerde zilverspar (*Abies alba* Mill.), maar de beste kwam vanuit Venetië en werd aanzien als superieur tegenover andere variaties van terpentijn waardoor het twee stuivers meer kostte.¹⁵²

De achttiende-eeuwse recepten pasten hun remedies daarenboven specifiek aan voor kinderen, vrouwen en mannen. Deze trends indiceren een streven naar inclusie in de gezondheidszorg alsook een aanpassing aan culturele en sociale nuances. In de meeste gevallen gebeurde dit voornamelijk op het niveau van aangepaste hoeveelheden en dosissen naargelang het gender of de leeftijd van een individu. Sommige remedies spitsten zich specifiek toe op vrouwen en vrouwenproblemen door te focussen op maandstonen, geboortes en 'mal de la mere' wat waarschijnlijk een verzamelterm was voor een veelvoud aan kwalen zoals stemmingswisselingen, menopauze en postnatale-depressie. Daarnaast waren er remedies die zich richtten tot allerlei kwalen en ziektes bij kinderen zoals de pest, darmwormen en hoofdpijn. Deze specifieke vermeldingen van een gericht doelpubliek kwamen ook wel voor in de zeventiende eeuw maar beperkten zich tot remedies voor gynaecologische aandoeningen of remedies die bestemd waren voor kleine kinderen. Dit onderscheid was in deze periode eerder een uitzondering dan de regel.¹⁵³

Door frequent voorkomende ziektes zoals huidwonden en wormen waren dermatologische en gastro-intestinale aandoeningen de grootste gezondheidsproblemen voor de zeventiende-eeuwse huishoudens. Binnen de categorie van dermatologie dienden de meeste remedies om verschillende wonden zoals snij- en brandwonden te genezen alsook de gezichtshuid te reinigen en gezond te houden. In de zeventiende eeuw spande de categorie spijsvertering of gastro-intestinale problemen met 110 remedies de kroon. Wormen, maagpijn en diarree (dysenterie en rodeloop) waren de meest frequent voorkomende problematieken. Om wormen te behandelen maakten de recepten het meeste gebruik van absintalsem maar andere planten zoals sinaasappel, anijs en kaneel konden ook worden gecombineerd met andere

¹⁵⁰ Ordonnantie Van Heer Ende Weth.

¹⁵¹ Ordonnantie Van Heer Ende Weth.

¹⁵² Dodoens, *Cruydt-boeck Remberti Dodonæi*. 1353.; Ordonnantie Van Heer Ende Weth, 42.; Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.

¹⁵³ Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

ingrediënten om ontwormingsmiddelen te maken. De combinatie van muntsap met teriakel doodde niet enkel wormen maar hielp het ook tegen dysenterie. Diarree werd voornamelijk aangepakt met glutenhoudende planten en producten zoals tarwe (*Triticum aestivum* L.) en brood of met olies zoals lijnzaadolie en raapzaadolie (*Brassica rapa* L.). De tien recepten tegen maagpijn maakten dan weer gebruik van acht verschillende planten waaronder wilde marjolein (*Origanum majorana* L.), koriander en rozemarijn telkens ingenomen met wijn, azijn of water. De stijging in dermatologische aandoeningen is te wijten aan de opkomst van nieuwe huidproblemen zoals krauw, bloedzweren en luizen opduiken.¹⁵⁴

De achttiende-eeuwse bronnen vertonen bovendien een duidelijke toename in recepten voor pest, psychische aandoeningen en middelen voor algemeen welzijn. Deze recepten domineerden en transformeerden de huishoudboeken van die periode, waardoor het aandeel van deze categorieën in de achttiende eeuw aanzienlijk steeg. Dit suggereert dat de pestepidemieën een grote psychologische impact hadden op de samenleving, wat zich vertaalde in de wijdverspreide angst en malaise. Daarnaast getuigt het van een groeiende interesse in mentaal welzijn binnen de geneeskunde. De opkomst van de pest heeft bovendien geleid tot een aanzienlijke stijging in het aanbod van beschikbare remedies. Deze pandemie veranderde de perceptie van gezondheid, wat resulteerde in een grotere verscheidenheid aan middelen tegen zowel infectieziekten als psychische problemen. Depressie, melancholie en lusteloosheid werden bijvoorbeeld behandeld met verschillende lokale en uitheemse planten zoals lijnzaad, aloë en saffraan. Terwijl mosterd (*Mutarda nigra* (L.) Bernh) met azijn kalmerende effecten had op iemand met woedeaanvallen. Daarenboven zijn er in de achttiende eeuw meer middelen die een persoon gezond moesten houden en ziekte moest voorkomen. Een voorbeeld hiervan is de combinatie van sarsaparilla, mandragora (*Mandragora officinarum* L.), senna en suiker. Verder stijgt ook de prominentie van verschillende wondermiddelen zoals “Eau de la reine d'hongarie” gemaakt met rozemarijn en ‘l’esprit de vie’ die een breed scala aan gezondheidsproblematieken behandelde.¹⁵⁵ Een ander genaamd “Elixir de longue vie” had zelf aangepaste dosissen per aandoening.¹⁵⁶ Deze trends en evoluties weerspiegelen een verandering in de algemene toestand van de samenleving en een respons op de stijgende bezorgdheid over infecties in de achttiende eeuw.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Van Asselt, *Medecyn-boek.*; Oudaert, *Receuil des receptes.*; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck.*; [Excel-databank](#).

¹⁵⁵ CGHAR, 44-45.

¹⁵⁶ CGHAR, 112-17.

¹⁵⁷ CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck.*; [Excel-databank](#).

Categorie aandoeningen	17 ^{de} eeuw: 1014 ingrediënten in 410 remedies	18 ^{de} eeuw: 1476 ingrediënten in 388 remedies
(1) CAR: Cardiovasculaire ziektes	37 ingrediënten in 18 remedies: Aambeien (4) Bloedcirculatie verbeteren (2) Bloedstelpendmiddel (6) Bloedneus stelpen (2) Bloedneus doen ontstaan (1) Flauwvallen (1) Hartzeer (1)	24 ingrediënten in 6 remedies: Aambeien (2) Beroerte (1) Bloed zuiveren (1) Duizeligheid (1) Flebitis (1)
(2) DEP: Diuretica (nieren, vocht), laxeermiddel en zweten	9 ingrediënten in 6 remedies: Purgeermiddel (2) Waterzucht (4)	13 ingrediënten in 5 remedies: Purgeren (2) Waterzucht (2) Zweten (1)
(3) DER: Dermatologie	138 ingrediënten in 61 remedies: Abscessen (1) Aften (2) Beten (2) Blauwe plekken (1) Brandwonden (2) Gangreen (1) Gezicht reinigen (6) Gezichtsverzorging (2) Gezichtsplekken (7) Haaruitval (3) Huiduitslag: brant (1) Keloïd (2) Kinderplekjes (1) Littekens (2) Mondinfecties (4) Ontstoken snijwonden (3) Rimpels (1) Roodheid (5) Schurft (3) Slecht kleur (1) Vlekken (1) Teennagels doen uitvallen (1) Uitslag (2) Wijnvlekken (1) Wonden (6) Wratten (2) Zweren (2)	296 ingrediënten in 76 remedies: Abscessen (3) Beten (1) Builen (3) Bloedzweren (1) Brandnetels (1) Brandwonden (8) Eeltplekken (1) Gebarsten hielen (1) Gezwellen (2) Huiduitslag: brant (10) Huiduitslag: krauw (10) Huidverzorging (2) Impetigo (2) Keloïd (1) Kloven (1) Luizen (3) Pokken: littekens (1) Puisten (5) Ontstoken wonden (6) Roodheid (1) Roos (2) Schurft (3) Snijwonden (8) Splinters (1) Steekwonden (1) Vrieswonden (3) Winterhanden en -voeten (8) Wonden (10) Wondroos (1) Wratten (5) Zweren (6) Zwerende borsten (3)

Categorie aandoeningen	17 ^{de} eeuw: 1014 ingrediënten in 410 remedies	18 ^{de} eeuw: 1476 ingrediënten in 388 remedies
(4) GAS: Spijsvertering of gastro-intestinale problemen	293 ingrediënten in 110 remedies: Buikpijn (3) Buikontsteking (1) Constipatie (4) Darmpijn (2) Diarree (8) Dysenterie (1) Eetlust (1) Fistel (2) Gasvorming (2) Geelzucht (3) Tongproblemen (2) Koliek (5) Laxeermiddel (1) Leveraandoeningen (5) Maagpijn (10) Maag reinigen (2) Maag versterken (1) Ontstoken tanden (1) Ontstoken tandvlees (7) Vergiftiging (4) Rodeloop (4) Rottende tanden (1) Scheurbuik (6) Slechte adem (5) Tandem (8) Tandpijn (9) Wormen (11)	199 ingrediënten in 57 remedies: Buikpijn (8) Braken (2) Constipatie (3) Diarree (4) Eetlust (1) Geelzucht (5) Indigestie (4) Koliek (4) Leverinfectie (1) Maagpijn (7) Maag reinigen (1) Scheurbuik (1) Spijsvertering bevorderen (2) Tandem (2) Tandpijn (6) Tandvleesaandoeningen (1) Wormen (10) Wormen: Haarwormen (6) Vergiftiging (1) Zwakke maag (4)
(5) MET: Metabole syndromen	1 ingrediënt in 1 remedie: Ontstekingen (1)	28 ingrediënten in 4 remedies: Ontstekingen (1) Ziekte: immuunsysteem (4)
(6) INF: Infecties	69 ingrediënten in 22 remedies: Kindervlekjes (1) Koorts (14) Syfilis (1) Pest (6)	306 ingrediënten in 78 remedies: Fijt (2) Griep (1) Hondsdolheid (2) Infecties (3) Koorts (8) Pest (60) Pokken (2) Spruw, schimmelinfectie (2)

Categorie aandoeningen	17 ^{de} eeuw: 1014 ingrediënten in 410 remedies	18 ^{de} eeuw: 1476 ingrediënten in 388 remedies
(7) SKE: Skelet-musculair systeem	78 ingrediënten in 32 remedies: Botbreuken (2) Gezwollen of pijnlijke benen (2) Ischias (5) Jicht (12) Ontstoken knieën (1) Pijnlijke zij (3) Ledematen kalmeren (1) Stuiptrekkingen (1) Voeten versterken (1) Voetpijn (1)	113 ingrediënten in 27 remedies: Barsten (1) Botbreuken (3) Gewrichtspijn (1) Inwendige pijn (1) Ischias (4) Jicht (12) Kneuzing (2) Letsels aan armen of benen (1) Pijnlijke zij (1) Pijnlijke rug (1) Reuma (7) Spierpijn (4) Spierscheur (1) Verstuikingen (3)
(8) NER: Neurologie	88 ingrediënten in 35 remedies: Epilepsie (3) Hoofdpijn (16) Ontspanning (1) Slapeloosheid (6) Tremors (2) Verlamming (1) Vermoeidheid (7) Zenuwaandoeningen (4)	28 ingrediënten in 10 remedies: Hoofdpijn (6) Hypofyse (1) Parafasie (1) Slapeloosheid (1) Zenuwvocht (2)
(9) ZIN: Zintuigen	72 ingrediënten in 30 remedies: Bijziendheid (1) Blindheid (1) Doofheid (1) Neuswonden (1) Oogaandoeningen (14) Gehoorschade (4) Oorpijn (4)	63 ingrediënten in 20 remedies: Oogaandoeningen (13) Eksterogen (1) Slechte geuren (3)
(10) GYN: Gynaecologie	55 ingrediënten in 26 remedies: Anticonceptie (3) Conceptie bevorderen (1) Geboortes (5) Maandstonen (4) 'Mal de la mere' (5) Miskraam (4)	47 ingrediënten in 8 remedies: Maanstonen (6) Opstijging van de moeder (1) Postnatale zorg (1)

Categorie aandoeningen	17 ^{de} eeuw: 1014 ingrediënten in 410 remedies	18 ^{de} eeuw: 1476 ingrediënten in 388 remedies
(11) RES: Respiratoire klachten	63 ingrediënten in 27 remedies: Ademtekort door druk op borst (2) Astma (1) Borstpijn (4) Heesheid (1) Hoesten (1) Longvliesontsteking (1) Ftisis, tuberculose (1) Scrofulose (3) Sinusitis (1) Slijmen (2) Stemverlies (9)	81 ingrediënten in 26 remedies: Astma (1) Hoesten (2) Keelpijn (5) Keelontsteking (2) Luchtweginfectie (8) Pleuritis (2) Ontsteking lymfeklieren (1) Slijmen (4) Stemverlies (1) Tuberculose (1) Verkoudheid (4)
(12) URO: Urologie	76 ingrediënten in 26 remedies: Blaasontsteking (2) Nierpijn (4) Nierstenen (12) Plasproblemen (5)	42 ingrediënten in 7 remedies: Nierpijn (3) Nierstenen (4) Plas-of nierproblemen (4)
(13) PSY: Psychologische aandoeningen	10 ingrediënten in 2 remedies: Chagrijn (2) Woedeaanvallen (2)	26 ingrediënten in 6 remedies: Angst (1) Depressie (1) Hypochondrie (1) Lusteloosheid (1) Melancholie (1) Woedeaanvallen (1)
(14) KAN: Kanker	/	4 ingrediënten in 1 remedie: Kanker (1)
(15) VAR: Varia	52 ingrediënten in 16 remedies: Algemene gezondheid (2) Algemene pijnen (1) Kracht en vitaliteit (3) Onderkoeling (1) Tegen vermageren Tegen slechte dromen (1) Wondermiddel (2) Ziekte (1)	130 ingrediënten in 24 remedies: Achteruitgang (3) Algemene gezondheid (8) Algemene pijnen (5) Natuurlijke warmte opwekken (1) Vitaliseren (1) Wondermiddel (8)
Leeg	/	225 ingrediënten in 32 remedies:

Tabel 12. Overzicht aantal ingrediënten en aandoeningen in de 17de en 18de eeuw per categorie.

Niet alle recepten moesten plaatsmaken voor andere in de achttiende eeuw. In de *Kleyne Huys Apotheeck* was er een soort van pestboekje inbegrepen waarover de auteur wist te vertellen dat hij de recepten in het jaar 1662 gekregen had van een ware pestmeester. Hij achtte de autoriteit en de effectiviteit van deze recepten klaarblijkelijk hoog genoeg in om ze te blijven aanraden in de achttiende eeuw. Bij deze recepten zat er een bijzonder recept dat meer dan duizend mensen in Keulen zou geholpen hebben in tijden van de pest.¹⁵⁸ Deze remedie was net zoals vele andere in het pestboekje een eerder dure remedie die dus enkel mensen uit de gegoede klassen konden maken. Deze drank bestond uit de bloemen en bladeren van stinkende gouwe (*Chelidonium majus* L.) en wijnruit gekookt in wijnazijn. Vervolgens moest de patiënt aan een vuur met eigenhout gaan liggen en stevig zweten en met een mengsel van zout, radijs (*Raphanus raphanistrum* subsp. *sativus* (L.) Schmalh.), roggebrood en zeep op een blad van kool (*Brassica oleracea* L.) onder de voeten. Deze casus maakt duidelijk dat bepaalde recepten decennialang konden meegaan indien ze hun nut en effectiviteit keer op keer wisten te bewijzen en wanneer hoog aangeschreven medische experts de remedies aanbevelen.¹⁵⁹

6.1.1.4 De drijfveren achter verandering: van nieuwe ziektes, theorieën en relaties tot dokters, apothekers en leken

Aangezien dit brontype zich beperkt tot de bereidingen van recepten en in tegenstelling tot de farmacopees niet beschikt over een uitgebreide inleiding of contextualiseren van de remedies, is er minder informatie af te leiden over de oorzaken van de hierboven vastgestelde veranderingen. Wel zijn er tendensen af te leiden uit de titels en ingrediënten van de recepten die ondersteunen wat de literatuur al schreef over de geneeskunde in België. Deze bevindingen suggereren een grotere nadruk op validatie en empirisch bewijs in de geneeskunde van de achttiende eeuw. De invloed van epidemieën heeft geleid tot significante wijzigingen in de soorten medicinale recepten en ingrediënten, waarbij er ook op een nieuwe manier gebruik werd gemaakt van lokale flora. Dit weerspiegelt een verschuiving in de sociale structuur en de rol van vrouwen in de geneeskunde, waar hun bijdragen stilaan waardevoller werden.

Ten eerste was er een evolutie zichtbaar in het validatieproces van recepten. In de zeventiende-eeuwse teksten komen er nauwelijks vermeldingen voor die wijzen op uitvoerige testen en bewezen efficiëntie, terwijl dit in de achttiende eeuw eerder de regel was dan de uitzondering. Hierbij vermeldde de auteurs enerzijds in de titel en anderzijds in het recept zelf dat de remedie uitstekend werkte, getest en goed bevonden was of dat de remedie reeds meerdere mensen had geholpen. Dit toont aan dat achttiende-eeuwse auteurs en huishoudens meer belang hechtte aan geteste en goedgekeurde medicinale recepten dan voorheen.

Ten tweede was er een duidelijke impact zichtbaar van heersende gezondheidsproblemen. De aard van de belangrijkste ziektes en problematiek heeft een grote invloed gehad op de

¹⁵⁸ *Kleijne huijs appoteeck*, 14v.

¹⁵⁹ Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

medicinale recepten en dus ook op de medicinale planten die werden gebruikt. De sterke aanwezigheid van pestboekjes heeft er bijvoorbeeld voor gezorgd dat het aandeel van remedies tegen infectieziekten exponentieel is gestegen. Tegelijkertijd heeft de psychologische impact van de pest, evenals de wijdverspreide angst en malaise die uit de epidemieën voortkwamen, bijgedragen aan een groeiend bewustzijn van mentale gezondheid in de geneeskunde. Dit vertaalde zich in de stijging van recepten die het immuunsysteem bevorderde om zo ziekte te voorkomen, evenals remedies tegen psychologische problemen. Andere aandoeningen en categorieën werden bijgevolg minder belangrijk en hadden dus een kleiner aandeel. Daarenboven zijn in de achttiende eeuw er verschillende aandoeningen bijgekomen, zoals postnatale zorg, griep, pokken, krauw, spruw waarvoor nieuwe recepten nodig waren. Dit wijst op een dynamisch antwoord van de medische gemeenschap op epidemiologische crises.

Ten derde was er een toenemende rol van chemische ingrediënten zichtbaar. De geleidelijke opkomst van de chemische geneeskunde heeft geleid tot een diversificatie in ingrediënten, waarbij er een grotere variëteit aan mineralen en chemische stoffen werden geïntegreerd in medicinale recepten. Sommige recepten maakten zelfs uitsluitend gebruik van chemische stoffen. In de zeventiende eeuw werden slechts twaalf verschillende chemische stoffen gebruikt. Dit aantal steeg naar dertig in de achttiende eeuw, met een exponentieel gebruik van mineralen zoals vitriool en aluinsteen voor aandoeningen zoals de pest, kanker en koorts. Ten vierde was er een groeiende herwaardering voor de inheemse (medicinale) planten. De achttiende eeuw liet een grotere diversiteit zien in het gebruik van lokale planten en derivaten, wat mogelijk een reactie was op sociale en politieke veranderingen. Ten vijfde heeft de machtswisseling van de Spaanse naar de Oostenrijkse tak van de Habsburgers een impact gehad op de gebruikte planten. Dit is vooral te zien in de toenemende populariteit van spijzen zoals kaneel, kruidnagel en anijs die enkel te verkrijgen waren door handel te drijven met Aziatische landen.¹⁶⁰

Ten slotte was er een verschuiving van een door mannen gedomineerd kennissysteem naar een meer inclusieve benadering waar zowel professionele als vrouwelijke bijdragen werden erkend en gewaardeerd.¹⁶¹ Het zeventiende-eeuwse overgewicht van professionele mannen als kennisproducenten zal geleidelijk aan veranderen in de achttiende eeuw, waarbij voornamelijk vrouwen geleidelijk aan een grotere rol begonnen te spelen. Het zeventiende-eeuwse overgewicht van professionele mannen die fungeerden als kennisproducenten zal geleidelijk aan veranderen in de achttiende eeuw en zullen vooral vrouwen een grotere rol beginnen spelen. Om het boek *Culinaire, geneeskruidige, huishoudelijke en ambachtelijke recepten* te schrijven, heeft de auteur zijn informatie gehaald bij een zeer divers publiek. Er zitten recepten tussen die afkomstig zijn van de koning van Hongarije, de hofdokters van Karel VI uit Wenen, hofdokters van de koning in Montpellier, een uittreksel over de verhandeling van planten uit het ecclesiastisch tijdschrift van juli 1780 geschreven door Monseigneur Chomel, de prins van

¹⁶⁰ Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des recettes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; [Excel-databank](#).

¹⁶¹ Oudaert, *Receuil des recettes*.; Van Asselt, *Medecyn-boek*.

oranje en een prijswinnaar binnen de Parijse Academie.¹⁶² De auteur baseerde zich echter niet alleen op de kennis van professionele en gerenommeerde dokters maar ook op die van verschillende vrouwen. Ten eerste leverden de meisjes van de Notre-Dame in Mons een recept voor oogwater gemaakt met poeder van lis (*Iris* L.), zinkfosfaat en fonteinwater.¹⁶³ Ten tweede ontwierp een gewone vrouw een recept dat verscheidene mensen heeft geholpen waarvan de efficiëntie vervolgens door professionelen uitvoerig getest en bewezen is geweest.¹⁶⁴

Dat professionelen en vrouwen een belangrijke rol speelde als aanvoerders van medicinale recepten komt ook terug in het laatste boek dat ik heb geanalyseerd voor deze sectie *Kleijne huijs appoteeck*. Eén van de recepten uit het boek is afkomstig van een apotheker die honderden vrouwen heeft geholpen om na een lange tijd hun maandstonden terug te krijgen.¹⁶⁵ Daarenboven vermeldt de auteur dat hij zijn remedies voor de pest heeft gekregen van een oude pestmeester in 1662.¹⁶⁶ Een recept tegen geelzucht bestaande uit mos van wilgen (*Salix* L.) en zoete melk was goedgekeurd door een kraamvrouw die zelf leidde aan deze ziekte.¹⁶⁷ Dit voorbeeld toont aan dat professionele vrouwen evenzeer als kennisbron konden fungeren in de achttiende eeuw. Het bleef hier echter niet bij. Diezelfde auteur bewees dat zelfs gewone vrouwen informanten konden zijn. Dit wordt aangetoond door een recept tegen waterzucht waarbij een vrouw die de auteur persoonlijk kende thee van drieblad (*Trillium* L.) samen met jenever dronk en hiervan genezen zou zijn.¹⁶⁸

¹⁶² CGHAR, 44-164.

¹⁶³ CGHAR, 126.

¹⁶⁴ CGHAR.; [Excel-databank](#).

¹⁶⁵ *Kleijne huijs appoteeck*, 61-62.

¹⁶⁶ *Kleijne huijs appoteeck*, recept 17 in het pestboek.

¹⁶⁷ *Kleijne huijs appoteeck*, 31.

¹⁶⁸ *Kleijne huijs appoteeck*, 43r.; [Excel-databank](#).

6.1.2 Persoonlijke archieven: van leken tot adel

Uit het vorige deel is duidelijk geworden dat verschillende factoren en individuen ervoor hebben gezorgd dat exotische planten en chemische producten meer ingang vonden in de achttiende eeuw. Deze evolutie ging ten koste van bepaalde zeventiende-eeuwse planten die verdwenen net zoals veel dierlijke en menselijke producten. Daarenboven bleek de pest een enorme impact te hebben op de kwalen die heersten en bijgevolg de remedies die mensen vooropstelden. Remedies voor de pest en zijn symptomen, psychologische aandoeningen en de bevordering van de algemene gezondheid om ziekte te voorkomen, wonnen sterk aan populariteit. Daartegenover daalde het aantal recepten voor gastro-intestinale aandoeningen van 110 remedies naar zevenenvijftig in de achttiende eeuw.

In dit deel wil ik een bredere kijk bieden op de medische en huishoudelijke praktijken binnen families waarbij vroegere generaties fungeren als kennisproducten. De verschillen in gebruik tussen de families in de zeventiende en de achttiende eeuw kunnen inzichten geven in hun gezondheidsbehoeften, beschikbaarheid van middelen en culturele attitudes ten opzichte van geneeskunde. Om deze verschuivingen te onderzoeken, zal ik mij in dit deel richten tot de zeventiende-eeuwse archieven van de familie Jolly en de twee achttiende-eeuwse archieven van de families de Gavre (hoge elite) en de Merode (van adel).¹⁶⁹ Bij zowel de remedies van de familie Jolly en de Gavre zat er een recept daterend uit de andere eeuw. Om te beginnen zal ik aandacht hebben voor de manier waarop medicinale recepten werden neergepend en weergegeven in deze familiearchieven. Vervolgens geef ik een overzicht van de medicinale praktijken binnen deze drie families door het onder de loep nemen van de vijf of zes populairste planten uit de twee eeuwen. Hierbij hou ik geen rekening met de plantenderivaten zoals alcoholische dranken en zoetstoffen die ik later zal behandelen. De verworven inzichten neem ik nadien mee in een vergelijkende analyse waarin ik mijn scope opentrek en kijk naar de algemene verschuivingen binnen de recepten van de zeventiende naar de achttiende eeuw. Hiervoor zal ik starten bij de medicinale planten gevolgd door een analyse van de geografische afkomst en een vergelijking van de gebruikte plantenderivaten. Nadien zal ik wederom de dierlijke en chemische ingrediënten bekijken alsook dieper ingaan op de evolutie van de recepten zelf en wat dit zegt over de belangrijkste medische bekommernissen binnen de families. Om af te sluiten zal ik de oorzaken van deze veranderingen bespreken.

¹⁶⁹ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, I571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, I571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives sans rapport apparent avec le fonds*, 188/43).

6.1.2.1 De volksgeneeskunde uit familiearchieven

In vergelijking met de huishoudboeken en farmacopeeën zijn de recepten afkomstig uit de familiearchieven het meest rudimentair inzake vorm en structuur. Ze zijn in de volkstaal geschreven op losse bladen en in meerdere handschriften, wat aantoonde dat de remedies over de jaren heen zijn bijgehouden en aangevuld door verschillende individuen. Deze vaststelling wijst op een persoonlijke overdracht van kennis binnen de familie door verschillende generaties en individuen. De titels van eventuele nieuwe secties staan niet bovenaan op de pagina's maar zijn op de achterkant van de losse papieren geschreven. Het gebruik van de volkstaal door de auteurs en de verbasterde plantennamen zorgen ervoor dat de identificatie van bepaalde ingrediënten soms problematisch was en kan leiden tot een verlies van kennis over bepaalde geneeskrachtige planten. Er zijn dan ook enkele ingrediënten waarvan de identificatie onzeker is en enkele andere die ongeïdentificeerd zijn gebleven. De overdracht van remedies laat eveneens zien dat ze relevant bleven binnen de familie en ook in volgende generaties gebruikt werden. Verder worden enkel het nut en de bereiding van de remedies meegegeven. De gebruikte planten en hoeveelheden staan bijgevolg voornamelijk vermeld in de beschrijving en slechts uitzonderlijk in een aparte ingrediëntenlijst.¹⁷⁰

Over het algemeen is deze lijst van ingrediënten beperkter en worden er meer simplicia, recepten bestaande uit een enkel ingrediënt, gebruikt. Een goed voorbeeld hiervan is het gebruik van herderstasje (*Capsella bursa-pastoris* L.) om bloedneuzen te stelpen. In vergelijking met de huishoudboeken is er in deze bronnen een duidelijke toename van lokale planten, wat de afhankelijkheid van de natuurlijke omgeving voor familiale medische praktijken benadrukt. Naarmate de sociale en financiële status van de familie steeg, kwam tijdens de achttiende eeuw de aanwezigheid van extreem dure exotische planten frequenter voor. Hoe rijker de familie, hoe meer exotische planten die men kon aankopen en gebruiken. Daarenboven hielden de families niet alleen geneeskundige remedies bij maar schreven ze tussen de regels geregeld enkele nuttige huishoudkundige recepten. In het archief van de familie de Gavre zijn er bijvoorbeeld bereidingen te vinden om inkt voor gouden en zilveren letters te maken, fruit te bewaren, roesten te voorkomen, vernis aan te brengen en het haar te epileren. Dit toont aan dat familiearchieven een breed scala aan kennis bevatten die essentieel was voor het dagelijks leven van de families. Daarenboven zijn er twee recepten zonder enige titel of vermelding van de aandoening of ziekte waarvoor ze werden gebruikt, wat kan wijzen op verloren praktische kennis, de alledaagsheid van bepaalde remedies of een doktersvoorschrift.¹⁷¹

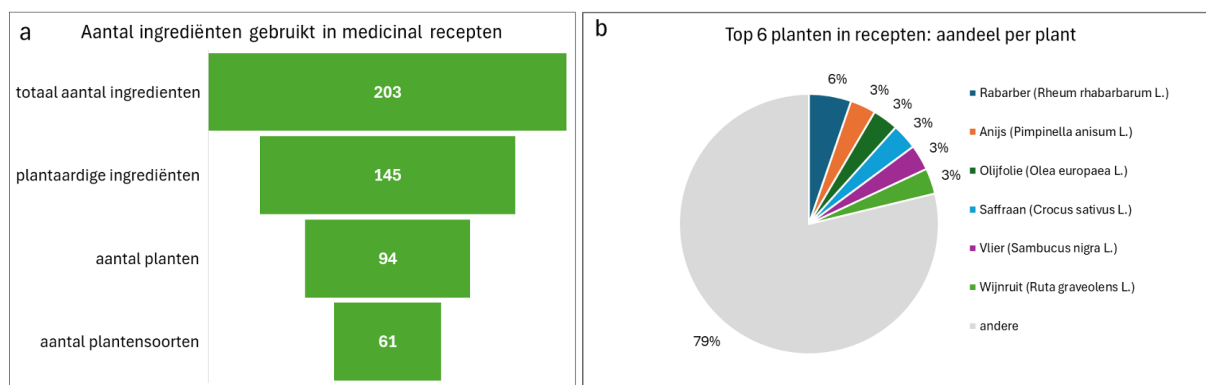
¹⁷⁰ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s *Archives sans rapport apparent avec le fonds*, 188/43).

¹⁷¹ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s *Archives sans rapport apparent avec le fonds*, 188/43).

6.1.2.2 De belangrijkste medicinale planten, hun gebruik en herkomst

6.1.2.2.1 De zes belangrijkste planten voor de zeventiende-eeuwse families 17de eeuw

Voor de analyse van de zeventiende eeuw heb ik gebruik gemaakt van het familiearchief van de familie Jolly en één recept uit het archief van de familie de Gavre. De recepten van de familie Jolly zijn hoofdzakelijk in het Nederlands geschreven met één Franstalige remedie en verschillende verwijzingen naar Franse naamgevingen voor bepaalde planten. De recepten van de familie de Gavre zijn daarentegen exclusief in het Frans neergepend. Aangezien deze twee families deel uitmaakten van de hogere klasse bieden hun recepten een inkijk in de kwalen waarmee de zeventiende-eeuwse gegoede families kampen alsook de remedies waartoe ze toegang tot hadden. Ze zijn eveneens een weerspiegeling van geneeskundige kennis die de auteurs belangrijk genoeg vonden om op te schrijven en te bewaren voor de volgende generaties. De 68 remedies die ik uit deze archieven heb geanalyseerd, maken gebruik van 203 ingrediënten waarvan er 95 ingrediënten planten zijn verspreid over 63 verschillende plantensoorten. In dit deel zal ik aan de hand van de zes meest gebruikte plantensoorten schetsen welke medicinale planten en remedies het belangrijkste waren in de zeventiende-eeuwse familiearchieven (Figuur 6). Dit zal ook de diversiteit van planten en hun toepassingen binnen de zeventiende-eeuwse geneeskunde zal aantonen. Daarenboven zal ik de geografische afkomst van deze medicinale planten traceren om te kijken wat het aandeel was van inheemse en uitheemse planten in deze remedies.¹⁷²

Figuur 6. Het gebruik van planten als ingrediënten in de zeventiende eeuw in familiearchieven. (a) Algemeen gebruik van planten als ingrediënten in medicinale recepten uit de zeventiende eeuw. (b) De top zes planten die het meest werden gebruikt in medicinale recepten van de zeventiende eeuw, weergegeven als hun totale bijdrage ten opzichte van het totaal aantal gebruikte planten in deze recepten.

De holistische benadering van geneeskunde die ik hierboven vaststelde is wederom te zien in de familiearchieven. Medicinale planten kenden meerdere gebruiken en het gebruik van dezelfde planten kon variëren tussen de verschillende families wat hun persoonlijke voorkeuren laat zien. De zes populairste planten, die terug te vinden zijn in Tabel 13, werden

¹⁷² Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s *Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

in totaal in twintig recepten gebruikt waarvan zeventien combinaties en drie simplicia. Zo gebruikte men bijvoorbeeld enkel vlier in de behandeling van waterzucht en eksterogen. Deze plant kwam echter niet meer voor in de achttiende-eeuwse bronnen. De families de Gavre en de Merode hadden duidelijk andere preferenties of schatte de krachten van deze inheemse plant niet even hoog in als de familie Jolly. Naast simplicia kwamen planten het meeste voor in combinaties waarbij eenzelfde remedie meerdere aandoeningen of ziektes kon genezen. Om de pest en koorts te behandelen vertrouwde de familie Jolly onder meer op de destillatie van rabarber, saffraan, salie, vlier, wijnazijn en wijnruit waarvan enkele druppels werden ingenomen met Venetiaanse teriakel. Een ander recept dat deze conclusie bekrachtigd is afkomstig uit het archief van de familie de Gavre, waarin de mengeling van rabarber met croutons, brandewijn en rode wijn werd omschreven als een onfeilbare remedie tegen dysenterie, een extreme vorm van diarree. De familie de Gavre bleef rabarber ook in de achttiende eeuw inzetten tegen deze ziekte en de plant maakte samen met onder andere honing, rozen en mispel deel uit van een experimentele remedie voor dysenterie.¹⁷³

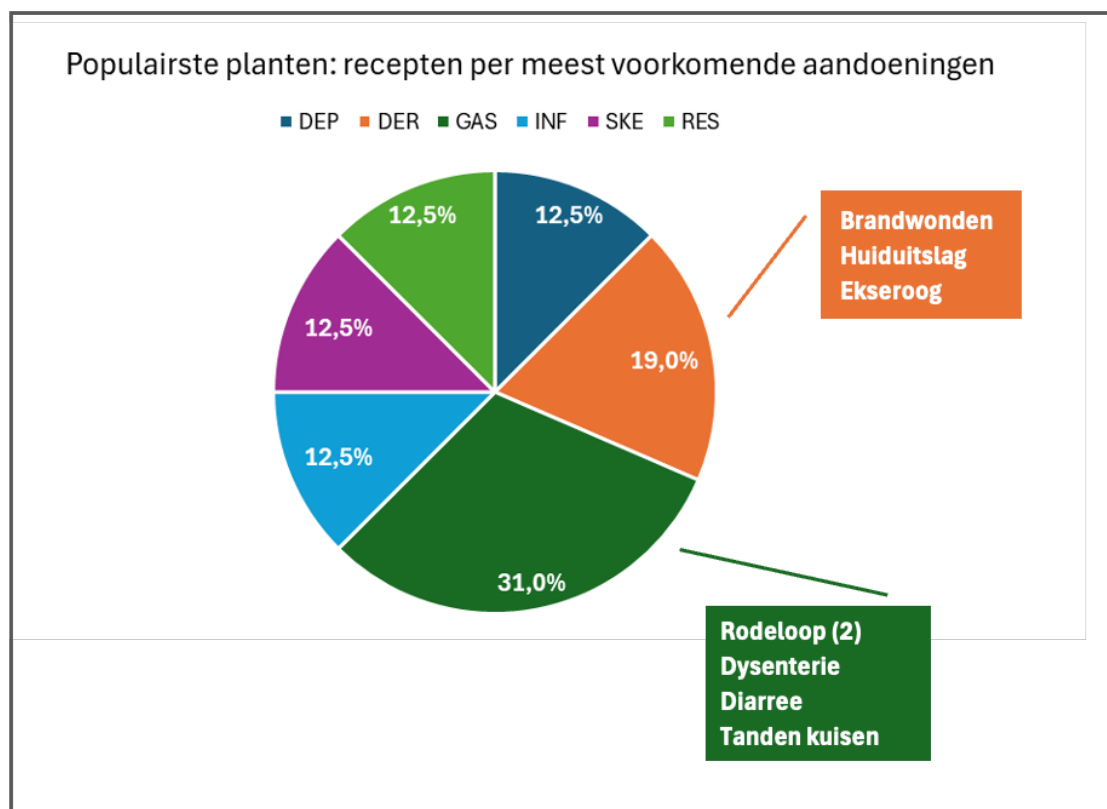
De analyse van de recepten maakte duidelijk dat families verschillende ervaringen konden hebben met ziektes. De familie Jolly kampte bijvoorbeeld het meeste met verschillende dermatologische en gastro-intestinale aandoeningen zoals brandwonden, huiduitslag en rodeloop (Figuur 7). Hierbinnen moesten de meeste remedies verschillende vormen van diarree genezen. Hierboven heb ik de casus van dysenterie reeds behandeld waarin rabarber continu een belangrijk ingrediënt bleek. Daarnaast werkte deze plant uitstekend tegen de rodeloop waarvoor ze altijd werd gecombineerd met een vorm van suiker. Alhoewel rabarber in de achttiende eeuw in gebruik bleef, is er in de achttiende-eeuwse archiefstukken geen vermelding meer van remedies tegen de rodeloop. Bovenstaande analyse van de huishoudboeken toonde echter aan dat deze aandoening in de achttiende eeuw niet was verdwenen. Hoogstwaarschijnlijk hadden de drie families niet meer genoeg last van de rodeloop om blijvend remedies hiervoor neer te pennen, zijn enkele archiefstukken verloren gegaan of gebruikten ze andere boeken of bronnen om deze aandoening te behandelen. Diarree kon ook nog worden behandeld met een combinatie van olijfolie, albarozenwater, bier en suiker van de Canarische-eilanden. Van de zes zeventiende-eeuwse planten was de olijfbom de enige die zijn populariteit wist te behouden in de achttiende eeuw.¹⁷⁴

Daarenboven werden de twee specerijen anijs en saffraan elk in drie recepten gebruikt. Anijs diende voornamelijk voor de behandeling van diverse blessures waarvoor ze altijd werd gecombineerd met brandewijn en pioenroos (*Paeonia mascula* (L.) Mill.) terwijl aanvullende ingrediënten konden variëren. Deze plant onderging hetzelfde lot als vlier en kwam niet meer voor in de achttiende-eeuwse bronnen. Saffraan daarentegen diende zowel in de zeventiende als achttiende eeuw uitsluitend om infectieziekten mee te behandelen. Dat er meerdere

¹⁷³ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, *XVIIe s. Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s. Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

¹⁷⁴ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, *XVIIe s. Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s. Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

remedies bestonden voor eenzelfde aandoening bewijzen onder meer de casus van diarree en die van koorts. De zeventiende-eeuwse remedie tegen de koorts en de pest heb ik reeds heb vermeld maar er bestond nog een andere behandeling voor koorts. Deze remedie bestond uit een mengeling van saffraan met knoflook, peper, salmiak (Na_4Cl) en zout (NaCl). In de achttiende eeuw zien de recepten tegen koorts er echter volledig anders uit. Van de drie remedies die voorkwamen, is er slechts één die gebruik maakte van saffraan. Verder werd deze niet meer gecombineerd met dezelfde ingrediënten maar in de plaats daarvan met nootmuskaat, olijfolie, rogge, rozenwater, wijn en een ei. Dit toont aan dat alhoewel bepaalde planten voor dezelfde remedies werden gebruikt de combinaties en dus het algemene recept er volledig anders kon uitzien afhankelijk van de eeuw en de familie.¹⁷⁵

Figuur 7. De ratio van de zes meest voorkomende planten op basis van de zes meest voorkomende aandoeningen in familiearchieven. Hierbij werden 16 recepten geanalyseerd. DEP: Diuretica; DER: Dermatologie; GAS: Spijsvertering of gastro-intestinale problemen; INF: Infecties; SKE: Skelet-musculair systeem; RES: Respiratoire klachten

Naast de prominentie van gastro-intestinale problemen valt uit Tabel 13 af te leiden dat het merendeel van de populairste planten uitheemse soorten waren en bijgevolg moesten worden gekweekt of geïmporteerd. Met betrekking tot de zes populairste planten vermelden de bronnen zelf geen specifieke afkomst. Zoals ik in mijn methodologie heb aangehaald komt de origine van de planten uit de POWO-databank niet altijd overeen met degene die worden

¹⁷⁵ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s *Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

vermeld in de bronnen en in Dodoens' kruidenboek. Voor de zes planten die in Tabel 13 te zien zijn komen de databank en Dodoens' beschrijvingen grotendeels overeen. Vlier wordt in beide bronnen erkend als een inheemse plant die niet enkel in Zuidelijke Nederlanden voorkwam maar ook in andere landen met een gelijkaardig klimaat. Bepaalde planten zoals wijnruit en anijs konden lokaal gezaaid en gekweekt worden, in het geval van anijs maakt Dodoens wel de vermelding dat dit slechts uitzonderlijk gebeurde. Dit betekende dat drie van de zes planten mogelijk lokaal beschikbaar waren.¹⁷⁶

Er waren drie planten die niet in de Zuidelijke Nederlanden konden worden gekweekt. Een eerste is de saffraankrokus, de plant waarvan het specerij saffraan afkomstig is, dat wel werd geplant en geacclimatiseerd in landen zoals Italië, Duitsland en Engeland. De vermelde regio's komen overeen met de landen die in de POWO-databank aangeduid staan als plaatsen waar saffraankrokus is geïntroduceerd. Daarenboven is de eerste naamgeving die Dodoens vermeldde de Griekse naam. Het is dus mogelijk dat men reeds in de zeventiende eeuw beseftte dat saffraan origineel afkomstig was uit Griekenland. De tweede plant is de olijfbom waarvan olijfolie wordt gemaakt. Zowel Dodoens als de POWO-databank geven aan dat de plant voorkomt in landen rond de Middellandse Zee, waarbij Dodoens expliciet Italië, Frankrijk en Spanje aanhaalde. Een laatste plant is de exoot rabarber die volgens Dodoens werd overgebracht vanuit China, waar ze ook effectief een inheemse soort is. De conclusie dat de Zuidelijke Nederlanden niet van nature over alle nodige medicinale ingrediënten beschikten, duidt op een afhankelijkheid van verschillende buitenlandse handelsrelaties om de gewenste planten te kunnen bemachtigen en aanbieden in apotheken.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Dodoens, *Crvydt-boeck Remberti Dodonæi*, 165-1321.; Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, *de Gavre*, T052, XVIIe s *Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).; Royal Botanic Garden, Kew.

¹⁷⁷ Dodoens, *Crvydt-boeck Remberti Dodonæi*, 329-1287.; Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, *de Gavre*, T052, XVIIe s *Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).; Royal Botanic Garden, Kew.

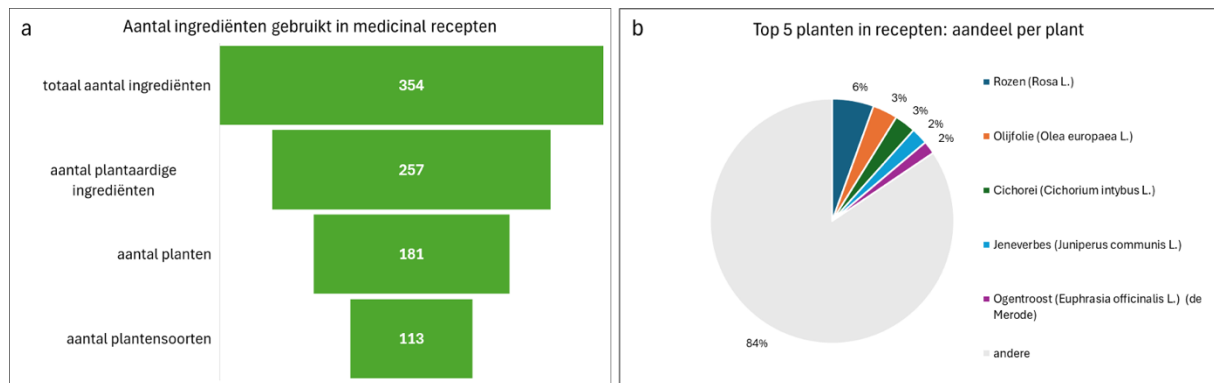
Planten 17 ^{de} eeuw: Jolly en de Gavre (1 recept) = 21,3%	Gebruik	Geografisch voorkomen
Rabarber (<i>Rheum rhabarbarum</i> L.) - 5/95 (5,3%) - 5 recepten - 18 ^{de} eeuw: 1/182 (0,56%)	Aandoeningen: diarree (de Gavre), rodeloop (2), koorts en pest en waterzucht Plantendelen: /	Uitheems (Buryatiya, China Noord-Centraal, China Zuid-Centraal, Chita, Binnen-Mongolië, Irkoetsk, Mantsjoerije, Mongolië)
Anijs (<i>Pimpinella anisum</i> L.) - 3/95 (3,2%) - 3 recepten - 18 ^{de} eeuw: verdwenen	Aandoeningen: blessures (2), luchtweginfectie en slijmen Plantendelen: zaden	Uitheems (Oost-Turkije tot de Kaukasus)
Olijfolie (<i>Olea europaea</i> L.) - 3/95 (3,2%) - 3 recepten - 18 ^{de} eeuw: 6/182 (3,34%)	Aandoeningen: huiduitslag, diarree en brandwonden Plantendelen: vrucht	Uitheems (Afrika, Middellandse Zeegebied tot ZC China)
Saffraan (<i>Crocus sativus</i> L.) - 3/95 (3,2%) - 3 recepten - 18 ^{de} eeuw: 2/182 (1,1%)	Aandoeningen: koorts, pest en waterzucht Plantendelen: Stamper	Uitheems (Griekenland)
Vlier (<i>Sambucus nigra</i> L.) - 3/95 (3,2%) - 3 recepten - 18 ^{de} eeuw: verdwenen	Aandoeningen: waterzucht, koorts, pest en eksterroog Plantendelen: knoppen, wortels en bladeren	Inheems (Azoren, Europa tot W. Iran)
Wijnruit (<i>Ruta graveolens</i> L.) - 3/95 (3,2%) - 3 recepten - 18 ^{de} eeuw: 2/182 (1,12%)	Aandoeningen: keelpijn, koorts, pest en tanden reinigen Plantendelen: /	Geïntroduceerd (Albanië, Bulgarije, Krim, Europees Turkije, Joegoslavië)

Tabel 13. Overzicht van de zes populairste planten in de zeventiende eeuw. Hun wetenschappelijke naam, aantal voorkomens, de aandoeningen waarvoor ze werden gebruikt, de plantendelen die vermeld staan in de recepten en hun geografische afkomst met hun inheemse voorkomen tussen haakjes. De meeste recepten komen uit het archief van de familie Jolly wanneer het recept uit het familiearchief van de Gavre komt, is dit tussen haakjes aangeduid ([Excel-databank](#))

6.1.2.2.2 De vijf belangrijkste planten voor de achttiende-eeuwse families: een terugkeer naar inheemse flora

Om de geneeskundige praktijk van de achttiende eeuw te onderzoeken, heb ik gebruik gemaakt van archiefstukken van de families de Gavere en de Merode alsook één recept uit het familiearchief van de familie Jolly. Zoals ik in het vorige deel heb vermeld, behoorden de families Jolly en de Gavre tot de hogere klassen in de samenleving. In de achttiende eeuw komt daar de adellijke familie de Merode-Westerlo bij. Deze bron biedt inzichten in de geneeskundige praktijken die heersten bij de adel en hoe dit zich verhiel tegenover andere gegoede, gemiddelde en arme families. De recepten uit dit archief waren net zoals bij de familie de Gavre geschreven in het Frans. De 96 remedies die ik heb geanalyseerd, maakten gebruik van 354 ingrediënten waarvan er in totaal 182 planten waren verspreid over 115 verschillende plantensoorten. In dit deel zal ik door middel van de vijf meest gebruikte achttiende-eeuwse planten (Figuur 8 en Tabel 14) een schets geven van de planten die de families het waardevolst achtte alsook de kwalen waarmee ze het meeste kampten. Daarenboven zal ik via Dodoens'

kruidenboek en de POWO-databank traceren waar deze planten vandaan kwamen en hoe de families toegang hadden tot deze ingrediënten.¹⁷⁸

Figuur 8. Het gebruik van planten als ingrediënten in de achttiende eeuw in familiearchieven. (a) Algemeen gebruik van planten als ingrediënten in medicinale recepten uit de achttiende eeuw. (b) De top vijf planten die het meest werden gebruikt in medicinale recepten van de achttiende eeuw, weergegeven als hun totale bijdrage ten opzichte van het totaal aantal gebruikte planten in deze recepten.

Net zoals bij de zeventiende-eeuwse remedies blijft ook de achttiende-eeuwse geneeskunde holistisch, wat blijkt uit de verschillende combinaties van planten. De dertig remedies uit de achttiende eeuw die ik voor dit deel heb gebruikt waren allemaal combinaties. De afwezigheid van simplicia geeft aan dat de families de Gavre en de Merode meer waarde hechtte aan combinaties dan aan enkelvoudige ingrediënten in vergelijking met de zeventiende eeuw. Daarenboven worden er drie recepten gebruikt om meerdere aandoeningen te behandelen, waarvan er twee gebruik maakten van rozen, wat wijst op een toenemende kennis van de eigenschappen van planten. Uit deze voorbeelden wordt het duidelijk dat verschillende plantendelen of voorkomens alsook combinaties ervoor zorgden dat een plant verschillende aandoeningen kon behandelen. Voor droge lippen en kloven werd rozenwater gemengd met het afkooksel van blauwe, pitloze druiven, ongezouten boter en gele was. De afwezigheid van deze remedie in de zeventiende eeuw betekende dat rozen, net zoals vele andere planten een nieuwe toepassing kreeg in de achttiende eeuw. Gedroogde rozenbladeren kon dan weer sinusitis en keelpijn genezen wanneer ze werden gecombineerd met zeven andere ingrediënten waaronder maarts viooltje, vijgen en honing. Aangezien rozenwater al in de zeventiende eeuw werd gebruikt om verkoudheden te behandelen, behield de plant dan ook zijn rol in de behandeling van respiratoire aandoeningen.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Dodoens, *Cruydt-boeck Remberti Dodonæi*, 329-1287.; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).; Royal Botanic Garden, Kew.

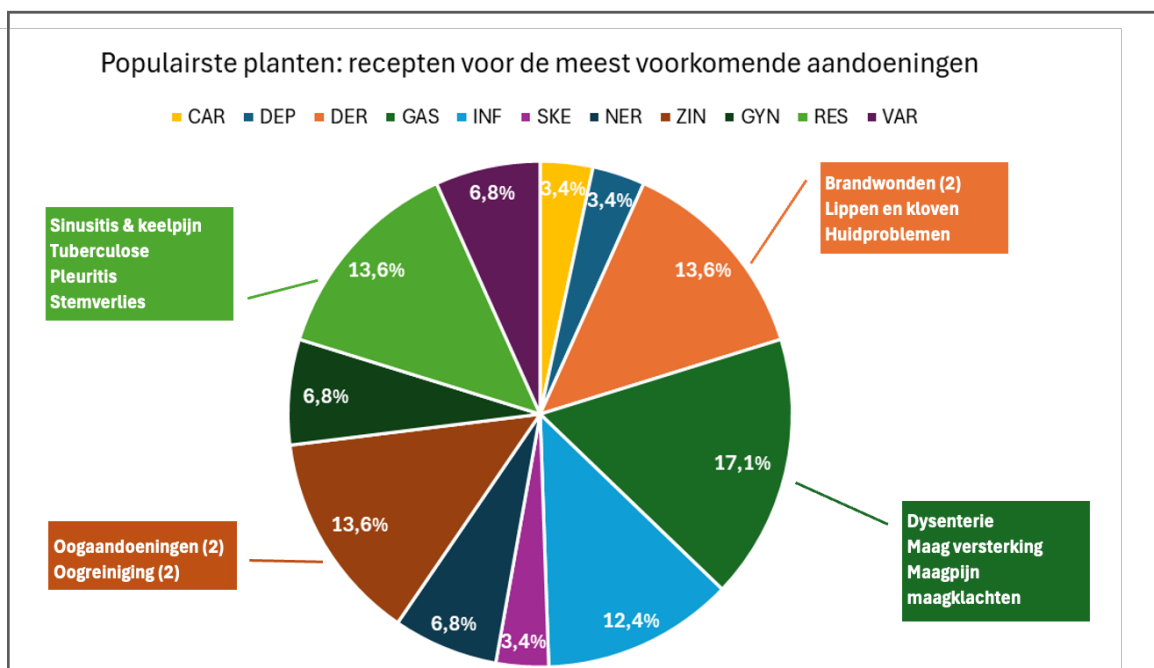
¹⁷⁹ Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

Aanzienlijk verschil met de zeventiende eeuw is de prominente rol van de humorenleer in de formulering van remedies. Ingrediënten werden gekozen op basis van hun vermeende invloed op het balanceren van de humoren, wat een reflectie is van de medische theorieën van de tijd. De titels en gebruiken van deze achttiende-eeuwse remedies weerspiegelen dan ook duidelijk de invloed van de humorenleer. Een recept bestaande uit jeneverbeszaden, kaneel en suiker werd gebruikt voor een overvloed aan aandoeningen waaronder enkele gastro-intestinale klachten en het balanceren van de humoren of 'fluctions'. In tegenstelling tot de huishoudboeken en de zeventiende-eeuwse remedies is het geloof in de humorenleer hier dus prominenter aanwezig dan enkel in de keuze van ingrediënten.¹⁸⁰

In de achttiende eeuw hadden verschillende families hun eigen voorkeuren voor regionaal beschikbare middelen. Figuur 9 maakt duidelijk dat de meeste remedies toegespitst waren op gastro-intestinale, dermatologische en respiratoire aandoeningen. Een belangrijke kanttekening die hierbij moet worden gemaakt is dat deze remedies allemaal uit het familiearchief van de familie de Gavre komen. De familie de Merode gebruikte voornamelijk remedies voor oogaandoeningen, waarvoor ze veelvuldig de plant ogentroost inzette en waren de enige die deze inheemse plant gebruikte in hun remedies. Het sap van ogentroost werd onder meer gecombineerd met witte wijn en stinkende gauwe om de ogen te reinigen en voor oogziekten gebruikten ze een water gemaakt van ogentroost en twaalf andere ingrediënten zoals wijnruit, peper en agrimonie. De familie de Merode besteedde ook wel veel aandacht aan remedies voor keelpijn en hiervoor veel verschillende planten gebruikte maar dit zal in dit deel nog niet aan bod komen. Dit zal verder behandeld worden wanneer ik uitgebreider zal spreken over de evolutie in de recepten en de aandoeningen waardoor ze in dit deel niet aan bod zullen komen.¹⁸¹

¹⁸⁰ Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

¹⁸¹ Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

Figuur 9. De ratio van de zes meest voorkomende planten op basis van de elf meest voorkomende aandoeningen in familiearchieven. Hierbij werden 29 recepten geanalyseerd. CAR: Cardiovasculaire ziektes; DEP: Diuretica; DER: Dermatologie; GAS: Spijsvertering of gastro-intestinale problemen; INF: Infecties; SKE: Skelet-musculair systeem; NER: Neurologie; ZIN: Zintuigen; GYN: Gynaecologie; RES: Respiratoire klachten; VAR: Varia.

Sommige ingrediënten, zoals olijfolie, verloren hun eerdere toepassingen, terwijl nieuwe planten zoals cichorei en jeneverbes in opkomst waren. Dit toont een evolutie in de geneeskunde aan, waarbij families nieuwe remedies en combinaties verkenden in de achttiende eeuw. De familie de Gavre kampte zoals reeds gezegd met verschillende gastro-intestinale, dermatologische en respiratoire klachten. Net zoals de familie Jolly in de zeventiende eeuw had deze familie meerdere remedies voor de behandeling van dysenterie. In tegenstelling tot toen is een remedie met rode rozen voor de behandeling van rodeloop niet meer terug te vinden. De rol van rozen in de behandelingen van darmproblemen was echter niet uitgespeeld in de achttiende eeuw. Rozenwater werd namelijk gecombineerd met suiker, tarwe, eigeel en melk om dysenterie mee te genezen. Hieruit blijkt dus dat de helende functie van rozen binnen deze type aandoeningen niet verloren is gegaan zoals dit bij olijfolie wel het geval was. In de achttiende eeuw verschuift het gebruik van olijfolie zo goed als volledig. Enkel zijn rol binnen remedies voor brandwonden blijft behouden maar het zeventiende-eeuwse recept hiervoor onderging een complete verandering. Eieren en gele was werden vervangen door ingrediënten zoals kardoer, honing en ongebluste kalk. Verder gebruikte de familie de Gavre olijfolie om onder meer verstuikingen en koorts te behandelen. Deze voorbeelden tonen aan dat bepaalde ingrediënten konden voorkomen in de twee eeuwen maar dat hun specifieke toepassing en de combinaties waarin ze voorkwamen compleet konden veranderen.¹⁸²

¹⁸² Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s. *Archives sans rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

Naast aanpassingen in het gebruik van bepaalde planten kwamen er in de achttiende eeuw ook heel wat nieuwe planten. Naast ogentroost deden cichorei en jeneverbes voor het eerst hun intrede in de achttiende-eeuwse remedies van de familie de Gavre. Jeneverbeszaden bleken met hun aanwezigheid in drie van de vier remedies het ingrediënt te zijn om maagproblemen mee te behandelen, een aandoening waarvoor de familie Jolly in de zeventiende eeuw hoofdzakelijk andere ingrediënten gebruikte. Kaneel, suiker en wijn wisten bleven bewaard maar de overige dertien ingrediënten werden vervangen door negen nieuwe zoals sassafras, honing en sinaasappel. De andere nieuwkomer, cichorei werd gebruikt om pleuritis te behandelen. Wederom zagen de zeventiende- en achttiende-eeuwse remedies er enigszins anders uit. De beide recepten maakten gebruik van het sap van een buxusboom maar daar eindigen de gelijkenissen. De overige vier ingrediënten werden in de achttiende eeuw vervangen door zes nieuwe. Hieruit wordt duidelijk dat dezelfde ziektes konden voorkomen maar dat de manier om ze te behandelen afhankelijk was van de periode alsook van de familie. Alhoewel dezelfde ziekten problematisch bleven kon de manier om ze te behandelen veranderen naargelang de periode en de familie waarin ze voorkwamen.¹⁸³

De familie de Gavre aandacht had eveneens aandacht voor de effecten van voeding en omgevingsfactoren op de gezondheid wat terug te zien is in hun omgang met tuberculose. Voor de behandeling hiervan werden de wortels en bladeren van cichorei en jeneverbeszaden samengevoegd met veertien andere ingrediënten van zowel plantaardige, dierlijke als chemische oorsprong. Opmerkelijk hierbij is de afwezigheid van alomtegenwoordige ingrediënten zoals groenten, melk en alcohol. Dit waren echter doelbewuste keuzes die steunden op de nefaste invloeden die bepaalde etenswaren zoals zout, zuivelproducten en bier hadden op iemand die leed aan tuberculose. Daarnaast zouden ook wijn en verschillende soorten vlees geen nut gehad hebben voor de genezing van tuberculose en moesten deze producten net zoals de zon zo veel mogelijk worden gemeden. Dit toont een groeiend bewustzijn aan van de effecten die reguliere voedingswaarden en omgevingsfactoren hadden op het menselijk lichaam en het benadrukt een grotere betrokkenheid van wat de gezondheid beïnvloedt. Daarenboven sprongen families eerder voorzichtig om met alcoholische dranken waardoor ze hier duidelijk niet dezelfde populariteit genoten als in de huishoudboeken.¹⁸⁴

Anders dan in de zeventiende eeuw zijn er hier wederom vermeldingen van gynaecologische aandoeningen, wat wijst op een verschuiving in de benadering van gynaecologische zorg die enigszins centraler kwam te staan. Van de vijf planten uit Tabel 14 werden er twee gebruikt binnen deze context. Ten eerste werkte de combinatie van olijfolie, moedermelk en bier pijnstillend voor de moeder tijdens de geboorte. Ten tweede werd rozenwater met bijvoorbeeld ongezoeten boter, brandwijn en pijnboomspitten gebruikt in een experimentele

¹⁸³ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, *XVIIe s. Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

¹⁸⁴ Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

remedie om moedermelk te doen opdrogen na de bevalling. Experimentele remedies zoals deze alsook degene tegen koorts waarbij olijfolie en rozenwater gebruikt worden naast vijf andere ingrediënten tonen aan dat de families in de achttiende eeuw bezig werden met de grenzen op te zoeken van de bestaande geneeskunde en actief probeerden om betere remedies te vinden tegen bepaalde kwalen.¹⁸⁵

In tegenstelling tot de zeventiende eeuw hadden de achttiende-eeuwse families meer oog voor inheemse plantensoorten, wat wijst op een toenemende waardering voor lokale flora en een alternatieve benadering van kruidenkennis. In de vorige sectie waarin ik de huishoudboeken besprak, heb ik reeds aangehaald dat ik voor de rozen besloten heb om te werken met het genus *Rosa* L. dat van nature voorkwam in de Zuidelijke Nederlanden. Daarenboven gaf Dodoens ook aan dat rozensoorten of inheems waren of werden gekweekt in tuinen. Zowel jeneverbes als ogentroost zijn twee inheemse soorten waarbij enkel hun natuurlijk voorkomen beschreven werd terwijl cichorei ook gezaaid werd in tuinen om op deze manier het bloeiseizoen van deze plant te verlengen. Daarenboven geeft Dodoens hier een gedetailleerde uitleg van het proces dat tuiniers toepasten om cichorei te kweken. Vermeldingen zoals deze zijn een bevestiging van de conclusie uit *Embattled Territory* dat de Zuidelijke Nederlanden experts waren in planten acclimatiseren en onderhouden in diverse tuinen.¹⁸⁶ De enige uitheemse plant die in Tabel 13 voorkomt is olijfolie waarvan ik de oorsprong in het deel hierboven over de zeventiende eeuw reeds besproken heb. De families in de achttiende eeuw hadden duidelijk meer oog voor inheemse soorten en zeker de familie de Merode hechtte veel belang aan inheemse soorten. Hieruit is de stijgende trend voor de herwaardering van de lokale flora die ik ook bij de huishoudboeken hierboven kon vaststellen wederom zichtbaar. De prominente aanwezigheid van olijfolie betekende dat men nog steeds handelsrelaties nodig had om aan vitale medicinale ingrediënten te geraken. Onderstaande delen zullen duidelijk maken of ook de aanwezigheid van uitheemse soorten in deze brontypes naar boven komt of niet.¹⁸⁷

Deze bevindingen suggereren dat er in de achttiende eeuw een groeiende nieuwsgierigheid en bereidheid was om nieuwe behandelingen te ontwikkelen. Het gebruik van een combinatie van diverse ingrediënten laat zien dat families niet alleen vertrouwden op traditionele remedies, maar ook openstonden voor innovatieve oplossingen om de gezondheid van moeders te verbeteren. Ook benadrukt deze analyse een belangrijke overgang naar een meer geïntegreerde en wetenschappelijk geïnformeerde benadering van gezondheid.

¹⁸⁵ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, *XVIIe s. Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

¹⁸⁶ Dupré e.a., *Embattled territory*, 201.

¹⁸⁷ Dodoens, *Crvydt-boeck Remberti Dodonæi*, 71-1332.; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).; Royal Botanic Garden, Kew.

Planten 18 ^{de} eeuw: de Merode, de Gavre en Jolly (1 recept) = 16,6%	Gebruik:	Geografisch voorkomen
Rozen (<i>Rosa</i> L.) - 10/182 (5,5%) - 10 recepten	Aandoeningen: hersenen ('les fluctuations de cerveau'), diarree, koorts, sepsis, moedermelk (opdrogen), gespleten lippen, kloven, sinusitis, keelpijn en behoud van de gezondheid Plantendelen: bloembladeren	Inheems (Noord-Amerika, Eurazië en Noord-Afrika)
Olijfolie (<i>Olea europaea</i> L.) - 6/182 (3,3%) - 6 recepten	Aandoeningen: hersenen ('les fluctuations de cerveau'), koorts, brandwonden, verstuikingen en tijdens geboortes Plantendelen:	Uitheems (Afrika, Middellandse Zeegebied tot ZC. China)
Cichorei (<i>Cichorium intybus</i> L.) - 5/182 (2,8%) - 4 recepten	Aandoeningen: pleuritis, confrontatie met de dood, purgeren, tuberculose Plantendelen: wortels en bladeren	Inheems (Europa tot Centraal-Azië en de Westelijke Himalaya, Macaronesië tot N. Afrika)
Jeneverbes (<i>Juniperus communis</i> L.) - 5/182 (2,8%) - 5 recepten	Aandoeningen: tuberculose, verstuikingen, hoofdkwalen, goed geheugen, humeuren oplossen, maagklachten, humeuren, hartproblemen, stemverlies, vertering, huidproblemen, vergiftiging, koorts, zenuwproblemen en de pest Plantendelen: zaden	Inheems (Subarctisch & gematigd Noordelijk Halfrond)
Ogentroost (<i>Euphrasia officinalis</i> L.) (de Merode) - 4/182 (2,2%) - 4 recepten	Aandoeningen: ogen, ogen reinigen en oogziektes Plantendelen: sap	Inheems (Finland tot W. Siberië en Turkije)

Tabel 14. Overzicht van de zes populairste planten in de achttiende eeuw. met hun wetenschappelijke naam, aantal voorkomens, de aandoeningen waarvoor ze werden gebruikt, de plantendelen die vermeld staan in de recepten en hun geografische afkomst met hun inheemse voorkomen tussen haakjes. De meeste recepten komen uit het archief van de families de Gavre wanneer de plant of het recept uit het familiearchief van de Merode komt, is dit tussen haakjes aangeduid.

6.1.2.3 Algemene trends en evolutie van medicinale ingrediënten en familierecepten

Uit het vorige deel is gebleken dat er in de achttiende eeuw een groter belang gehecht werd aan inheemse plantensoorten die enerzijds in de natuur te vinden waren of in tuinen werden geweekt. Daarenboven bleken bepaalde aandoeningen een grotere bekommernis te zijn dan andere en werden ze over de twee eeuwen heen niet altijd met dezelfde planten of ingrediëntencombinaties behandeld. In dit deel zal ik deze inzichten meenemen en kijken of ze standhouden wanneer ik rekening houd met alle ingrediënten, remedies en aandoeningen. Om te beginnen zal ik mij focussen op de evolutie en afkomst van medicinale planten en plantenderivaten. Vervolgens richt ik mij tot de dierlijke en chemische ingrediënten. Om af te sluiten met een analyse van de verschillende remedies en aandoeningen en hoe deze zijn geëvolueerd over de twee eeuwen heen.

6.1.2.3.1 Evoluties in plantaardige remedies: Een vergelijkende analyse van familiearchieven

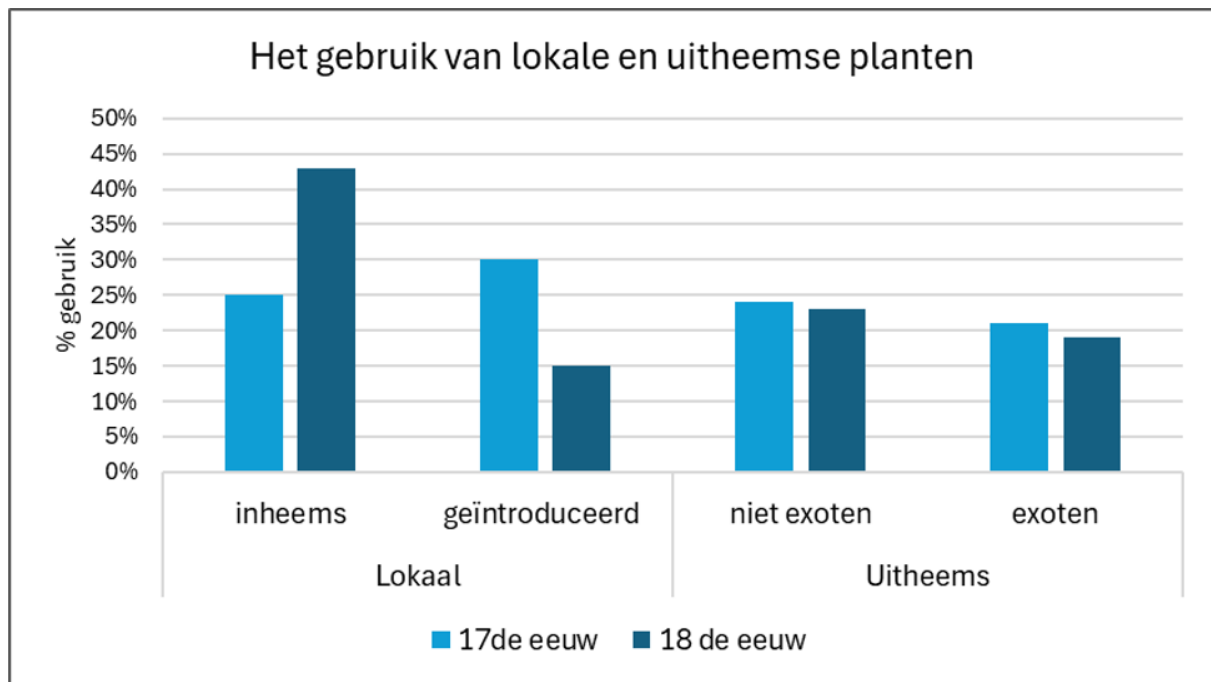
De drie familiearchieven die ik bestudeerd heb, berusten nog sterker op plantaardige remedies en recepten dan de medicinale- en huishoudboeken die ik hiervoor heb geanalyseerd. Dit wordt duidelijk uit het percentage van gebruikte plantaardige ingrediënten. In de zeventiende eeuw bestond meer dan 70% van het totaal aantal ingrediënten uit planten of plantenderivaten zoals honing, suiker, bier en wijn. Dit aandeel steeg in de achttiende eeuw nog verder tot bijna 75%.

Aangezien de archieven zich onevenredig verdelen (een voor de zeventiende eeuw en twee voor de achttiende eeuw), zal ik hier voornamelijk werken met percentages om op die manier de evoluties en trends beter weer te geven. De absolute cijfers die terug te vinden zijn in Tabel 15 bevestigen de stijging in het aantal inheemse planten die de studie van de populairste planten reeds onthulde. Procentueel is er sprake van bijna een verdubbeling van inheemse planten in de achttiende eeuw (Figuur 10). Het aandeel van geïntroduceerde planten is echter met de helft gedaald waardoor het aantal lokaal verkrijgbare planten (geïntroduceerde en inheemse planten) met slechts 3% gestegen is. Het gevolg hiervan is dat het aandeel uitheemse planten in de medicinale recepten 3% gedaald is in de achttiende eeuw, wat in contrast staat met de algemene stijging in de huishoudboeken. In absolute cijfers is de diversiteit aan uitheemse planten wel toegenomen wat wil zeggen dat er in de achttiende eeuw uitheemse soorten minder frequent voorkwamen maar dat er wel meer verschillende soorten werden gebruikt.¹⁸⁸

Type plant	17 ^{de} eeuw: 203 ingrediënten - 146 plantaardige ingrediënten - 95 planten en 63 verschillende soorten	18 ^{de} eeuw: 354 ingrediënten - 259 plantaardige ingrediënten - 182 planten en 115 verschillende soorten
Geïntroduceerde planten	28/ 95 ingrediënten (30%) - 21 verschillende soorten	27/ 182 ingrediënten (15%) - 21 verschillende soorten
Inheems planten	24/ 95 ingrediënten (25%) - 18 verschillende soorten	79/ 182 ingrediënten (43%) - 44 verschillende
Uitheemse planten	43/ 95 ingrediënten (45%) - 24 verschillende soorten	76/ 182 ingrediënten (42%) - 49 verschillende soorten

Tabel 15. Absolute cijfers plantaardige ingrediënten gefocust op medinale planten opgedeeld volgens de herkomst van planten.

¹⁸⁸ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, I571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, I571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s *Archives sans rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

Figuur 10. Verandering in het gebruik van lokale en uitheemse planten in medicinale recepten tussen de zeventiende en achttiende eeuw in familiearchieven tabel ([Excel-databank](#))

De verklaring voor de sterke stijging van inheemse planten en de daling van uitheemse planten ligt bij de remedies die de familie de Merode gebruikte. Ondanks hun hoge positie in de maatschappij als adellijke familie gebruiken ze bijna uitsluitend inheemse soorten. De achterliggende redenen staan niet vermeld in de bronnen maar er zijn wel enkele mogelijkheden denkbaar. Mogelijk had de familie de Merode door zijn geprivilegieerde positie meer toegang tot de geleerde milieus waarbinnen er in de achttiende eeuw een oproep heerste voor de herwaardering van de lokale flora en deze trends bijgevolg sneller volgde. Een doktersverslag met betrekking tot een ouder familielid uit 1818 suggereert daarenboven dat de familie advies zocht bij professionals om hun gezondheid te bevorderen en ziekte te vermijden.¹⁸⁹ Hierdoor is het mogelijk dat de familie de Merode enkel de remedies opschreef die ze met lokale planten eenvoudig thuis kon maken omdat ze toegang hadden tot betere dokters die ze kon raadplegen voor andere remedies en ziekten. Hieruit wordt reeds een eerste onderscheid tussen de drie families duidelijk die een verband kunnen houden met hun sociale status en financiële middelen.¹⁹⁰

Binnen deze tendens is de aanwezigheid en het belang die de familie de Merode hechtte aan mirre of zoals zij het noemden 'baume de la meque' eerder een anomalie. Dit gomhars is afkomstig van de mirreboom en komt voor in de rekeningen die bij de medicinale recepten

¹⁸⁹ Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Consultation et recettes médicales des docteurs Henri Rutten et Jacquelart pour la marquise de Westerloo, née Ongnies. 1818.*, 4780).

¹⁹⁰ Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; [Excel-databank](#).

waren gevoegd. Hieruit blijkt dat het meermaals werd aangeschaft en dat de prijs varieerde tussen de vier en de elf stuivers. Het werd omschreven als een geneesmiddel voor patiënten van alle geslachten en leeftijden en het kon ook gebruikt worden door gezonde mensen om hun welzijn te behouden. Daarenboven had mirre achttien specifieke toepassingen die te vinden zijn in de Tabel 20 waarvoor het kon ingenomen worden met bouillon, thee, koffie of een zachtgekookt ei. Het is dus duidelijk dat de familie de Merode wel degelijk exoten gebruikte als medicinale planten maar in het algemeen de voorkeur gaf aan inheemse soorten. Wanneer ik de gegevens uit dit archief buiten beschouwing laat en mij richt op de familie de Gavre, blijkt dat de trends consistent zijn met de bevindingen over de huishoudboeken. In deze remedies stijgt zowel het aandeel lokale (54%) als uitheemse soorten (46%) alsook de plantendiversiteit. Deze stijging betekende ook een toename van het aantal exotische soorten die als medicinale planten werden gebruikt. De aanwezigheid van exoten steeg in de achttiende eeuw van dertien naar drieëntwintig waarvan elf Aziatische en zeven Amerikaanse soorten. Deze integratie van exotische soorten in het dagdagelijkse leven in de Zuidelijke Nederlanden was een rechtstreeks gevolg van de globalisering van botanica. Dit proces bracht een mondiale verspreiding van plantensoorten teweeg waardoor voornamelijk Amerikaanse exoten toegankelijker werden in de achttiende eeuw.¹⁹¹

Uit de analyse van de planten die in de zeventiende en achttiende eeuw werden gebruikt, blijkt dat er aanzienlijke veranderingen hebben plaatsgevonden. Diverse planten die cruciaal waren in de zeventiende eeuw, zoals anijs en vlier, zijn volledig verdwenen uit de achttiende-eeuwse remedies, wat wijst op een verschuiving in de plantaardige farmacologie. De volledige lijst is terug te vinden in Tabel 16, waaruit blijkt dat prominente zeventiende-eeuwse planten zoals hyacint, wierook en zoethout eveneens ontbraken in de achttiende-eeuwse remedies. Hyacint werd in de zeventiende eeuw nog gebruikt om de pest en vrieswonden te behandelen. Van deze twee aandoeningen zijn enkel nog remedies tegen de pest terug te vinden in de achttiende eeuw waarvoor de samenstelling volledig is veranderd. Hyacint en limoen werden hierbij vervangen door kaneel en de nieuwkomer jeneverbes. Deze vaststellingen tonen aan dat de verschuivingen in remedies en veranderende keuzes in het gebruik van medicinale planten een impact had op de verdwijning en introductie van bepaalde plantensoorten.¹⁹²

In de achttiende eeuw verloren nog andere planten zoals wierook en zoethout hun zeventiende-eeuwse toepassingen omdat de aandoeningen waarvoor ze werden gebruikt verdwenen. De recepten om koorts te genezen maakten nu gebruik van geheel nieuwe

¹⁹¹ Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, I571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, I571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives sans rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

¹⁹² Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, *XVIIe s. Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, I571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, I571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives sans rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

uithemse planten zoals rogge en nootmuskaat waardoor de rol van wierook in de achttiende eeuw volledig uitgespeeld was. Verder had zoethout geen plaats meer in remedies tegen luchtweginfecties zoals keelontsteking en pleuritis die in de achttiende eeuw werden behandeld met bonenmeel, cichorei, mannetjesereprijs en prei. Slijmen werden in de archieven van de Merode niet langer behandeld met zoethout maar met mirre dat volgens hen een alles helend middel was. Al deze vervangers kwamen bovendien nog niet voor in de zeventiende eeuw en waren dus geheel nieuwe toevoegingen in de familiearchieven. Deze casussen maken duidelijk dat planten konden verdwijnen wanneer de remedie waarvoor ze werden gebruikt verdween of wanneer ze werden vervangen door andere mogelijks nieuwe ingrediënten. De aanwezigheid van medicinale planten was bijgevolg afhankelijk van de specifieke noden die heersende ziektes creëerden evenals de individuele voorkeuren van mensen die eraan leden.¹⁹³

Planten verdwenen in de 18 ^{de} eeuw	Planten bijgekomen in de 18 ^{de} eeuw
Aardaker	Abaca
Aloë vera	Agrimonie
Anijs	Amandelen (bitter)
Bessen	Amandelen (zoet)
Citroen	Appel
Citroenmelisse	Barbarakruid
Damastbloem	Betonie
Dennenhars	Bijvoet
Diapalma	Bittere wilg
Engelwortel	Bonen
Gerst	Bonenmeel
Gezegende distel	Cederboom
Glaskruid	Chanca piedra
Goudsbloem	Cichorei
Hennep (zaden)	Gember
Herfsttijloos	Gevlekt longkruid
Hulst	Goudbes
Hyacint	Grote weegbree
Kamfer	Heelkruid
Kerspruim	Heemst
Knoflook	Heiligenbloem
Koekruid	Herderstasje
Koolzaad	Hondstong
Koriander	Hulsteik
Krent	Hyssop
Laurier	Ijzerhard
Lepelblad	Iris (uit Firenze)
Lijnzaad	Jeneverbes
Limoen	Kaasjeskruid
Mede (witte)	Kamille/ Riet
Nootmuskaat	Kardemom

¹⁹³ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, I571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, I571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s *Archives sans rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

Planten verdwenen in de 18 ^{de} eeuw	Planten bijgekomen in de 18 ^{de} eeuw
Olijfolie	Kardoer
Peper (wit)	Karwij
Pompoen (pitten)	Katoen
Raapzaad	Klein hoefblad
Sesam (zaden)	Koningsvaren
Smeerwortel	Koude zaden
Springkomkommer	Maarts viooltje
Terpentijn (olie)	Malrove (wit)
Ui	Mannetjesereprijs
Veldhondstong	Mansoor
Venetiaanse teriak	Maretak
Vlier	Mastiek
Wierook	Mirre
Winde	Mispel
Zilverkruid	Mosterdzaad (zwart)
Zoethout	Nootmuskaat
	Ogentroost
	Olijfolie
	Papaver
	Parasolden
	Penningkruid
	Peper (lang)
	Peruviaanse peperboom
	Perzik
	Peterselie
	Pimpernel
	Pokhout
	Prei (wit)
	Rijst
	Rogge
	Rozemarijn
	Rozenkransje
	Sarsaparilla
	Sassafras
	Satyrium
	Sinaasappel
	Sint-Janskruid
	Sleutelbloem
	Smilax china
	Speik
	Spelt
	Tarwe
	Theeplant
	Tijm
	Tongvaren
	Venushaar
	Vijgen
	Vijgen (geel)
	Walnotenboom

Tabel 16. Verdwenen en bijgekomen planten tussen de 17de en de 18de eeuw, gebaseerd op de familiearchieven van Jolly, de Gavre en de Merode.

6.1.2.3.2 De evolutie van zoetstoffen en alcoholische dranken

Enkele recepten die ik reeds heb aangehaald, lieten zien dat ook plantenderivaten zoals zoetstoffen en alcoholische dranken werden gebruikt om remedies te maken. In de familiearchieven kwam honing nog niet voor in de zeventiende-eeuwse remedies die enkel gebruik maakten van suiker. Honing werd in de achttiende eeuw wel populairder, maar kon de dominantie van suiker niet volledig ondermijnen. Daarenboven genoten alcoholische dranken niet dezelfde populariteit als in de huishoudboeken en waren de opties zowel in de zeventiende als in de achttiende eeuw hoofdzakelijk beperkt tot verschillende soorten wijn en bier.¹⁹⁴

Net zoals ik hierboven kon vaststellen voor de zes populairste planten werden planten derivaten in de zeventiende eeuw hoofdzakelijk gebruikt in remedies om gastro-intestinale aandoeningen te behandelen waarbinnen vormen van diarree en maagklachten het meest frequent voorkwamen. Suiker was in deze eeuw de enige zoetstof en werd gebruikt in remedies tegen verhoudheden, waterzucht en aambeien. Het bleef ook in de achttiende eeuw een rol spelen in remedies voor respiratoire aandoeningen en darm- en maagklachten. Wel moest suiker haar rol als medicinale zoetstof in de achttiende eeuw delen met honing dat deel uitmaakte van negen remedies en net zoals suiker een variëteit aandoeningen behandelde zoals diarree, keelpijn en brandwonden. Wederom werd opium slechts eenmalig gebruikt in de zeventiende eeuw. De drug werd gecombineerd met zeven andere ingrediënten waaronder limoen, hyacint en Venetiaanse teriakel in een preservatief tegen de pest. Net zoals in de huishoudboeken, werd opium niet meer teruggevonden als ingrediënt in medicinale recepten van de achttiende eeuw.¹⁹⁵

Zowel in de zeventiende als in de achttiende eeuw was wijn veruit de populairste drank met vijf tot zes verschillende soorten. In de zeventiende eeuw werd wijn reeds gebruikt om verschillende gastro-intestinale aandoeningen te behandelen alsook nierstenen, oogaandoeningen en de pest. In de achttiende eeuw steeg de populariteit van wijn nog verder en kwam de drank toen ook voor in remedies tegen respiratoire aandoeningen en gynaecologische problematieken en pijnen. Om de moedermelk op te wekken werd wijn bijvoorbeeld gecombineerd met groene venkel en water terwijl het samen met gele peper een pijnstillend middel vormde voor moeders tijdens de geboorte. Naast wijn steeg ook de populariteit van bier in de achttiende eeuw, wat voor zo goed als geheel andere remedies werd gebruikt dan in de zeventiende eeuw. Bier behield enkel zijn rol in remedies voor luchtweginfecties en werd daarnaast gebruikt om onder meer gewrichtspijnen, sepsis en pijn gedurende geboortes te behandelen. Een nieuwe additie die langzaam zijn intrede maakte was

¹⁹⁴ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, *XVIIe s. Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, I571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, I571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

¹⁹⁵ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, *XVIIe s. Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

digestiefdrank dat gecombineerd kon worden met vijgen of papaver om aambeien, gewrichtspijnen en wonden te behandelen. Ondanks de prominentere aanwezigheid van alcoholische dranken in de achttiende eeuw maakten deze ingrediënten slecht deel uit van 35% van het totale aantal remedies waardoor ze dus niet even alomtegenwoordig waren als in de huishoudboeken. Ze werden minder gezien als een medicinaal ingrediënt maar eerder als een middel om remedies in te nemen of in af te koken.¹⁹⁶

6.1.2.3.3 De geografische ontwikkeling en evolutie van medicinale planten in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw

Bovenstaande data toonde reeds aan dat inheemse plantensoorten de sterkste stijging vertoonden in gebruik, wat ook aantoont dat niet enkel achttiende-eeuwse botanici en andere geleerden meer belang hechtte aan de lokale flora maar dat dit gedachtengoed doorsijpelde naar ander lagen van de bevolking. In dit deel zal ik de geografische afkomst van planten en hun derivaten verder analyseren en uitdiepen waarbij ik net zoals bij de huishoudboeken het continent Oceanië hierin niet heb meegenomen. Verder heb ik de plantensoorten wederom opgedeeld in geïntroduceerde, inheemse en uitheemse soorten om een overzichtelijke weergave te bieden van de relevante gegevens. Aangezien er slechts één algemene vermelding was van olie in de zeventiende eeuw, heb ik de plantensoorten met een gemengde en dus onzekere oorsprong in dit onderdeel buiten beschouwing gelaten.¹⁹⁷

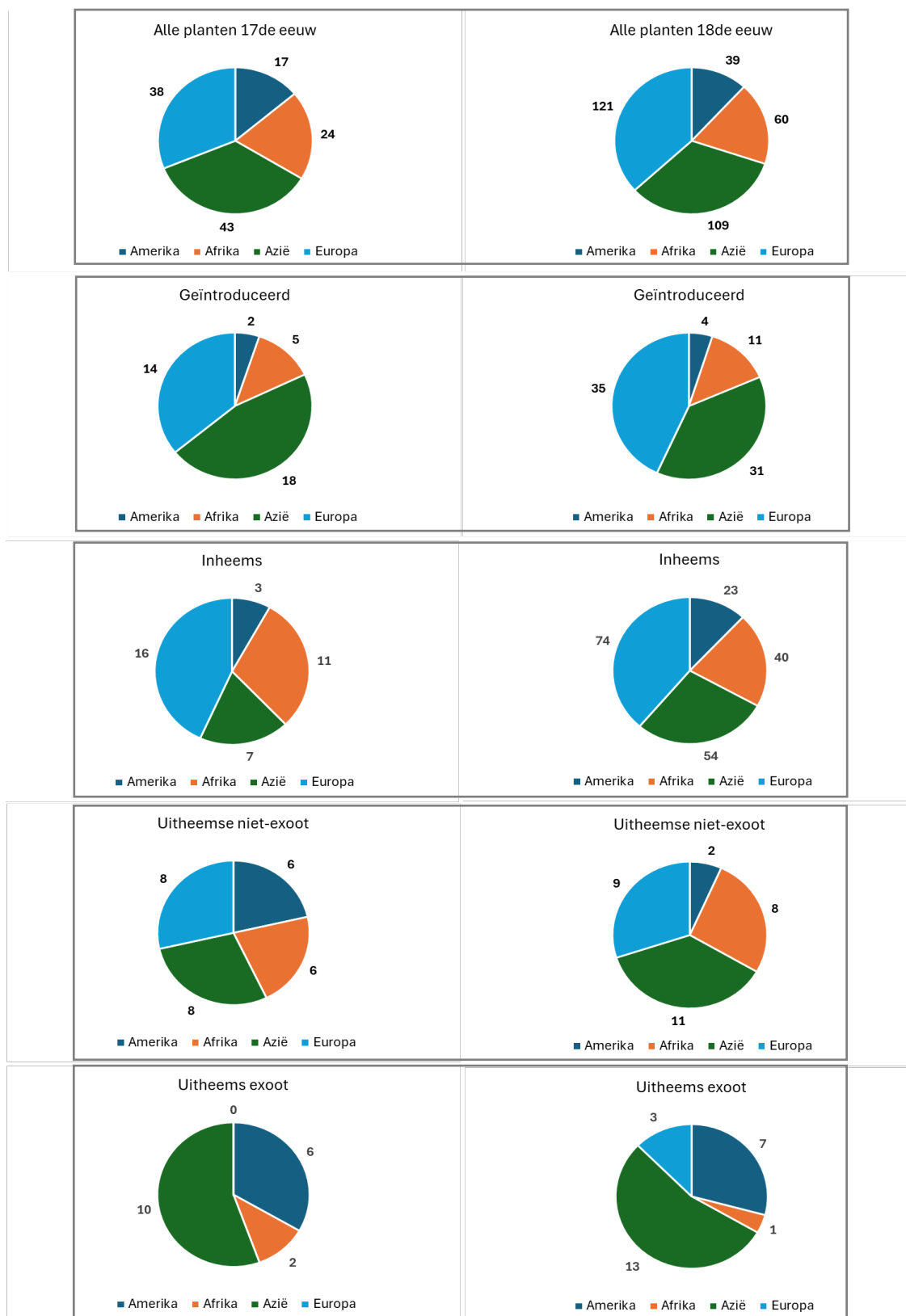
Net zoals bij de huishoudboeken kwamen de meeste medicinale planten uit de zeventiende- en achttiende-eeuwse familieremedies uit Azië, gevolgd door Europa. Opvallend hierbij is de schaarse aanwezigheid van Amerikaanse soorten die zelfs volledig afwezig waren in de zeventiende eeuw. Dit wijst erop dat deze nieuwe gewassen enigszins trager ingang vonden in medicinale recepten wanneer deze werden opgesteld door leken in plaats van dokters of apothekers. De intellectuele sfeer waarin de producenten zich begaven had bijgevolg een grote impact op de keuze tussen gekende of vreemde planten. Voornamelijk geïntroduceerde soorten moesten boeten voor de toenemende populariteit van inheemse soorten. Aangezien geïntroduceerde soorten actief onderhouden moesten worden in diverse tuinen, impliceert deze evolutie dat de families hun medicinale ingrediënten gemakkelijker in de vrije natuur konden vinden of deze zonder al te veel moeite in hun tuin konden planten. De sterke stijging van inheemse planten zorgde voor een toename in het aantal lokaal beschikbare medicinale planten in de achttiende eeuw. De gegevens uit Tabel 17 en Figuur 11 staven verder dat inheemse planten konden voorkomen in andere continenten zolang ze een gelijkaardig gematigd klimaat hadden. Hiertegenover waren er toch twee inheemse soorten die

¹⁹⁶ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, I571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, I571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s *Archives sans rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

¹⁹⁷ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; [Excel-databank](#).

voorkwamen in Zuidelijk Afrika. Plantengeslachten zoals *Papaver* L. en *Satyrion* L. bewijzen bijgevolg ook hier dat planten een enorm aanpassingsvermogen hadden en konden groeien in verschillende, zeer uiteenlopende klimaten. Daarenboven moesten voornamelijk geïntroduceerde soorten boeten voor de toenemende populariteit van inheemse soorten.¹⁹⁸

¹⁹⁸ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, I571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, I571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s *Archives sans rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

Figuur 11. Geografische evolutie van medicinale planten in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw. De cijfers vertegenwoordigen het aantal planten, waarbij rekening is gehouden met het feit dat veel planten afkomstig zijn uit meerdere landen en vaak uit verschillende continenten. Dit houdt in dat een plant meerdere keren kan worden geteld, afhankelijk van het aantal continenten waarop deze voorkomt. Daarom kunnen de cijfers per continent hoger zijn dan het totale aantal unieke planten.

Voornamelijk het belang dat de familie de Merode hechtte aan inheemse soorten ligt aan de basis van de meeste achttiende-eeuwse evoluties. Hun beperkt gebruik van uitheemse soorten zorgde voor de procentuele daling van deze planten in de achttiende-eeuw. Hierbinnen moesten voornamelijk Mediterrane soorten eraan geloven. Planten zoals laurier en de mastiekboom werden in de achttiende-eeuw vervangen door rozemarijn en hulsteik (*Quercus coccifera* L.). Dit type uitheemse planten werd net zoals de geïntroduceerde planten gekweekt in tuinen maar vroeg extra verzorging en technische vaardigheden om de correcte klimatologische omstandigheden te recreëren. Ondanks deze vaststelling stijgt het aantal gebruikte exoten wel in de achttiende eeuw (Tabel 17 en Figuur 11). In de zeventiende eeuw kwamen slecht tien Aziatische soorten voor waarvan enkel rabarber, peper, nootmuskaat en kaneel bewaard bleven in de achttiende-eeuwse remedies en de rest vervangen werd door tien nieuwe Aziatische soorten waaronder, abaca (*Musa textilis* Née.), mirre en kardemom (*Elettaria cardamomum* (L.) Maton).¹⁹⁹

In zijn kruidenboek laat Dodoens zien dat bepaalde soorten zoals knoflook, ui en de perzikboom met succes zijn geacclimatiseerd en met behulp van konden worden onderhouden in Zuid-Nederlandse tuinen. Zelfs het specerij anijs kon worden gekweekt maar dit gebeurde echter zelden en het werd meestal geïmporteerd vanuit Azië. De casus van de amandelboom toont echter dat sommige klimatologische verschillen niet konden worden overwonnen en dat de acclimatisatie van exotische soorten niet altijd even succesvol verliep. In de achttiende eeuw bleef het echter niet bij deze nieuwe Aziatische soorten. Zowel de familie de Gavre als de familie de Merode maakten gebruik van enkele Amerikaanse plantensoorten zoals chancra piedra, Peruviaanse peperboom en cederboom. De enige Amerikaanse plant dat in tuinen kon worden gekweekt waren bonen, de overige zes soorten moesten dus telkens worden geïmporteerd. De stijging in pure exoten toont aan dat de globalisering van botanica de wereld geleidelijk aan kleiner maakte in de achttiende eeuw waardoor exotische soorten steeds toegankelijker werden voor mensen met genoeg financiële middelen om ze te kunnen betalen.

¹⁹⁹ Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; [Excel-databank](#).

Type planten	17 ^{de} eeuw: verdeling per continent	18 ^{de} eeuw: verdeling per continent
Geïntroduceerd: 17 ^{de} eeuw: 21 verschillende geografische oorsprongen 18 ^{de} eeuw: 16 verschillende geografische oorsprongen	Amerika: 1 - Midden-Amerika: 1 Afrika: 5 - Noord-Afrika: 2 Azië: 18 (4 Aziatische soorten) - Midden-Oosten: 7 Europa: 14 (3 Europese soorten) - Zuid-Europa: 5 - Balkan: 2 Middellandse Zeegebied: 5	Amerika: 1 Afrika: 4 - Noord-Afrika: 4 Azië: 11 (6 Aziatische soorten) Europa: 8 (2 Europese soort) - Zuid-Europa: 2 Middellandse Zeegebied: 4
Inheems: 17 ^{de} eeuw: 18 verschillende geografische oorsprongen 18 ^{de} eeuw: 32 verschillende geografische oorsprongen	Amerika: 4 - Noord-Amerika: 4 - Midden-Amerika: 3 - Zuid-Amerika: 2 Afrika: 12 - Noord-Afrika: 8 - Zuidelijk Afrika: 3 Azië: 8 - Midden-Oosten: 6 Europa: 17 (2 Europese soorten) - Balkan: 1 Middellands Zeegebied: 3	Amerika: 7 - Noord-Amerika: 7 Afrika: 26 - Noord-Afrika: 9 - Zuidelijk Afrika: 2 Azië: 35 - Midden-Oosten: 160 Europa: 41 (2 Europese soorten) Middellandse Zeegebied: 6
Uitheems (exoten): 17 ^{de} eeuw: 27 verschillende geografische oorsprongen 18 ^{de} eeuw: 42 verschillende geografische oorsprongen	Afrika: 8 (2 Afrikaanse soorten) - Zuidelijk Afrika: 2 Azië: 18 (10 Aziatische soorten) - Midden-Oosten: 1 Europa: 2 - Zuid-Europa: 2 Middellandse Zeegebied: 7	Amerika: 9 (8 Amerikaanse soorten) - Noord-Amerika: 2 - Centraal-Amerika: 8 - Zuid-Amerika: 7 Afrika: 12 Azië: 24 (14 Aziatische soorten) - Midden-Oosten: 2 Europa: 14 (4 Europese soorten) - Zuid-Europa: 2 Middellandse Zeegebied: 3 (2 Mediterrane soorten)
Totaal:	Amerika: 5 Afrika: 24 Azië: 43 Europa: 38 Middellandse Zeegebied: 15 Oceanië: 2	Amerika: Afrika: Azië: Europa: Middellandse Zeegebied: Oceanië:

Tabel 17. Geografische oorsprongen medicinale planten in de 17de en 18de eeuw opgedeeld per voorkomen in België en weergegeven per continent of werelddeel.

6.1.2.3.4 De incorporatie van dierlijke en chemische stoffen

Medicinale ingrediënten waren in de zeventiende en achttiende eeuw niet beperkt tot planten en hun derivaten maar speelden ook verschillende dierlijke en chemische stoffen een relevante rol die ik in dit deel verder onder de loep zal nemen. De volledige lijsten zijn te vinden in Tabel 18 en 19. Aangezien de familie de Merode hun remedies voor 84% uit plantaardige

ingrediënten bestond en de overige 16% water, aarde of dierlijke ingrediënten waren, zal ik mij voor de analyse van de chemische stoffen richten tot de familiearchieven van de families Jolly en de Gavre. Wel toont de complete afwezigheid van chemische ingrediënten in het archief van de Merode aan dat niet iedereen meeding in de opkomst van chemische geneeskunde.

In de zeventiende eeuw waren slechts 7% van het totaal aantal ingrediënten van dierlijke afkomst. De familie Jolly zag duidelijk slechts het nut in van een beperkte lijst aan dierlijke ingrediënten zoals te zien is in Tabel 18. Over het algemeen waren de verwachte producten zoals melk, boter en zeker eieren de meest gebruikte producten en werden ze gebruikt om gastro-intestinale aandoeningen en dan voornamelijk rodeloop te behandelen. Ondanks de korte lijst zijn er toch enkele opvallende dieren en lichaamsdelen die de familie Jolly gebruikte. De gepulveriseerde tanden van een ongeïdentificeerd dier genaamd 'wilt verckis' maakten samen met water, bier en buxusboom deel uit van de remedie tegen pleuritis die ik reeds heb vermeld. Verder hielp het geslachtsdeel van een hert gecombineerd met rode wijn om rodeloop te genezen. Het bloed van een mol bleek nuttig te zijn tegen het fijt en gecombineerd met sterk bier vormde het een remedie voor epilepsie. In tegenstelling tot bij de huishoudboeken stijgt het aandeel van dierlijke producten in de achttiende-eeuwse archieven naar 12%.

Net zoals in de zeventiende eeuw zijn ook in de achttiende eeuw boter, melk en eieren de populairste dierlijke producten. De families de Gavre en de Merode gebruikten ze om allerlei zalven, plaasters en remedies mee te maken voor meerdere aandoeningen. In tegenstelling tot in de zeventiende eeuw, zijn hier wel vermeldingen van menselijke producten zoals urine en moedermelk en pijnstillende middelen voor de tanden en tijdens de bevalling. Het schraapsel van menselijke schedel getrokken in witte wijn werd zelfs gebruikt om maandstonden op te wekken bij vrouwen. De aanwezigheid van deze remedies geeft aan dat er bezorgdheid bestond over specifieke vrouwenproblemen. De samenstellingen roepen echter vragen op over de effectiviteit ervan en de mate waarin men hoopte dat ze zouden werken. Uitwerpselen van dieren werden gebruikt om gewrichtspijnen en steekwonden te behandelen alsook om de goede werking van de hersenen te bevorderen. De meest opvallende vernoeming van een dierlijk product is zonder twijfel eenhoorn om epilepsie bij kinderen te behandelen. De aanwezigheid van uitwerpselen, menselijke producten en mythische wezens zoals eenhoorns tonen aan dat er nog een lange weg af te leggen was om effectieve remedies te ontwikkelen die gebaseerd zijn op wetenschappelijk onderzoek in plaats van bijgeloof.

Er waren remedies die enkel gebruik maakten van dierlijke en chemische ingrediënten. Een voorbeeld hiervan is de combinatie van eigeel met palingvet om een zalf te maken tegen aambeien en ontstoken wonden. Het bloed uit een hanenkam werd dan weer gebruikt om tandpijn te behandelen en het gesteente schalie werkte in de zeventiende eeuw goed tegen hoofdpijn. Deze voorbeelden tonen aan dat niet voor alle remedies planten werden gebruikt of nodig waren. Deze remedies fungeerden meestal als een alternatief op een eerder beschreven

remedie waarin wel medicinale planten voorkwamen. Planten en hun derivaten bleven dus de fundamenteën van de zeventiende en achttiende-eeuwse geneeskunde.

Dierlijke ingrediënten 17 ^{de} eeuw (7%)	Dierlijke ingrediënten 18 ^{de} eeuw (12%)
Boter (zoet)	Boter (gewone en ongezoeten)
Dier (tanden)	Bouillon
Ei (geel)	Eenhoorn
Hert (penis)	Ei (eigee, eiwit, zachtgekookt en vers)
Melk (gewone en zoete)	Eland (voet)
Mol (bloed)	Everzwijn (bloed)
	Gans (beenmerg, vleugel)
	Inkt
	Kapoen
	Kat (uitwerpselen)
	Melk (gewoon en warm)
	Mens (moedermelk, urine en schedel)
	Paard (mest)
	Paling (vet)
	Parels
	Urine van onbekende afkomst
	Walschot
	Zwaluw (nest)

Tabel 18. Lijst van dierlijke en menselijke producten uit de 17de en 18de-eeuwse medicinale recepten.

Tabel 19 laat zien dat het gebruik van chemische ingrediënten zowel in de zeventiende als in de achttiende eeuw eerder beperkt bleef. Door de trend uit de huishoudboeken en de notie dat chemische geneeskunde aan populariteit won in de achttiende eeuw is de dalende trend uit de archiefstukken eerder verassend. In de zeventiende eeuw vormde chemische stoffen en mineralen nog 9% van het totaal aantal gebruikt ingrediënten. De populairste was veruit zout (NaCl) dat onder andere tandproblemen, koliek en koorts kon verhelpen. Daarnaast werden ook het gesteente schalie, het mineraal aluinsteen en zwavelzuur (H₂SO₄) meermaals gebruikt tegen diverse pijnen (tand, hoofd en maag en koliek). In de achttiende eeuw blijven er van de elf zeventiende-eeuwse chemische ingrediënten nog maar drie in gebruik, de overige zes zijn compleet nieuwe soorten.

De analyse van de chemische stoffen bevestigt de constatacie dat remedies en de gebruikte ingrediënten onderhevig waren aan veranderingen afhankelijk van de periode en de familie waarin ze werden gebruikt. In de achttiende eeuw behielden aluinsteen, zout en koper(II)sulfaat enkele van hun zeventiende-eeuwse toepassingen maar de combinaties waarin ze voorkwamen om tandpijn, oogaandoeningen en keelpijn te behandelen veranderden wel. Daarenboven werd aluinsteen in achttiende eeuw niet enkel gebruikt tegen tandpijn maar kwam het mineraal ook voor in een remedie tegen koorts. Zout verloor enige populariteit in de achttiende eeuw en werd niet langer gebruikt om koliek en koorts te behandelen maar werd eerder ingezet tegen hoofdpijn gewrichtspijnen en steekwonden. De daling in de populariteit van chemische ingrediënten in de achttiende eeuw toont bovendien aan dat niet iedereen even

gemakkelijk meeding met nieuwe medische ontwikkelingen, zoals de chemische geneeskunde. Dit suggereert dat individuen in werkelijkheid over aanzienlijke autonomie beschikten om te kiezen welke remedies en ingrediënten ze gebruikten voor de behandeling van hun aandoeningen.

Chemische ingrediënten 17de eeuw (9%)	Chemische ingrediënten 18de eeuw (4%)
Aluinsteen	Aluinsteen
Buskruid	Antimoon
Ceruse	Goud
Koper(II)sulfaat	IJzer(II)sulfaat(/ Koper(II)sulfaat)
Koper(oxide)	Kwik
Krijt (wit)	Ongebluste kalk
Salmiak	Zinksulfaat
Schalie	Zout
Zout	Zwavelbloem
Zoutzuur	
Zwavelzuur	

Tabel 19. Lijst van chemische stoffen uit de 17de en 18de-eeuwse medicinale recepten.

6.1.2.3.5 De invloed van sociale status, persoonlijke voorkeuren en generationele aandoeningen op de familiale geneeskundige praktijken

Bovenstaande analyse maakte duidelijk dat het gebruik van medicinale planten sterk afhankelijk was van de families hun status in de maatschappij en dus hun beschikbare financiële middelen. De families Jolly, de Gavre en de Merode waren niet alle drie adellijke families maar ze behoorden wel allemaal tot de bovenste lagen van de samenleving en hadden bijgevolg toegang tot duurdere en exotische planten van zowel Aziatische als Amerikaanse afkomst. De evolutie van de recepten en hun ingrediënten reflecteert niet alleen veranderende medische kennis, maar ook de sociale structuren en verwachtingen van die tijd. De variaties in aandoeningen en remedies benadrukken de complexiteit van de gezondheidszorg in deze periodes en leggen een verband tussen financieel welzijn en toegang tot behandelingen.

Het gebruik van medicinale planten was sterk afhankelijk van de sociale status en financiële middelen van families. Adellijke en welgestelde families hadden toegang tot duurdere uitheemse planten. De variatie in prijzen benadrukt dat niet iedereen dezelfde toegang had tot gezondheidszorg, wat kan leiden tot ongelijkwaardige gezondheidszorg tussen de sociale klassen. In de zeventiende eeuw was de aanwezigheid van exoten beperkt tot tien Aziatische soorten waaronder rabarber, peper, kaneel en nootmuskaat. De overige zes soorten werden in de achttiende eeuw vervangen door negen nieuwe soorten zoals *Smilax china* L., gember en lange peper. Afhankelijk van het gewenste plantendeel en voorkomen kostten deze Aziatische soorten in het achttiende-eeuwse Gent gemiddeld tussen de drie en zes stuivers. Hierbinnen waren kardemom en rabarber wel twee uitschieters waarvoor men tussen de tien stuivers en een gulde en vier stuivers betaalde, waardoor deze producten niet voor iedereen even toegankelijk waren. Deze schommeling in prijs is ook te zien bij de zes nieuwe Amerikaanse soorten waaronder sarsaparilla, pokhout en sassafras die hun intrede deden in de achttiende eeuw. Voor sarsaparilla lag de prijs vast op twaalf stuivers maar de kostprijs van Peruviaanse

peperboom kon verder oplopen tot een gulde. De overige houtsoorten: sassafras, pokhout en ceder werden verkocht per gewicht uitgedrukt in ons en de prijs lag hierbij tussen één en twee stuivers. Een elixir gemaakt van de bast van pokhout kostte echter zes stuivers. De familie de Merode betaalde voor zijn felbegeerde 'baume de la meque' of mekkabalsem meestal rond de twee stuivers wat overeenkomt met de prijs die men hiervoor in de achttiende eeuw in Gent betaalde. Het extract van mirre kostte acht stuivers en het gomhars zelf twaalf stuivers. Deze voorbeelden bevestigen nogmaals dat de prijs van planten sterk afhing van de plantendelen en het voorkomen dat men nodig had.

Naast de persoonlijke preferenties van de families voor bepaalde ingrediënten en de financiële status onthullen medicinale remedies ook de kwalen en ziektes waaraan familieleden leden belang hechtten. De trends die ik voor de populairste plantensoorten reeds identificeerde blijven standhouden na een analyse van alle remedies en gebruikte ingrediënten. Met een totaal van eenentwintig remedies toont Tabel 20 aan dat gastro-intestinale aandoeningen in de zeventiende eeuw de kroon bleven spannen. De familie Jolly kampte voornamelijk met diarree waartoe ook rodeloop en dysenterie behoren en behandelde dit met maar liefst zeven verschillende remedies. Daarenboven bleven dermatologische en respiratoire aandoeningen prominent aanwezig en vormde de drie categorieën samen bijna 60% van het totale aantal remedies in de zeventiende eeuw.

Figuren 7 en 9 laten zien dat de families in de achttiende eeuw met een groter aantal ziektes kampen. Ondanks de grotere diversiteit aan ziektecategorieën en de opkomst van nieuwe remedies bleven gastro-intestinale aandoeningen in de achttiende eeuw het grootste probleem. Verder namen ook remedies voor skeletale en respiratoire aandoeningen een belangrijke plaats in binnen de familiearchieven. Aangezien ik in deze eeuw de archieven bekijk van twee verschillende families zal ik die hier ook even apart bespreken. Binnen de familie de Gavre vormden darm- en maagklachten een groot probleem die ze behandelden met een verscheidenheid aan ingrediënten van zowel plantaardige als dierlijke afkomst. Daarenboven insinueert de aanwezigheid van remedies tegen reuma en epilepsie bij kinderen dat bepaalde familieleden leden aan deze ziektes en dat dit waarschijnlijk ging over een generationeel probleem. Zowel de familie de Gavre en de Merode kampen met verschillende respiratoire aandoeningen zoals luchtweginfecties, keelpijn en vastzittende hoest. De grootste zorgwekker voor de familie de Merode was echter oogaandoeningen en ziekten, wat zorgde voor de introductie van een geheel nieuwe plant alsook de sterke stijging van zintuigelijke aandoeningen van de zeventiende naar de achttiende eeuw toe.

Medicinale recepten werden aangepast voor verschillende geslachten en leeftijden, wat een toenemende doelbewuste benadering van gezondheidszorg aangeeft. In de zeventiende eeuw werd epilepsie standaard behandeld met iets van wijn of bier als ingrediënt. In de twee achttiende-eeuwse recepten die epilepsie behandelde bij kinderen, is er geen enkele vermelding meer te vinden van alcohol. Hieruit blijkt dat er een grotere bewustwording was

van de negatieve effecten van alcohol, vooral voor kinderen. De sectie over dierlijke ingrediënten liet zien dat men eenhoorn gebruikte als ingrediënt in een van deze twee recepten. Aangezien het hier gaat over een remedie voor kinderen is het mogelijk dat de vermelding van een eenhoorn niet letterlijk bedoeld was, maar eerder een manier om de remedie aantrekkelijker te maken voor kinderen. Verder toont een specifieke remedie voor dysenterie bij mannen aan dat gender ook een impact had. Deze remedie week, afgezien van twee ingrediënten -rozen en wijn- compleet af van de twee andere achttiende-eeuwse remedies voor dysenterie, die verder geen specificaties hadden. Met zes verschillende remedies gericht op maandstonden, moedermelk en bevallingen kregen ook vrouwen en hun gezondheidswedsties de nodige aandacht. De analyse van de ingrediënten doet echter twijfelen of deze remedies effectief werkten en of dit zelfs de bedoeling was. Remedies zoals deze tonen bovendien de heersende onwetendheid over de oorzaken van conceptie. De aanwezigheid van recepten voor het poetsen van de tanden, het bestrijden van slechte adem en epilatie bewezen dat de families ook veel belang hechtte aan hun uiterlijke verschijning.

Categorie aandoeningen	17 ^{de} eeuw: 203 ingrediënten in 68 remedies	18 ^{de} eeuw: 354 ingrediënten in 96 remedies
(1) CAR: Cardiovasculaire ziektes	12 ingrediënten in 4 remedies: Aambeien (2) Blauw oog (2) Blauwe plekken (2)	27 ingrediënten in 12 remedies: Aambeien (3) Blauwe plekken (1) Bloedklonters (1) Bloedneus (2) Bloedsomloop bevorderen (1) Duizeligheid (3) Hartkloppingen (1)* Hartproblemen (1) Versterken hart (1)
(2) DEP: Diuretica (nieren, vocht), laxermiddel en zweten	7 ingrediënten in 2 remedies: Waterzucht (2)	5 ingrediënten in 2 remedie: Purgeren (2)*
(3) DER: Dermatologie	25 ingrediënten in 10 remedies: Brandwonden (3) Eksteroog (1) Huiduitslag: brant (1) Roos (1) Vrieswonden (2) Winterhanden en -voeten (1)	37 ingrediënten in 13 remedies: Anti-rimpel (1) Brandwonden (2) Gespleten lippen (1) Huidproblemen (1) Kloven (1) Ontstoken wonden (2) Rode vlekken (1) Steekwonden (4) Teken verwijderen (1)*

Categorie aandoeningen	17 ^{de} eeuw: 203 ingrediënten in 68 remedies	18 ^{de} eeuw: 354 ingrediënten in 96 remedies
(4) GAS: Spijsvertering of gastro-intestinale problemen	67 ingrediënten in 21 remedies: Braken (1) Diarree (1) Dysenterie (1) Geelzucht (1) Koliëk (2) Maagpijn (3) Rodeloop (5) Slechte adem (1) Tanden kuisen (2) Tandaandoeningen (1) Tandpijn (5)	57 ingrediënten in 21 remedies: Dysenterie (4) Galophoping (1)* Geelzucht (1) Koliëk (3) Maagaandoeningen (4) Obstructie van het mesenterium (1)* Spijsvertering verbeteren (1) Tandpijn (6) Vergiftiging (1) Winden verdrijven (1)* Zenuwen van de maag versterken (1)*
(5) MET: Metabole syndromen	8 ingrediënten in 1 remedie: Ziekte voorkomen: preservatief tegen de pest (1)	5 ingrediënten in 1 remedie: Ziekte voorkomen: Conserveermiddel tegen de pest en andere besmettelijke ziekten (1)*
(6) INF: Infecties	32 ingrediënten in 9 remedies: Fijf (1) Koorts (6) Pest (3)	28 ingrediënten in 8 remedies: Besmettelijke ziektes (1)* Koorts (6)* Sepsis (1) Pest (2)*
(7) SKE: Skelet-musculair systeem	17 ingrediënten in 6 remedies: Blessures (3) Epilepsie (2) Jichtpijnen (1) Reumapijnen (1)	40 ingrediënten in 15 remedies: Breuken (2) Epilepsie (2) Gewrichten (4) Reuma (3) Steken in de zij (1)* Pijn in de milt (1)* Pijn van jicht en andere gewrichtsziekten (1)* Verstuiking (1) Versterken van lichaamsdelen (1)
(8) NER: Neurologie	1 ingrediënt in 1 remedie: Hoofdpijn (1)	21 ingrediënten in 7 remedies: Geheugen verbeteren (1) Hersenen: 'fluctions de cerveau' (3) Hoofdpijn (4)* Zenuwen van de maag versterken (1)* Zenuwpijn (1) Zenuwproblemen (1)
(9) ZIN: Zintuigen	7 ingrediënten in 3 remedies: Rode ogen: pijn verzachten (1) Ooginfectie (1) Oogaandoening (1)	33 ingrediënten in 8 remedies: Ogen reinigen (2) Oogaandoeningen (3) Oogpijn (1) Rode ogen: reinigen (1)

Categorie aandoeningen	17 ^{de} eeuw: 203 ingrediënten in 68 remedies	18 ^{de} eeuw: 354 ingrediënten in 96 remedies
(10) GYN: Gynaecologie	/	17 ingrediënten in 6 remedies: Geboortes (2) Maandstonen: stoppen (1) Moedermelk: opwekken en opdrogen (2) Postnatale zorg (1)
(11) RES: Respiratoire klachten	20 ingrediënten in 7 remedies: Verkoudheid (1) Keelpijn (3) Pleuritis (2) Luchtweginfectie (1) Slijmen (1)	67 ingrediënten in 14 remedies: Benauwdheid op de borst (1)* Hoesten (2) Keelpijn (6) Keelontsteking (2) Pleuritis (1) Sinusitis (3) Slijmen (1)* Stemverlies (1) Tuberculose (1)
(12) URO: Urologie	7 ingrediënten in 4 remedies: Nierstenen (2) Plasproblemen (2)	12 ingrediënten in 6 remedies: Nierstenen (2)* Plasproblemen (2) Urineretentie (2)
(13) PSY: Psychologische aandoeningen	/	5 ingrediënten in 1 remedie: Melancholie (1)*
(14) KAN: Kanker	/	/
(15) VAR: Varia	/	37 ingrediënten in 9 remedies: Algemene gezondheid (1) Confrontatie met de dood (2) Geheime remedie: verkwikkend en ziekte overwinnen (1) Humeuren (1) Hygiëne (1) Ophoesten van bloed door bv te vallen (1)* Ziekte (1) Wondermiddel (1)
Leeg	8 ingrediënten in 1 remedie: Recepte om alsen busrte maeclen (1)	8 ingrediënten in 4 remedies: Remedies zonder titel (2) Pour faisse bon hydromee (1) Pour fomentations des parties relachees (1)

Tabel 20. Overzicht aantal ingrediënten en aandoeningen in de 17de en 18de eeuw per ziektecategorie. *Aandoeningen die de familie de Merode behandelde met 'baume de la meque'.

6.1.2.4 De drijfveren achter verandering: van bewezen effectiviteit tot generationele aandoeningen

Bovenstaande analyse van medicinale recepten tussen de zeventiende en achttiende eeuw onthult aanzienlijke veranderingen, die ontstaan zijn door verschillende factoren. In dit deel zal ik deze bemerkingen bundelen, verder uitdiepen en aanvullen.

Ten eerste speelde de bewezen effectiviteit van remedies een belangrijke rol zowel in de zeventiende als in de achttiende eeuw. In de zeventiende eeuw werden remedies niet expliciet aangeduid als uitvoerig getest. Bij sommige recepten stond er wel een kanttekening dat het ging om soevereine of deskundige remedies, zoals bij de simplicia van gezegende distel om koorts te behandelen. Deze opmerking geeft impliciet aan dat de recepten in kwestie door een familielid of deskundige goedgekeurd zijn. In de achttiende-eeuwse remedies zijn de verwijzingen naar uitvoerig geteste remedies veel explicieter aangezien ze in de titels werden benoemd als ‘remedes experimentes’. Deze veelvoorkomende vermelding geeft het enorme belang aan van uitvoerig geteste remedies die gebruik maakten van diverse ingrediënten waaronder twee chemische stoffen, zeven dierlijke ingrediënten en eenenveertig plantaardige ingrediënten. Opmerkelijk is dat twaalf van de achtentwintig plantensoorten uitheems waren. Daarenboven kwamen de exoten rabarber, zoete amandelen en de Amerikaanse soort ‘chancra piedra’ (*Phyllanthus niruri* L.) alle drie uitsluitend voor in een van deze experimentele remedies. Geteste remedies zorgden dus niet enkel voor verbeterde en betrouwbaardere behandelingen maar bevorderde daarnaast de introductie van verschillende Aziatische en Amerikaanse exoten. Deze recepten gaven niet expliciet aan door wie ze getest zijn waardoor het goed mogelijk is dat familieleden zelf experimenteerden met bepaalde combinaties en dus fungeerden als kennisproducenten. Een aspect dat gestaafd werd door het gebruik van mirre door de familie de Merode. Ze vermeldde hierbij dat de dosis afhing van de leeftijd en het temperament van de mensen maar dat zij één tot zeven druppels innamen met verschillende dranken of een zachtgekookt. Slechts één druppel per week was volgens hen genoeg om hun gezondheid te verbeteren. Het feit dat ze dit hebben opgeschreven, insinueert ook hun intentie om deze kennis te bewaren voor toekomstige generaties en deze te delen met anderen.²⁰⁰

Ten tweede onthulde de analyse van de familiearchieven dat de persoonlijke voorkeuren van familieleden, de ziekten waar ze gevoelig aan waren en de financiële middelen waarover ze beschikten een grote invloed hadden op de ingrediënten en remedies die te vinden waren in hun persoonlijke archieven. Eén van de lievelingsrecepten binnen de familie de Gavre om maagpijn te behandelen bevatte verschillende exoten zoals abaca (*Musa textilis* L.), sinaasappel, cederboom en peruviaanse peperboom (*Schinus molle* L.).²⁰¹ De aanwezigheid van

²⁰⁰ Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, I571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; [Excel-databank](#).

²⁰¹ Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives sans rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

exotische soorten geeft aan dat voorkeuren van familieleden de introductie van Aziatische en Amerikaanse planten in de praktische geneeskunde bevorderde op het niveau van huishoudens en families. Ten derde speelden bepaalde professionele en niet-professionele individuen een rol in de productie en verspreiding van medicinale remedies. Bepaalde recepten uit de archieven wijzen op de betrokkenheid van bekende artsen, wat de kwaliteit en legitimiteit van de remedies verhoogde. Op de eerste pagina van het receptenboekje uit het archief van de familie Jolly staat vermeld dat de remedies afkomstig waren van bekende artsen waaronder dokter van Verkot en Mariage. Dit kan bovendien een verklaring bieden voor de aanwezigheid van Franstalige remedies en verwijzingen naar Franse plantennamen in een hoofdzakelijk Nederlandstalige bron, wat duidt op een kruisbestuiving tussen verschillende medische tradities.²⁰²

Finaal hadden in de achttiende-eeuwse bronnen voornamelijk vooraanstaande individuen een impact op de ontwikkeling en verspreiding van medicinale recepten. Eén van de remedies voor reuma bestaande uit de drie uitheemse soorten: *Smilax china* L., sarsaparilla en heiligenbloem was voorbestemd voor de prins van Gavre. Verder leverde ene mevrouw de Haverein een remedie aan tegen epilepsie bij kinderen en bij een remedie zonder titel staat er een verwijzing naar mevrouw la marquise d'Esan.²⁰³ Dit recept is naast de ontbrekende titel ook enigszins anders dan de rest aangezien het een opsomming is van ingrediënten met hun Latijnse namen en afkortingen en een zeer korte uitleg voor de bereiding. De vormelijke aspecten van deze remedie doen vermoeden dat dit eerder een doktersvoorschrift was en voorbestemd voor een professionele apotheker. Hieruit blijkt dus dat de familie de Gavre ook beroep deed op deskundigen voor hun remedies. Voor de familie de Merode dateert de enige link met professionele medici uit 1818 wanneer ze een verslag kregen over de algemene gezondheid van mevrouw de gravin.²⁰⁴ Daarenboven werden de remedies aangevuld en gewijzigd door de jaren heen. Iets wat het duidelijkst naar voren komt in het archief van de familie de Gavre waar er op een gegeven moment drie remedies voor dysenterie elkaar opvolgen en telkens in een ander handschrift zijn geschreven. Een ander recept dat later werd toegevoegd, was voorbestemd voor mensen die geconfronteerd zijn geweest met de dood. Het feit dat deze remedie tussen twee andere geschreven is, wijst erop dat een familielid dit achteraf heeft toegevoegd en dit hoogstwaarschijnlijk nadat er iemand in de familie deze beangstigende ervaring heeft beleefd.²⁰⁵

²⁰² Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, I571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, I571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives sans rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

²⁰³ Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives sans rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

²⁰⁴ Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, I571, *Consultation et recettes médicinales des docteurs Henri Rutten et Jacquelart pour la marquise de Westerloo, née Ongnies. 1818.*, 4780).

²⁰⁵ Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, *XVIIe s. Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, I571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, I571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives sans rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

6.2 Een vergelijkende analyse van geneeskundige praktijken in de zeventiende en achttiende eeuw

Uit bovenstaande analyse viel op te merken dat er in de achttiende eeuw een evolutie was in de dynamiek van medicinale recepten, waarbij de invloed van globalisering, sociale klasse en veranderende culturele normen duidelijk naar voor komen. Huishoudboeken reflecteren de dagelijkse realiteit van de gezondheidszorg en geven een meer praktische kijk op het dagelijks gebruik van planten in de huishoudens. Dit staat in contrast met de meer formele en gestructureerde aanpak in farmacopees, terwijl de archieven vaak persoonlijke notities en ervaringen bevatten, waardoor ze een meer informele en subjectieve benadering van remedies reflecteren. Door deze verschillende bronnen te bestuderen, wordt niet alleen duidelijk hoe remedies zijn samengesteld, maar ook hoe deze werden gepercipieerd en toegepast in verschillende sociale en culturele contexten. In dit deel zal ik deze drie brontypes vergelijken wat mij in staat stelt om verschillende perspectieven en contexten in mijn eerder gemaakte analyse te integreren. Ik zal hierbij aandacht hebben voor de opbouw van de recepten, de evoluties van medicinale ingrediënten, de meest voorkomende ziektes en de drijfveren achter deze veranderingen. Aangezien ik de farmacopeeën niet diepgaand heb geanalyseerd zullen de conclusies over dit genre een algemener karakter hebben. Bijkomend zal ik deze conclusies voor de Zuid-Nederlandse casus in een internationaal perspectief plaatsen door ze te vergelijken met de bevindingen die ik reeds deed in een korte literatuurstudie.²⁰⁶

6.2.1 Recepten en samenleving: de evolutie van geneeskundige praktijken in historische bronnen

Zoals ik reeds eerder heb aangehaald bieden de drie brontypes een inzicht op andere lagen van de samenleving. Farmacopeeën waren bedoeld voor apothekers en medici en bevatten zorgvuldig geselecteerde en goedgekeurde recepten. Deze documenten weerspiegelen de opkomende professionalisering van de geneeskunde in die tijd, maar lijken tegelijkertijd minder rekening te houden met de persoonlijke ervaringen van gewone mensen. Het doelpubliek van deze bronnen komt sterk naar voor in de vaste opbouw en structuur die werd gehanteerd alsook het gebruik van Latijnse benamingen. Daartegenover waren de huishoudboeken en archieven een reflectie van de manier waarop de theoretische kennis van de farmacopeeën werd vertaald in de geneeskundige praktijken van de huishoudens en verschillende families. Daarnaast werden de recepten geschreven in de volkstaal waardoor de gebruiksnamen werden gehanteerd in plaats van de officiële Latijnse namen van die tijd. De fonetische schrijfwijzen die de auteurs hier hanteerden alsook de verbasterde Latijnse namen die soms werden gebruikt,

²⁰⁶ de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den eersten druk*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den vijfden druk*.; Bisschop, *Pharmacia Galenica en Chymica*.; Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

bemoeilijkten de identificatie van vele planten. Latijnse titels gevolgd door een ingrediëntenlijst, de bereidingswijze en de toepassingen van de recepten waren kenmerkende vormelijke eigenschappen van de farmacopeeën terwijl de remedies in huishoudboeken en familiearchieven eerder ongestructureerd opgeschreven werden. Hierbij maakte de titel het nut van de remedie direct duidelijk en werden de ingrediënten geïncorporeerd in de bereidingswijze waardoor ze moeilijker te onderscheiden waren van de rest van de tekst. Daarenboven omvatte de recepten in huishoudboeken en archieven meer dan alleen medicinale remedies waardoor ze geheel toegespitst waren op het gezinsleven.²⁰⁷

De aard van de bronnen zorgt er ook voor dat er drastische verschillen waren in het totale aantal en de diversiteit van gebruikte ingrediënten. Aangezien farmacopeeën een verzameling waren van alle beschikbare geneeskundige kennis op dat moment bevatten deze bronnen een groter aanbod van (exotische) planten, dierlijke producten en chemische stoffen. Niet al deze ingrediënten werden vervolgens geïncorporeerd in de huishoudboeken en familiearchieven wat aantoont dat er meer nodig was om theoretische kennis te vertalen in geneeskundige praktijken. De blijvende aanwezigheid van bepaalde plantensoorten hing sterk af van veel voorkomende ziektes, de periode en de persoonlijke voorkeuren van de auteurs. Dit is duidelijk te merken uit de evolutie in het aandeel van inheemse en uitheemse plantensoorten in de huishoudboeken en de familiearchieven. De remedie zeventiende-eeuwse huishoudboeken maakten voornamelijk gebruik van inheemse of lokaal te vinden soorten terwijl het aandeel van uitheemse en voornamelijk exotische soorten alsook hun diversiteit exponentieel toenam in de achttiende eeuw. Het omgekeerde is echter zichtbaar in de remedies uit de familiearchieven waarbij de familie Jolly in zeventiende eeuw meer gebruik maakte van uitheemse soorten dan in de beide achttiende-eeuwse families samen. De oorzaak hiervan lag bij de waarde die de familie de Merode hechtte aan inheemse planten. Wanneer ik enkel de familie de Gavre beschouwde steeg het aandeel aan uitheemse soorten weldegelijk in de achttiende eeuw net zoals bij de huishoudboeken. Dit is bijgevolg een uitstekend voorbeeld van hoe persoonlijke voorkeuren van families en familieleden een impact konden hebben op de aanwezigheid van bepaalde planten.²⁰⁸

²⁰⁷ de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den eersten druk*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den vijfden druk*.; Bisschop, *Pharmacia Galenica en Chymica*.; Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

²⁰⁸ de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den eersten druk*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den vijfden druk*.; Bisschop, *Pharmacia Galenica en Chymica*.; Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

Opvallend hierbij was dat de twee achttiende-eeuwse families wel meer gebruik maakten van exotische soorten dan in de zeventiende eeuw, een trend die ook in de huishoudboeken was te merken. De meeste medicinale exoten kwamen in alle bronnen uit Azië, gevolgd door de toenemende introductie van Amerikaanse soorten in de achttiende eeuw. Uit de analyse blijkt dat Zuidelijke-Nederlandse auteurs en gezinnen kennis hadden over veel van de populairste Aziatische en Amerikaanse planten uit andere delen van de wereld zoals sarsaparilla, sassefras en kruidnagel.²⁰⁹ Er was wel een merkbaar verschil in het gebruik van dranken waarbij thee en koffie wel al ingang hadden gevonden maar cacao toch afwezig bleef in Zuid-Nederlandse medicinale recepten. De toename in gebruik en diversiteit van exoten in de achttiende-eeuwse bronnen toont aan dat de globalisering van botanica, die ervoor zorgde dat planten van over de hele wereld steeds toegankelijker werden, ook blijvend invloed heeft gehad in de Zuidelijke Nederlanden. Daarenboven werpt de aanwezigheid van duurdere ingrediënten licht op de heersende klassenverschillen onder de bevolking. Het gebruik van extreem prijzige planten steeg naarmate de sociale klasse van de families toenam terwijl de huishoudboeken een representatie waren van de nood aan betaalbare remedies voor veelvoorkomende kwalen. De titels in de huishoudboeken maakten een duidelijk onderscheid tussen duurdere, gemiddelde en extreem goedkope remedies. Hierdoor spraken deze publicaties een breder publiek aan wat geneeskundige remedies toegankelijker maakten voor verschillende lagen van de samenleving.²¹⁰

Daarnaast waren er grote verschillen zichtbaar in de aanwezigheid van plantenderivaten zoals zoetstoffen en alcoholische dranken. In de zeventiende eeuw was honing de belangrijkste zoetstof in huishoudboeken, maar in de achttiende eeuw werd deze positie volledig overgenomen door suiker. In de archieven blijkt dat suiker de overheersende zoetstof was, terwijl er in de achttiende-eeuwse recepten voorzichtig honing wordt geïntroduceerd. Alcoholhoudende dranken waren doorgaans populairder in de huishoudboeken, waar de diversiteit en het gebruik sterk toenam in de achttiende eeuw. Daarentegen was het gebruik van wijn en bier in de familiale remedies van zowel de zeventiende als de achttiende eeuw beperkt.²¹¹

²⁰⁹ Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century)'; Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia of the 18th-century'; Baas, 'The Golden Age of Dutch colonial botany and its impact on garden and herbarium collections'; Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal'; Gänger, 'World Trade in Medicinal Plants from Spanish America, 1717–1815'; McBride e.a., 'Exchange of Medicinal Plant Information in California Missions'; Maydom, 'New World drugs in England's Early Empire'.

²¹⁰ Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century)'; Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia of the 18th-century'; Baas, 'The Golden Age of Dutch colonial botany and its impact on garden and herbarium collections'; Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal'; Gänger, 'World Trade in Medicinal Plants from Spanish America, 1717–1815'; McBride e.a., 'Exchange of Medicinal Plant Information in California Missions'; Maydom, 'New World drugs in England's Early Empire'; CGHAR; *Kleijne huijs appoteeck*.

²¹¹ Van Asselt, *Medecyn-boek*; Oudaert, *Receuil des receptes*; CGHAR; *Kleijne huijs appoteeck*; Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, *XVIII s. Livre de recettes de remèdes*, 283/20); Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652); Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687); Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIII s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43); [Excel-databank](#);

Deze terughoudendheid ten opzichte van alcohol kan niet louter worden verklaard door de mogelijk hoge kosten van deze dranken, aangezien wijn destijds ongeveer één stuiver kostte en de families ook gebruik maakten van veel duurder en exotischer ingrediënten. Het is waarschijnlijker dat de families minder geloof hechtten aan de medicinale werking van alcohol. Dit wordt ondersteund door opmerkingen over bepaalde ziekten, zoals tuberculose, waarbij wijn en bier juist als schadelijke producten werden gezien in plaats van als genezend. Het gebruik van opium vertoonde in de twee onderzochte bronnen een vergelijkbare ontwikkeling. In de zeventiende eeuw kwam de drug eenmalig voor, maar in de achttiende eeuw verloren de toepassingen ervan, die eerder werden gebruikt tegen jicht (zoals vermeld in huishoudboeken) en de pest (vermeld in de documenten van de familie Jolly), langzaam hun betekenis.²¹²

De invloeden van chemische geneeskunde waren al vroeg te zien in de farmacopeeën maar het zou langer duren voordat deze ideeën doorsijpelden naar de huishoudens en families. Bovendien was er een omgekeerde trend zichtbaar in de aanwezigheid van dierlijke en chemische stoffen tussen de twee geanalyseerde brontypes. Binnen de huishoudboeken is er tussen de zeventiende en achttiende eeuw een daling zichtbaar van het aantal gebruikte ingrediënten van dierlijke afkomst terwijl het aandeel van chemische stoffen en mineralen aanzienlijk steeg. Doordat deze bronnen zijn samengesteld door professionelen of in samenwerking met hen, konden nieuwe medische theorieën sneller worden geïntegreerd in diverse remedies en geneeskundige praktijken dan in het geval van de familiearchieven. In dit brontype was er een duidelijke stijging te zien in de aanwezigheid van dierlijke producten, terwijl er tegelijkertijd een afname was in het gebruik van chemische ingrediënten of mineralen. Deze trend toont aan dat individuen een grote impact hadden op de introductie en acceptatie van verschillende theorieën en medicinale ingrediënten. De verspreiding van nieuwe kennis bleek daardoor meer gelaagd en complexer dan louter een 'top-down' proces waarbij professionelen nieuwe opties aanboden en geneeskundige remedies veranderden, terwijl niet-professionelen deze eenvoudigweg overnamen en toepasten. De studie van de medicinale recepten en hun ingrediënten bewijst dat de theoretische geneeskunde van de farmacopeeën niet altijd werd gevolgd of geïncorporeerd in de familiale geneeskundige praktijken op familiale niveaus.²¹³

²¹² de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den eersten druk*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den vijfden druk*.; Bisschop, *Pharmacia Galenica en Chymica*.; Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

²¹³ de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica*, 903.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den eersten druk*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den vijfden druk*.; Bisschop, *Pharmacia Galenica en Chymica*.; Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, *XVIIe s. Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, *XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

De functie van de farmacopeeën als professionele handboeken houdt ook in dat er een aanzienlijke variëteit aan recepten, remedies en aandoeningen werd vermeld. Daarenboven werden deze opgedeeld per type remedie zoals oliën, waters en zalven. Deze bronnen waren bijgevolg een reflectie van de kennis en mogelijkheden die er bestonden in de Zuidelijke Nederlanden. De beperktere lijst aan aandoeningen en remedies in de huishoudboeken en archieven bewijzen echter dat er in de realiteit hieruit werd gefilterd, afhankelijk van de praktische noden die heersende ziektes creëerden binnen de huishoudens. Familieleden hadden bijgevolg meer autonomie om te selecteren welke bestaande remedies ze overnamen en welke niet. De vermeldingen van experimentele remedies bij de gegoede families de Gavre en de Merode tonen daarbij aan dat gewone individuen aanpassingen konden doen aan bestaande remedies alsook zelf experimenteren met nieuwe combinaties.²¹⁴

Daarenboven hadden de heersende ziektes en kwalen een belangrijke impact op de geïncorporeerde remedies. In Zuid-Nederland kampten huishoudens en families voornamelijk met gastro-intestinale en dermatologische aandoeningen. Deze gezondheidsproblemen hebben ertoe geleid dat de meeste remedies zich vooral richtten op maag- en darmkwalen, waaronder diarree. Het is duidelijk dat de prevalentie van deze aandoeningen een directe impact heeft gehad op de keuzes die mensen hebben gemaakt in hun zoektocht naar behandelingen. De impact van de pest was voornamelijk te zien in de achttiende-eeuwse huishoudboeken die gedomineerd werden door remedies tegen de pest alsook immuunsysteemstimulerende middelen om ziekte te voorkomen. Verder telden deze boeken de grootste aanwezigheid van psychologische problemen die de algemene malaise van die periode kunnen reflecteren. In de familiearchieven hadden infectieziekten een groot aandeel in de zeventiende eeuw maar dit was in tegenstelling tot bij de huishoudboeken niet te wijten aan een exuberante toename van remedies tegen de pest maar kwam door de familie de Jolly zijn grote bekommernis rond koorts. In de achttiende-eeuwse archieven werd deze prominentie van infectieziekten vervangen door skeletale en respiratoire aandoeningen door de grote aanwezigheid van behandelingen voor reuma en luchtweginfecties.²¹⁵

²¹⁴ de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den eersten druk*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den vijfden druk*.; Bisschop, *Pharmacia Galenica en Chymica*.; Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s *Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

²¹⁵ de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den eersten druk*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den vijfden druk*.; Bisschop, *Pharmacia Galenica en Chymica*.; Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s *Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

De behandeling van bepaalde ziektes zoals syfilis en scheurbuik in de Zuidelijke Nederlanden weken enigszins af van deze in andere regio's zoals Italië en de Republiek. Voor syfilis was er in de zeventiende-eeuwse huishoudboeken slecht eens enkele vermelding en in tegenstelling tot in de Italiaanse farmacopeeën maakte de remedie geen enkel gebruik van Amerikaanse planten. Dit type exoot kwam over alle recepten heen voornamelijk voor in remedies voor skeletale aandoeningen zoals reuma alsook in behandelingen voor maagklachten. Daarnaast is er een merkbaar verschil in de ingrediëntenlijsten van remedies die scheurbuik behandelden. Door de frequente, lange bootreizen die werknemers van de VOC maakten was scheurbuik een zeer prominent en groot probleem voor de Republiek. Bijgevolg zochten botanici en dokters uitvoerig naar een effectieve remedie tegen deze aandoeningen, waardoor citrusvruchten al snel werden geïntegreerd in hun medicinale praktijken. In de Zuidelijke Nederlanden kwamen dit soort planten niet frequent voor en zelfs helemaal niet in remedies tegen scheurbuik. Deze afwezigheid is niet zo zeer het resultaat van een gebrek in kennis, aangezien de farmacopeeën van de zeventiende-eeuw reeds citroensap gebruikten in een anti-scheurbuik water.²¹⁶

De verklaring ligt eerder in twee andere redenen. Ten eerste was scheurbuik voornamelijk een probleem op schepen door de eenzijdige voeding en bijgevolg een sterke vitamine-C deficiëntie. De gelimiteerde aantal remedies tegen scheurbuik doen vermoeden dat deze aandoening niet even problematisch was aan land dan op zee waardoor er een minder grote nood was aan remedies voor deze ziekte. Ten tweede waren zaken zoals citrusvruchten vrij toegankelijk op zeeschepen die reisden naar verre, warme landen waar deze bomen goed gedijden. Deze ingrediënten waren echter moeilijker te verkrijgen in de Zuidelijke Nederlanden en waren bijgevolg eerder duurder producten. Om deze zaken te compenseren en toch een experte remedie tegen scheurbuik aan te bieden, raadde dokters eerder inheemsen vitamine-C-houdende soorten aan, zoals lepelblad. Dit toont aan dat er verschillen konden zijn in gebruikte planten over culturen heen maar dat dit niet per se te maken had met een kennis deficiënt en eerder te wijten was aan praktische omstandigheden.²¹⁷

²¹⁶ de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica*, 407.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den eersten druk.*; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den vijfden druk.*; Bisschop, *Pharmacia Galenica en Chymica.*; Van Asselt, *Medecyn-boek.*; Oudaert, *Receuil des receptes.*; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*. Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century)', 827-80.; Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal,' 11.; Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, I571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, I571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s *Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

²¹⁷ Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal,' 11.; de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica.*; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den eersten druk.*; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den vijfden druk.*; Bisschop, *Pharmacia Galenica en Chymica.*; Van Asselt, *Medecyn-boek.*; Oudaert, *Receuil des receptes.*; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*. Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century)', 827-80.; Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal,' 11.; Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, I571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, I571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s *Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

Door het bestuderen van deze verschillende bronnen wordt niet alleen duidelijk hoe remedies waren samengesteld, maar ook hoe ze werden gepercipieerd en toegepast in verschillende sociale en culturele contexten. Dit laat zien dat de geneeskunde in de achttiende eeuw meer was dan alleen een set van onderzoeken en behandelingen. Het was een ingewikkeld netwerk van sociale interacties, culturele invloeden en persoonlijke ervaringen. Het vergelijken van deze verschillende perspectieven biedt een volledig beeld van de geschiedenis van de geneeskunde en haar evolutie in de loop der tijd. Daarenboven bewijzen de gebruikte ingrediënten dat de globalisering van botanica een continuë invloed heeft gehad op de Zuidelijke Nederlanden. Veel van de gebruikte planten die historici vermeldden voor de caussen van Italië, de Republiek en de Atlantische wereld, kwamen ook voor in de huishoudboeken en familiearchieven van de Zuidelijke Nederlanden.²¹⁸ Dit toont aan dat de Zuidelijke Nederlanden niet leefden in een intellectueel vacuum maar deel uitmaakten van de internationale kennis- en handelsnetwerken zelfs in de achttiende eeuw. Deze stelling wordt verder bekrachtigd door de oorzaken van de vastgestelde veranderingen te bestuderen en te vergelijken met deze uit andere prominente regio's.

6.2.2 De Ontwikkeling van medicinale kennis in de Zuidelijke Nederlanden: Een analyse van oorzaken en implicaties

Na de analyse van de planten en chemische stoffen die werden gebruikt in de Zuidelijke Nederlanden is er geen concreet bewijs te vinden van de bijna onoverkomelijke intellectuele achterstand die andere onderzoekers hebben toegeschreven aan deze regio. In deze sectie zal ik de vijf oorzaken die naar voor kwamen in de huishoudboeken en het familiearchief aftoetsen tegen elkaar alsook tegen de oorzaken die historici zoals Rotelli, Baas en Gänger hebben geïdentificeerd voor hun casussen.

Zoals de vorige sectie al liet blijken weerspiegelt de ontwikkeling van medicinale kennis in de zeventiende en achttiende eeuw een dynamisch proces waarin verschillende sociale lagen, culturele invloeden en dringende behoeften een rol hebben gespeeld. Ten eerste hebben publicaties van prominente individuen een aanzienlijke impact gehad op de medicinale kennis die werd opgenomen in de farmacopeeën. Auteurschap door bekende dokters zorgde ervoor dat de kennis uit deze publicaties bovendien invloed had op de recepten en verschillende ingrediënten die werden vermeld in de huishoudboeken. Hierdoor werd er een brug geslagen tussen de traditionele medicinale kennis en de formele geneeskunde, wat leidde tot een bredere acceptatie van diverse remedies. In eerste instantie vertoonde deze kennis bijgevolg een 'top-down' beweging, waarbij de expertise van medisch personeel zoals dokters, apothekers en pestmeesters werd erkend. Het is echter belangrijk te onderstrepen dat zij niet de enige producenten van kennis waren. Al in de zeventiende eeuw kwamen enkele individuen

²¹⁸ Baas en Veldkamp; Baas, 'The Golden Age of Dutch colonial botany and its impact on garden and herbarium collections'; Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century)'; Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia of the 18th-century'; Gänger, 'World Trade in Medicinal Plants from Spanish America, 1717-1815'; McBride e.a., 'Exchange of Medicinal Plant Information in California Missions'; Maydom, 'New World drugs in England's Early Empire'.

uit hogere klassen naar voren als belangrijke informanten. Het was pas in de achttiende eeuw dat een breder scala van gewone mensen, waaronder zowel professionelen, vrouwen als leken uit diverse sociale klassen, steeds meer erkenning kregen als waardevolle bronnen van medicinale recepten. Dit resulteerde in de opname van nieuwe en authentieke recepten, waardoor de traditie van medicinale kennis verrijkt werd met perspectieven van de lokale bevolking.²¹⁹

Ten tweede droeg ook de noodzaak die voortvloeide uit de verschillende ziekte-uitbraken bij aan deze ontwikkeling. De impact hiervan blijkt voornamelijk uit de achttiende-eeuwse huishoudboeken waarin de diepgaande gevolgen van pestepidemieën duidelijk werden uit de stijgende aanwezigheid van remedies tegen infectieziekten, psychologische aandoeningen en immuunsysteem-ondersteunende middelen. De noodzaak voor specifieke remedies ging verder dan enkel epidemische uitbraken. Ten derde blijkt uit de analyse van de familiearchieven bleek dat persoonlijke voorkeuren, genetische factoren en de gevoeligheid van individuen voor bepaalde aandoeningen ook een belangrijk impact hadden op de keuze van gebruikte planten en remedies. Deze vaststelling benadrukt de complexiteit en diversiteit van medicinale praktijken in deze periode doordat zowel maatschappelijke als persoonlijke factoren samenkwamen in de evolutie van medicinale kennis.²²⁰

Ten vierde speelde de economische situatie van individuen en gezinnen een cruciale rol in de toegankelijkheid van bepaalde planten en remedies. Niet alleen de rijkdom van een land was bepalend, maar ook de financiële middelen waarover gezinnen beschikten. Hierdoor varieerde de toegang tot specifieke plantensoorten en remedies tussen gezinnen, in overeenstemming met hun sociaaleconomische positie. In de Zuidelijke Nederlanden speelden handelscompagnieën na de ontbinding van de OC een veel minder grote rol dan in andere

²¹⁹ Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century),' 832.; Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia of the 18th-century'; Baas, 'The Golden Age of Dutch colonial botany and its impact on garden and herbarium collections'; Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal'; Maydom, 'New World drugs in England's Early Empire,' 20-176.; de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den eersten druk*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den vijfden druk*.; Bisschop, *Pharmacia Galenica en Chymica*.; Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, I571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, I571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s *Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

²²⁰ Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century),' 843-48.; Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal,' 11-18.; McBride e.a., 'Exchange of Medicinal Plant Information in California Missions,' 2; Maydom, 'New World drugs in England's Early Empire,' 21-51; Gänger, 'World Trade in Medicinal Plants from Spanish America, 1717-1815,' 44-62; de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den eersten druk*.; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den vijfden druk*.; Bisschop, *Pharmacia Galenica en Chymica*.; Van Asselt, *Medecyn-boek*.; Oudaert, *Receuil des receptes*.; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*.; Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, I571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, I571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687).; Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s *Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43).; [Excel-databank](#).

regio's zoals de Republiek en Engeland.²²¹ Ondanks deze situatie was er wel een stijging merkbaar in het gebruik van Aziatische planten in de achttiende eeuw. Deze trend werd hoogstwaarschijnlijk beïnvloed door de machtswisselingen binnen de Habsburgse dynastie en het korte maar intensieve bestaan van de OC. Daarenboven toont de prominente aanwezigheid van Amerikaanse soorten aan dat de banden met de Spaanse tak en bijgevolg het Spaanse rijk en hun kolonies niet helemaal verbroken was in de achttiende eeuw.²²²

Ten slotte was er een evolutie te zien in wetenschappelijke kennis en technieken die werden gedreven door het aanbod en de introductie van nieuwe plantensoorten. Een eerste aspect was het belang van tuinen voor de ontwikkeling van botanische kennis in de zeventiende en achttiende eeuw. Ondanks dat dit niet altijd expliciet uit de bronnen blijkt, toonde de geografische analyse van de gebruikte plantensoorten aan dat de Zuidelijke Nederlanden beschikte over de correcte kennis en vaardigheden om verschillende uitheemse en exotische soorten, zoals anijs, succesvol te kweken en te onderhouden in tuinen. De casus van cichorei toonde bovendien aan dat tuiniers er zelfs in slaagden om planten langer te doen bloeien dan ze van nature zouden doen. Hierdoor werden zowel inheemse als uitheemse soorten beschikbaar in de Zuidelijke Nederlanden en konden ze bovendien de diversiteit van de beschikbare medicinale flora vergroten. Een tweede aspect was de eis voor bewezen effectiviteit. Een opvallende trend in zowel de achttiende-eeuwse huishoudboeken als familiearchieven is de toenemende vermelding van uitvoerig geteste en bewezen remedies. Een analyse van de gebruikte ingrediënten laat zien dat nieuwe planten voornamelijk hun ingang vonden doordat hun effectiviteit en superioriteit over gekende planten bewezen werd door deskundigen of andere individuen. Dit wijst niet alleen op het feit dat professionals experimenteerden met nieuwe ingrediënten en combinaties, maar ook dat welgestelde families zich actief bezighielden met geneeskunde. De nieuwsgierigheid van de elite naar

²²¹ Baas, 'The Golden Age of Dutch colonial botany and its impact on garden and herbarium collections'; Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal'; Maydom, 'New World drugs in England's Early Empire'. de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica*; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den eersten druk*; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den vijfden druk*; Bisschop, *Pharmacia Galenica en Chymica*; Van Asselt, *Medecyn-boek*; Oudaert, *Receuil des receptes*; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*; Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20); Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652); Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687); Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s. *Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43); [Excel-databank](#).

²²² Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century)', 844.; Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal', 9-19.; Maydom, 'New World drugs in England's Early Empire'; Baas, 'The Golden Age of Dutch colonial botany and its impact on garden and herbarium collections', 53-61. de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica*; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den eersten druk*; Engelbertus, *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken den vijfden druk*; Bisschop, *Pharmacia Galenica en Chymica*; Van Asselt, *Medecyn-boek*; Oudaert, *Receuil des receptes*; CGHAR.; *Kleijne huijs appoteeck*; Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. *Livre de recettes de remèdes*, 283/20); Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, *Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré*, 8652); Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, *Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...]*, 8687); Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s. *Archives san rapport apparent avec le fonds*, 188/43); [Excel-databank](#).

nieuwe kennis lag bijgevolg mee aan de basis van een bredere zoektocht naar effectieve remedies.²²³

Uit deze vergelijking kan ik concluderen dat de drijfveren van verandering in geneeskundige praktijken in de Zuidelijke Nederlanden grotendeels overeenkomen met degene die historici identificeerden voor hun respectievelijke casus. Daarnaast bewijst de analyse van medicinale recepten dat de wereld kleiner werd in de achttiende eeuw waardoor geneeskundige evoluties een mondialis karakter kregen die verschillende culturen met elkaar verbond. Deze ontwikkeling van medicinale kennis laat bovendien zien hoe verschillende lagen van de samenleving elkaar beïnvloedden bij het vormen van geneeskundige praktijken in de Zuidelijke Nederlanden. Dit dynamische proces pleit voor een heroverweging van de presumpties over de intellectuele staat van de Zuidelijke Nederlanden in deze tijd.

²²³ Baas en Veldkamp, 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal,' 9-19.; Baas, 'The Golden Age of Dutch colonial botany and its impact on garden and herbarium collections,' 54.; McBride e.a., 'Exchange of Medicinal Plant Information in California Missions'; Maydom, 'New World drugs in England's Early Empire,' 182-206.; Rotelli, 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century),' 829-46.

7 Conclusie

Gedurende deze paper onderzocht ik wat medicinale recepten kunnen onthullen over de impact van de achttiende-eeuwse globalisatie van botanica op de geneeskunde in de Zuidelijke Nederlanden?

In deze uitgebreide studie van de huishoudboeken en de huishoudelijke geneeskunde in de zeventiende en achttiende eeuw zijn belangrijke inzichten naar boven gekomen over de praktische toepassing van de theoretische kennis die farmacopeeën aanboden. Deze bronnen belichten bijgevolg de complexiteit en evolutie van medicinale praktijken in deze periodes. Daarbij onthullen de archieven van de families Jolly, de Gavre en de Merode de sociale structuren en culturele dynamieken die de geneeskunde destijds vormgaven.

De overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw getuigt van een duidelijke modernisering en diversificatie van medicinale praktijken. Een evolutie die werd gedreven door veranderingen in sociale status, gezondheidseisen en de beschikbaarheid van medicinale ingrediënten. De toenemende nadruk op exotische planten en chemische stoffen in de achttiende eeuw alsook de dalende frequentie van recepten voor veel voorkomende aandoeningen zoals gastro-intestinale problemen weerspiegelen de evoluerende gezondheidsbehoeften van verschillende sociale klassen. Bovendien heeft de impact van heersende epidemieën zoals de pest niet alleen geleid tot een grotere belangstelling voor ziektepreventie maar ook een stijgend bewustzijn van mentale gezondheidsproblemen en de ontwikkeling van specifieke remedies om deze te behandelen. Heersende ziektes en kwalen deden bijgevolg nieuwe medische noden ontstaan die ingevuld werden door de introductie van nieuwe remedies en medicinale planten die aangepast waren aan de maatschappelijke en familiale omstandigheden.

Verder hebben de familiearchieven de waarde aangetoond van persoonlijke en generatiegebonden kennisoverdracht, waarbij persoonlijke voorkeuren een enorme impact hadden op de gebruikte medicinale planten. Een opmerkelijke bevinding was de toenemende populariteit van inheemse medicinale planten in de achttiende eeuw. Deze trend weerspiegelt de luider wordende oproep binnen intellectuele milieus voor een herwaardering van lokale flora en toont bijgevolg aan dat intellectuele discussies weerklink konden hebben in familiale geneeskundige praktijken. Exotische planten bleven echter een significante rol spelen en vonden ingang door hun gebruik in uitvoerig geteste remedies. Dit toont de enorme impact die uitvoerig bewezen remedies en medicinale efficiëntie hadden op de introductie van nieuwe en onbekende plantensoorten. De stijgende aanwezigheid van dure exoten kon bovendien inzichten bieden in de cruciale rol die sociale status had op geneeskundige praktijken. Adellijke families beschikten namelijk over genoeg financiële middelen om schaarse en dure ingrediënten te kopen terwijl armere gezinnen enkel konden rekenen op betaalbaardere lokale ingrediënten die mogelijk minder efficiënt waren. Het gemaakte onderscheid tussen kostelijke remedies en deze voorbestemd voor arme mensen benadrukt de ongelijke toegang tot

gezondheidszorg in de Zuidelijke Nederlanden. De klasse-afhankelijkheid van gezondheidszorg benadrukte hoe deze ontwikkelingen niet losstonden van de socio-economische structuren van die tijd. Verder illustreren goedkopere alternatieve remedies de stijgende nood voor betaalbare gezondheidsopties in de achttiende eeuw.

Medicinale remedies boden daarenboven inzicht in de invloed van gender op geneeskundige praktijken. De aandacht voor vrouwelijke gezondheidswaarden in medicinale recepten en de nadruk op het gebruik van de volkstaal vereisen een heroverweging van de rol van vrouwen als primaire gezondheidsdeskundigen in families. De democratisering van medische kennis die daarmee gepaard ging, toont aan hoe huishoudelijke geneeskunde niet alleen een weerspiegeling was van medische praktijken maar ook van de veranderende sociale normen.

Tot slot, de evolutie van de toepassing van dierlijke en chemische stoffen in recepten suggereert een complexere, wetenschappelijkere benadering van de geneeskunde in de achttiende eeuw waarbij er toenemend inzicht was in hun farmacologische eigenschappen. De tegenstrijdige verschuiving in het gebruik van dierlijke en chemische stoffen alsook van plantenderivaten zoals zoetstoffen en alcohol tonen aan dat er verschillende visies en percepties heersten tegenover medicinale ingrediënten en hun effectiviteit. De studie van medicinale recepten onthult dat de ontwikkeling van huishoudelijke geneeskunde in de zeventiende en achttiende eeuw een dynamisch proces was diep verweven met sociale, culturele en economische structuren. Deze evolutie toont niet alleen de vooruitgang in medische kennis, maar ook het aanpassingsvermogen van de samenleving aan voortdurende veranderingen in gezondheid en ziekte.

Algemeen kan ik concluderen dat er in de achttiende eeuw een duidelijke evolutie waarneembaar is in de dynamiek van medicinale recepten, waarbij de invloeden van globalisering, sociale klasse en veranderende culturele normen prominent naar voren komen. De globalisering speelde een sleutelrol in de ontwikkeling van de geneeskunde. Dit proces maakte de wereld stilaan kleiner waardoor nieuwe planten en kruiden vanuit verschillende delen van de wereld toegankelijk werden. Dit leidde tot een breder scala aan beschikbare remedies. De globalisering van botanica maakte het niet alleen mogelijk om nieuwe geneeskrachtige middelen te ontdekken, maar ook om traditionele kennis uit diverse culturen te integreren in de plaatselijke geneeskunde. De uitwisseling van kennis tussen lokale en buitenlandse culturen resulteerde in een verrijking van de Zuid-Nederlandse medicinale praktijk.

8 Bibliografie

8.1 Onuitgegeven Bronnen

- Bisschop, Jan. *Pharmacia Galenica en Chymica, dat is: De vermeerderde ende verbeterde apotheke en alchymiste licht ende distilleer-konst: begriipende de beginselen ende fondamenten der selve. Verdeylt in acht boecken, tot onderwijsinghe der apothekers. En verrijckt met een kort examen der chirurgie benevens een tractaat van de kennisse van drooghen*. Antwerpen: Reynier Sleghers, 1667.
- Culinaire, geneeskundige, huishoudelijke en ambachtelijke recepten in het Frans (o.m. voor likeuren, inkten, verven...)*(CGHAR), 1701.
- Dodoens, Rembert. *Cruydt-boeck Remberti Dodonæi, volghens sijne laetste verbeteringhe: met biivoeghsels achter elck capitel, uyt verscheyden cruydt-beschrijvers. Item, in't laetste een beschrijvinghe vande Indiaensche ghewassen, meest ghetrocken uyt de schriften van Carolvs Clvsivs*. Antwerpen: Plantijnsche druckerij van Balthasar Moretus, 1644.
- Engelbertus, Engelbertus. *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken waer in verhandelt worden veel sieckten die dagelijckx voor-vallen, daer by de remedien om die te genesen. Hier by een tractatie van de chirurgie en de remedien*. Eersten druk. Antwerpen: Conrad Ignatius vander Hey, 1723.
- — —. *Enchiridion medicum oft Medicyn boexken waer in verhandelt worden veel sieckten die dagelijckx voor-vallen, daer by de remedien om die te genesen. Hier by een tractatie van de chirurgie en de remedien*. Vijfden druk. Antwerpen: Conrad Ignatius vander Hey, 1734.
- Geneeskundige formules en recepten.*, 17de-18de eeuw.
- Kleijne huijs appoteeck begriipende de medicamenten die uijterlijck en inwendelijck gebruijckt en geapliceert zijn*, 1750.
- Ordonnantie Van Heer Ende Weth. Der Stadt Gendt Op Den Taux Der Droguen Ende Medicamenten Raekende De Pharmacie Van De Apothecarissen Der Gemelde Stadt*. Gendt: J. Meyer, 1787.
- Oudaert, Christophorus. *Receuil des receptes contenans plusieurs remedes pour guarir plusieurs maux qui peuvent advenir a l'homme commenceant au chef puis consecutivement par toutes les parties de la personne*, 1608.
- Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Gavre, T052, XVIIe s Archives san rapport apparent avec le fonds, 188/43)
- Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, Consultation et recettes médicinales des docteurs Henri Rutten et Jacquelart pour la marquise de Westerloo, née Ongnies. 1818., 4780).
- Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-westerloo, 1571, Registre sur les médailles et ce qu'elles ont coûté, tenu par le prince de Rubempré, 8652).
- Remedies en recepten (ARA, Brussel, de Merode-Westerloo, 1571, Registre tenu par Philippe-François de Merode, [...] des recettes médicinales, [...], 8687).
- Remedies en recepten (ARA, Brussel, Jolly, T059/02, XVIIe s. Livre de recettes de remèdes, 283/20).
- Van Asselt, Hendrik. *Medecyn-boek: experte ende geaprobeerde recepten tegens menigerhande gebreeken ende qualen t'samengesteld van verscheyde vermaerde doctoren*, 1601.

8.2 Uitgeven bronnen

Pharmacopoea Amstelredamensis. of d'Amsterdammer Apotheek. 'Wortelen. Radices.', 1686.
https://www.dbnl.org/tekst/_pha001phar03_01/_pha001phar03_01_0002.php#2.

8.3 Databank

Link Excel-databank: https://ugentbe-my.sharepoint.com/:x:/g/personal/lien_vandenbroucke_ugent_be/ETIdHjBGMdlHjdBlfwG8iDgBlxHL4lZnYlS_ZNVf3GBaw?e=RPuZbb

8.4 Literatuur

- Avery, Catherine, eds. *The New Century Classical Handbook*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1962.
- Baas, Pieter. 'The Golden Age of Dutch colonial botany and its impact on garden and herbarium collections'. *Scientia Danica B* 6 (2017): 53-61.
- Baas, Pieter en Jan Frits Veldkamp. 'Dutch pre-colonial botany and Rumphius's Ambonese Herbal'. *Allertonia* 13 (2014): 9-19.
- Baber, Zaheer. 'The Pants of Empire: Botanic Gardens, Colonial Power and Botanical Knowledge'. *Journal of Contemporary Asia* 46, nr. 4 (2016): 659-79.
<https://doi.org/10.1080/00472336.2016.1185796>.
- Baguet, Jelten. 'De Oostendse Compagnie, haar directeurs en de Oostenrijkse Bewindvoerders. Een casuïstische analyse van hun onderlinge interactie (1722-1731)'. Masterproef, Universiteit Gent, 2013.
- Batsaki, Yota, Sarah Burke Cahalan en Anatole Tchikine, eds. *The botany of empire in the long eighteenth century*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2016.
- Bleichmar, Daniela. 'Atlantic competitions: botany in the eighteenth-century Spanish empire'. In *Science and empire in the Atlantic world*, 225-52. New York: Routledge, 2008.
- Blondé, Bruno en Wouter Ryckbosch. 'Arriving to a set table: the integration of hot drinks in the urban consumer culture of the eighteenth-century Southern Low Countries'. In *Goods from the East, 1600-1800: trading Eurasia*, uitgegeven door Maxine Berg, Felicia Gottmann, Hanna Hodacs en Chris Nierstrasz. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.
- Blondeau, R. A. *Wetenschap in de taal der Vlamingen: vanaf Jacob van Maerlant tot de stichting van de Akademiën*. Gent: Reinaert-Het Volk, 1991.
- Bourget, Marie-Noëlle. 'Measurable difference: botany, climate, and the gardener's thermometer in eighteenth-century France'. In *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan, 270-86. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- Bravo, Michael T. 'Mission gardens: natural history and global expansion, 1720 – 1820'. In *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan, 49-65. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- Brown, Lesley. *The New Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles*. Oxford: Clarendon press, 1993.

- Canizares-Esguerra, Jorge. 'How derivative was Humboldt? Microcosmic nature in early modern Spanish America and the (other) origins of Humboldt's ecological sensibilities'. In *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan, 148-65. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- Cannuyer, Christian. *Specerijkelijk: de specerijenroutes*. Brussel: ASLK, 1992.
- Carney, Judith, ed. *Black Rice: The African Origins of Rice Cultivation in the Americas*. Cambridge: Harvard University Press, 2001.
- Cohen, Sarah R., Cynthia Kok, Brittany Luberdia en Sophie Tunney. 'Raw Movement: Material Circulation in the Colonial Eighteenth Century'. *Studies in Eighteenth-Century Culture* 52, nr. 1 (2023): 383-419. <https://doi.org/10.1353/sec.2023.0030>.
- Cook, H. J. en T. D. Walker. 'Circulation of Medicine in the Early Modern Atlantic World'. *Social History of Medicine* 26, nr. 3 (1 augustus 2013): 337-51. <https://doi.org/10.1093/shm/hkt013>.
- Cooper, Alix. *Inventing the indigenous: local knowledge and natural history in early modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- De Winter, Wim. '300 Jaar Oostendse Compagnie. De Oostendse Azië-expedities als verhaal van handel, immigratie, onderhandeling en conflict'. *De Grote Rede* 57 (2023): 14-18.
- Dupré, Sven, Bert De Munck, Werner Thomas en G. Vanpaemel, eds. *Embattled territory: the circulation of knowledge in the Spanish Netherlands*. Gent: Academia Press, 2015.
- Egmond, Florike. *The World of Carolus Clusius: Natural History in the Making, 1550-1610*. Perspectives in Economic and Social History, no. 6. London New York: Routledge, 2016. <https://doi.org/10.4324/9781315656151>.
- Egmond, Florike en Sven Dupré. 'Collecting and circulating exotic naturalia in the Spanish Netherlands'. In *Embattled territory: the circulation of knowledge in the Spanish Netherlands*, uitgegeven door Sven Dupré, Bert De Munck, Werner Thomas en Geert Vanpaemel. Gent: Academic Press, 2015.
- Farvacques, Robert de. *Medicina Pharmaceutica, Oft Drôgh-bereydende Ghenees-konste; Met Besondere Aenmerckingen Op Verscheyde Misbruycken, Die Soo Wel In De Medecyne Als Chymie Zyn Voor-vallende, Seer Nut Ende Dienstigh, Niet Alleen Voor De Medecyns, Apothekers, Ende Chirurgyns, Maer Oock Voor Alle De Ghene, Die De Ghenees-middelen Tot Hunne Ghesontheydt Willen Ghebruycken*. Tot Brussel: François Foppens, boeck-verkooper, 1682.
- Gänger, Stefanie. 'World Trade in Medicinal Plants from Spanish America, 1717–1815'. *Medical History* 59, nr. 1 (2015): 44-62. <https://doi.org/10.1017/mdh.2014.70>.
- Grieve, M. *A modern herbal: the medicinal, culinary, cosmetic and economic properties, cultivation and folk-lore of herbs, grasses, fungi, shrubs, & trees with all their modern scientific uses*. New York: Dover Publications, 1971.
- Halleux, Robert, Carmélia Opsomer en Jan Vandersmissen, eds. *Geschiedenis van de wetenschappen in België van de Oudheid tot 1815*. Brussel: Gemeentekrediet, 1998.
- Hao, Da-Cheng, Xiao-Jie Gu en Peigen Xiao. *Medicinal Plants: Chemistry, Biology, and Omics*. Woodhead Publishing Series in Biomedicine, number 73. Amstersdam: Elsevier/Woodhead Publishing, 2015. <https://www.sciencedirect.com/science/book/9780081000854>.
- Lafuente, Antonio. 'Enlightenment in an imperial context: local science in the late-eighteenth-century Hispanic world'. *Osiris* 5 (2000): 155-73.

- Lall, Namrita. *Medicinal Plants for Holistic Health and Well-Being*. Londen: Academic Press, 2018. <https://www.sciencedirect.com/book/9780128124758/medicinal-plants-for-holistic-health-and-well-being>.
- Latour, Bruno. *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge: Harvard University Press, 2015.
- Lenders, Piet. *Overheid en geneeskunde in de Habsburgse Nederlanden en het prinsbisdom Luik*. Anciens pays et assemblées d'états 103. Kortrijk: UGA, 2001.
- Lewis, Andrew J. 'Gathering for the Republic: botany in early republic America'. In *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger, 66-80. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- Maydom, Katrina Elizabeth. 'New World drugs in England's Early Empire'. Doctoraat, University of Cambridge, 2018.
- McBride, Joe Rayl, Rita Yolanda Cavero, Anna Liisa Cheshire, María Isabel Calvo en Deborah Lea McBride. 'Exchange of Medicinal Plant Information in California Missions'. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 16, nr. 1 (december 2020): 35. <https://doi.org/10.1186/s13002-020-00388-y>.
- Merriam-Webster. 'Jalap'. *Merriam-Webster.com Dictionary* (blog). Geraadpleegd 15 mei 2025. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/jalap>.
- Morton, A. G. *History of botanical science: an account of the development of botany from ancient times to the present day*. Londen: Academic Press, 1981.
- Mukerji, Chandra. 'Dominion, demonstration, and domination: religious doctrine, territorial politics, and French plant collection'. In *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan, 19-33. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- Parmentier, Jan. *Oostende & Co: het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735*. Gent: Ludion, 2002.
- Raj, Kapil. 'Surgeons, fakirs, merchants, and craftspeople: making L'Empereur's Jardin in early modern South Asia'. In *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan, 252-69. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- Rotelli, Federica. 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia (16th-17th century)'. *Medicina nei secoli. Arte e Scienza* 30, nr. 3 (2018): 827-80.
- . 'Exotic plants in Italian pharmacopoeia of the 18th-century'. *Vesalius XXVI* (2020).
- Royal Botanic Gardens, Kew. 'Citrus × limon (L.) Osbeck'. *Plants of the World Online*. Geraadpleegd 15 mei 2025. <https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:60454758-2>.
- . 'Ipomoea jalapa (L.) Pursh'. *Plants of the World Online*. Geraadpleegd 15 mei 2025. <https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:1173859-2>.
- . 'Our Science.' Geraadpleegd op 24/05/2025. <https://www.kew.org/science/our-science>.
- . 'Plants of the World Online'. Geraadpleegd 27 mei 2023. <https://powo.science.kew.org>.
- . 'Saccharum officinarum L.' *Plants of the World Online* (blog). Geraadpleegd 15 mei 2025. <https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:419977-1>.
- Schiebinger, Londa. *Nature's body: gender in the making of modern science*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2004.

- . 'Prospecting for drugs: European naturalists in the West Indies'. In *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan, 119-33. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- Schiebinger, Londa L. *Plants and empire: colonial bioprospecting in the Atlantic world*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2004.
- Schiebinger, Londa en Claudia Swan, eds. *Colonial Botany: Science, Commerce, and Politics in the Early Modern World*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- . 'Introduction'. In *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan, 187-203. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- Sondervorst, F.-A, ed. *Geschiedenis van de geneeskunde in België*. Brussel: Elsevier, 1981.
- Spary, E.C. 'Of nutmegs and botanists: the colonial cultivation of botanical identity'. In *Colonial botany: science, commerce, and politics in the early modern world*, uitgegeven door Londa Schiebinger en Claudia Swan, 187-203. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- Spencer, Roger. 'The origins of botanic gardens and their relation to plant science, with special reference to horticultural botany and cultivated plant taxonomy'. *Muelleria* 35 (2017): 43-93.
- UZ Leuven. 'Contactallergie voor perubalsem', 23 april 2024. <https://www.uzleuven.be/nl/contactallergie/perubalsem>.
- Van Hee, Robrecht. *Heelkunde in Vlaanderen door de eeuwen heen: in de voetsporen van Yperman*. Brussel: Gemeentekrediet, 1990.
- Vandewiele, Leo Jules. *Geschiedenis van de farmacie in België*. Beveren: Orion, 1981.
- 'Verenigde Oost-Indische Compagnie'. In *Encarta, Encyclopedie Winkler Prins, Cd-rom*. Utrecht: Microsoft Corporation/ Het Spectrum, 2002 1993.
- VLIZ (Vlaams Instituut voor de Zee). 'Call me by your name: hoe levensvormen aan hun naam komen', 28 juni 2021. <https://www.vliz.be/testerep/nl/2021-06-taxonomie#:~:text=Volgens%20het%20systeem%20van%20Linnaeus,wel%20het%20soort%20Depitheton%20genoemd>.
- Walker, Timothy D. 'Portuguese Parallels. Comparing Analogous Efforts toward Codifying Indigenous Medicinal Knowledge in Seventeenth- and Eighteenth-Century Brazil.' In *Toward an Intercultural Natural History of Brazil*, door Mariana Françaço, 32-52. New York: Routledge, 2023. <https://doi.org/10.4324/9781003362920-3>.